

INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

STUDIA Z DZIEJÓW OSADNICTWA

TOM 8

155

89

ANNA BORKIEWICZ-CELIŃSKA

OSADNICTWO
ZIEMI CIECHANOWSKIEJ W XV WIEKU
(1370—1526)

WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

O S T A T N I E   W Y D A W N I C T W A
INSTYTUTU HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

Zbigniew Bukowski, <i>Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 562 + 2 wklejki — tabele + 8 map	120,—
Jan Dąbrowski, <i>Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 231+23 nlb tablic + 3 wklejki — mapy	50,—
Witold Hensel, (red.), <i>I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, Warszawa 14—18 IX 1965</i> , t. I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 335 + 1 wklejka — mapa	84,—
t. II, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 418	120,—
t. III, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970 Ossolineum, ss. 364 + 2 wklejki	100,—
t. IV, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 454+2 wklejki — plan i mapa	120,—
t. V (w druku)	
t. VI, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 335+3 wklejki	85,—
t. VII (w druku)	
Antonina Kęcka, <i>Żupy krakowskie w XVI—XVIII wieku (do roku 1772)</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 522 + 21 wklejek	110,—
Anna Kmietowicz, Władysław Kubiak, <i>Wczesnośredniowieczny skarb srebrny z Zalesia, pow. Słupca</i> , tom 1: <i>Monety arabskie</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 310 + 10 tablic	50,—
Elżbieta Kowicka, <i>Wytwórnictwo i produkcja ceramiki szlachetnej w regionie sandomiersko-kieleckim w XIX w.</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 197 + 22 nlb. rycin	40,—
Lech Leciejewicz, <i>Miasta Słowian Północnopolskich</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 260 + 5 wklejek + 1 mapa	54,—
Kazimierz Majewski, <i>Kultura rzymska w Bułgarii</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 238 + 1 wklejka — plan	45,—
Tadeusz Malinowski, <i>Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 250 + teczka z planami	130,—
Tadeusz Sobczak, <i>Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX wieku</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 263	50,—
Adam Szczypiorski, <i>Od Piotra Drzewieckiego do Stefana Starzyńskiego (Gospodarka komunalna m. st. Warszawy w latach 1915—1939)</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 264 + 27 nlb. z 86 rycinami + wklejka — plan	60,—
Jerzy Wielowiejski, <i>Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum (w druku)	
Tadeusz Wiślański, <i>Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 393	70,—
Andrzej Wyrobisz, <i>Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1967 Ossolineum, ss. 223	40,—
 ARCHAEOLOGIA POLONA	
Vol. X, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 244	50,—
Vol. XI (w druku)	
 ARCHEOLOGIA	
Tom XVII, 1966, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967 Ossolineum, ss. 252	90,—
Tom XVIII, 1967, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 257	92,—
Tom XIX, 1968, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 199 + 3 nlb.	72,—

OSADNICTWO
ZIEMI CIECHANOWSKIEJ W XV WIEKU
(1370 — 1526)

INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

STUDIA I MATERIAŁY
Z HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

Tom XLIV

STUDIA Z DZIEJÓW OSADNICTWA

Tom 8

REDAKTOR

ANNA RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA

~~IX. 681~~

WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Nie wypożycza się

STUDIA Z DZIEJÓW OSADNICTWA

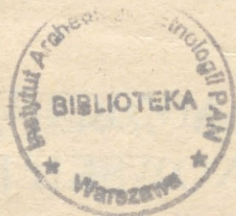
TOM 8

ANNA BORKIEWICZ-CELIŃSKA

OSADNICTWO
ZIEMI CIECHANOWSKIEJ W XV WIEKU
(1370—1526)

WROCŁAW — WARSZAWA — KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1970

Adres Redakcji
Warszawa, ul. Długa 26

II 14. 084

L. 15

Redaktor Wydawnictwa Anna Kotulowa

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1970.
Nakład 370 + 130 egz. Objętość: ark. wyd. 15,50, ark. druk. 11,50 +
+ 1 mapa, ark. form. A-1 16,35. Papier druk. sat. kl. V, 70 g,
70×100. Oddano do składania 11 IX 1969, podpisano do druku
23 III 1970, druk ukończono w kwietniu 1970 r. Wrocławska Dru-
karnia Dziełowa. Wrocław, ul. Olawska 10/11. Zam. nr 3213/A.

J-8. Cena zł 37.—

0-48-85w

II 14.084

WAŻNIEJSZE DOSTRZEŻONE BŁĘDY DRUKU

Stronica	Wiersze	Jest	Powinno być
8	21 w. od d.	będą	będę
25	2 w. od g.	„należy	„należały
51	14 w. od d.	descriptic	descriptio
55	15 w. od d.	różańskiej	rożańskiej
59	19 w. od g.	Skawańską	Skwańską
59	21 w. od g.	Skawańska	Skwańska
62	17 w. od d.	Skyby	Sbyky
67	14 w. od d.	Apostol	Apostoli
73	24 w. od d.	P.Pr. VI, nr 171	P.Pr. V, nr 171
100	17 w. od d.	bp płoc. szl.	bp płoc. i szl.
116	16 w. od d.	tatarach	Tatarach
125	3 w. od d.	Smosarz Mi-	Smosarz
125	2 w. od d.	szewo Małe	Miszewo Małe
126	11 w. od g.	posiada:	posiadał
140	9 w. od d.	alipuod	aliquod
148	1 w. od d.	rozdział III 3	rozdział III 1

SPIS TREŚCI

Wstęp

1. Zakres, metoda, cel pracy 7
2. Charakterystyka źródeł i literatury 11

Rozdział I. Obszar badany

1. Ziemia ciechanowska jako jednostka podziału terytorialnego Mazowsza w XV w 15
2. Przebieg granic oraz ich zmiany 20
3. Podział administracyjny i przynależność w ramach kościelnej organizacji terytorialnej 26

Rozdział II. Rozwój chronologiczny i terytorialny osadnictwa wiejskiego

1. Podział na okresy i regiony 32
2. Rozwój osadnictwa do końca 1429 r. 35
3. Rozwój osadnictwa do 1526 r. 72
4. Wnioski 88

Rozdział III. Podział własności ziemskiej

1. Dobra duchowne 94
2. Dobra książęce 101
3. Własność szlachecka 118
4. Wnioski 130

Rozdział IV. Rozwój miast

1. Położenie ziemi ciechanowskiej w stosunku do ważniejszych szlaków handlowych 134
2. Lokacje miast 142
3. Różnice w rozwoju i charakter miast 153

Zakończenie 158

Wykaz ważniejszych skrótów 164

L'habitat dans la terre de Ciechanów au XVe siècle — résumé 166

Skorowidz miejscowości 169

Mapa sieci osadniczej (pod opaską)

WSTĘP

1. ZAKRES, METODA, CEL PRACY

W dyskusji, która od wielu lat toczy się nad teorią badań osadniczych, mimo obfitej produkcji naukowej na ten temat, w dalszym ciągu panuje zróżnicowanie zdań i pojęć¹. Zjawisko to można nawet uważać za usprawiedliwione. Jest bowiem zrozumiałe, iż ze względu na różnice warsztatu inna będzie metoda, a co za tym idzie definicja osadnictwa sformułowana przez historyka niż definicja archeologa, geografą czy etnografa. A nawet wśród samych tylko historyków inaczej przedstawiają jej zakres — znowu ze względu na możliwości warsztatowe — nowożytnicy, inaczej mediewiści².

Nie chcąc zestawiać tutaj wszystkich dawnych wypowiedzi nestorów tej dziedziny historii, którymi w Polsce byli K. Potkański, F. Bujak, S. Arnold, W. Semkowicz, a także nowszych opinii uczonych szczególnie zaangażowanych w teorii badań osadniczych jak K. Buczek i S. Zajączkowski, stwierdzam tylko, że najbardziej przydatna, w sensie elastyczności, wydaje się być stara definicja Potkańskiego: „Historia osadnictwa jest historią zajmowania, podziału i użytkowania obszaru, na którym się pewien naród csiedla, żyje i rozwija. [...] Najpierw mamy jakiś kawałek ziemi, jakiś obszar, który przedstawia pewną sumę warunków fizjograficznych — a następnie naród, powiedzmy organizm społeczny, który ze

¹ Omówieniu zasadniczych różnic oraz wielorakich pojęć ukrytych pod nazwą „historia osadnictwa” poświęcił artykuł F. P e r s o w s k i, *Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych*, Kw. HKM, R. 12: 1964, nr 2. Zob. także *Konferencja w sprawie geografii historycznej*, Przegl. geogr., t. 25: 1953, z. 1, oraz materiały konferencji poświęconej problematyce badań osadniczych, urządzonej przez Pracownię Osadnictwa IHKM PAN 11-12 XI 1965, w: *Studia z Dziejów Osadnictwa*, t. 5 i 6; Wrocław-Warszawa-Kraków 1968 i 1969.

² Przejawem tego była polemika między K. B u c z k i e m (*O teorii badań historyczno-osadniczych*, KH, R. 45: 1958, nr 1; *Kilka uwag o zagadnieniach teoretyczno-ładawczych historii w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności*, Kw. HKM, R. 10: 1962, nr 1/2) a S. Z a j ą c z k o w s k i m (*W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, Kw. HKM, R. 4: 1956, nr 2; *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, Kw. HKM, R. 8: 1960, nr 3).

swej strony przedstawia znowu określoną, a w każdej epoce odmienną sumę stosunków socjologicznych. Ze wzajemnego i ciągłego oddziaływania, ze wzajemnej wymiany wpływów dwóch tych czynników powstaje to, co nazywamy ogólnym mianem osadnictwa”³.

Zarzuca się Potkańskiemu, iż wysunąwszy dwa elementy zasadnicze: warunki fizjograficzne oraz ustrój społeczny, pominął inne, równie ważne dla kształtowania osadnictwa, jak ogólny rozwój sił wytwórczych, wymianę gospodarczą, społeczny podział pracy⁴. Wydaje się jednak, że nie jest to słuszne, wszystkie bowiem wymienione tu czynniki mieszczą się w gruncie rzeczy w ogólnym sformułowaniu definicji: są one przecież dopiero rezultatem wzajemnego oddziaływania na siebie warunków fizjograficznych oraz organizmu społecznego.

W tematyce osadniczej, jak to podkreśla K. Buczek, wszystkie zagadnienia łączą się i trzeba je traktować kompleksowo⁵. Jednakże gdy mamy do czynienia z różnorodnymi zagadnieniami związanymi tak z ziemią, jak i z człowiekiem, w praktyce groziłoby to swego rodzaju „wszystkoizmem”. Postulaty Buczka uznać należy za idealny wzorzec, lecz dopiero ostatecznej syntezy, niestety bardzo trudny do zrealizowania w monografii regionalnej, zwłaszcza dla mediewisty, od którego wymaga się przede wszystkim odtworzenia możliwie pełnej sieci osadniczej badanego okresu⁶.

Przy odtwarzaniu chronologii powstawania poszczególnych osiedli powszechnie używanym sposobem jest korzystanie z wyników badań archeologicznych oraz toponomastycznych. W pracy tej nie będą jednak korzystała z tej metody. Przekonywające bowiem wydają mi się opinie wyrażane przez badaczy młodszego pokolenia (T. Lalik, S. Trawkowski), którzy krytykują przerost badań typologicznych, wyrażają wątpliwości, czy można stosować toponomastykę bez zbadania mody kształtującej nazwy miejscowe w określonym czasie i miejscu, uważają, że ciągłość lokalizacyjna jest często wątpliwa, że struktury przestrzenne nie zawsze układają się we własne ciągi rozwojowe⁷.

Nie chcąc więc w zasadzie posługiwać się archeologią ani toponomas-

³ K. Potkański, *Studia osadnicze*, [w:] *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 94.

⁴ M. Dembińska, *Karol Potkański jako historyk pierwotnego osadnictwa na tle badań Puszczy Kurpiowskiej*, [w:] *Kurpie — Puszcza Zielona*, pod red. A. Kutrzeby-Pojnarowej, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 111.

⁵ Buczek, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, s. 85.

⁶ Biorąc pod uwagę zarówno szczupłość źródeł, jak i ich fragmentaryczność, większość wysiłku badawczego, chcąc nie chcąc, musimy poświęcić odnajdowaniu pierwszych wzmianek, a następnie identyfikacji i lokalizacji miejscowości na mapie.

⁷ Cytuję zdania wyrażone na konferencji nad historią osadnictwa, która odbyła się w Łodzi 10 II 1962.

tyką (chyba tylko mimochodem, i to ze znakiem zapytania) tym samym rezygnuję z ustalania początku powstania oraz charakteru osad dawniejszych. Cały natomiast wysiłek badawczy staram się, w miarę możliwości, skoncentrować na przeanalizowaniu zjawisk uchwytnych dla badanego okresu. Wśród tych zjawisk najbardziej interesujące jest to, co Potkański nazywa „zajmowaniem obszaru”, a więc powstawanie osiedli nowych i rozrost starych. To zagadnienie, wysuwane zazwyczaj na czoło w studiach osadniczych, także i w pracy niniejszej zostało najszerzej potraktowane. Badając proces osadniczy w wąskich stosunkowo ramach chronologicznych, zdają sobie jednak sprawę, iż tym samym liczba dowodnie powstałych w okresie badanym osad będzie przedstawiała się skromnie. Powstaje przy tym pytanie, w jaki sposób przedstawić ów proces, opierając się tylko na pierwszych wzmiankach o miejscowościach, skoro rezygnuję z innych sposobów. Jest bowiem oczywiste, że nie identyfikujemy pierwszych zapisów z początkiem osady. Metoda taka dałaby nam obraz zbyt uproszczony.

Aby jednak nie ustalać początków każdej miejscowości oddzielnie⁸ ze względu na dużą hipotetyczność i tym samym małą przydatność tego typu rekonstrukcji, należało znaleźć jakiś sposób, który by ów obraz uproszczony, uzyskany na podstawie pierwszego zapisu na tyle uzupełnił, by stał się on zbliżony do rzeczywistości. Sposobem takim okazało się zwrócenie uwagi na darowizny i sprzedaże książęce dotyczące przede wszystkim lasów, a także miejsc nazwanych „siedlisko” (area) lub mających tylko nazwę polną (mansı vulgariter nuncupati). Wszystkie takie nadania dotyczyły miejsc jeszcze nie zamieszkałych bądź zamieszkałych od niedawna (siedlisko) i były przejawem akcji kolonizacyjnej książąt mazowieckich. Akcja ta trwała oczywiście już od dawna⁹, dopiero jednak od schyłku XIV wieku, a przede wszystkim od pierwszej ćwierci XV w. możemy ją badać na szerokim materiale porównawczym dotyczącym całego Mazowsza. Zwrócił na nią w swoim czasie uwagę Smoleński, odnajdując początek niejednej osady w nadaniu książęcym¹⁰.

⁸ Metodę taką zaleca głównie S. Zajączkowski, *Sprawa pierwszego zapisu*, „Rocznik Łódzki”, t. 7 (10): 1963, s. 103—131.

⁹ Chociaż znane nam nadania ziemi do końca XIII w. są na Mazowszu bardzo nieliczne. M. Sczaniecki, *Nadania ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII wieku*, Poznań 1928, s. 52 i n.

¹⁰ W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908. Na nadania książęce zwrócił także już dawniej uwagę K. Dunin (*Dawne mazowieckie prawo*, Warszawa 1881, s. 160) stwierdzając, że nadania były w wiekach XIII i XIV głównym sposobem nabycia dóbr nieruchomości. Nieprzekonywająca wydaje się jednak uwaga tego autora, iż nadania ustały ostatecznie w 1482 r. Według danych zebranych przeze mnie nadania trwały do końca tzw. okresu książęcego.

Nadanie czy sprzedaż lasu przez księcia nie zawsze pociągały za sobą powstanie nowego osiedla. Czasem było to tylko rozrastanie się już istniejącego, powiększanie się jego areалу uprawnego, co oczywiście jest równie ważkim czynnikiem procesu osadnictwa, jak powstawanie nowych osad. Czasem jednak w ogóle nie można było ustalić losu darowizny, gdy prócz wpisu do Metryki nie było już innych wzmianek i gdy dane tegoż wpisu były zbyt ogólnikowe, by można było darowiznę zlokalizować na mapie.

Przebadawszy owe nadania zarówno w czasie, jak i w przestrzeni mogłam odtworzyć przede wszystkim natężenie i kierunki ekspansji osadniczej. Jest zrozumiałe, że na terenach z dawna zasiedlonych darowizny nie mogły już mieć miejsca w XV w. I odwrotnie — gdy w jakimś regionie darowizny czy sprzedaże lasu w XV w. jeszcze występowały, był to dowód aktualnej kolonizacji tegoż regionu. A zatem gdy do uproszczonego obrazu procesu osadnictwa opartego na zestawieniu liczb miejscowości uzyskanych według pierwszych wzmianek, dorzucimy jeszcze liczby sprzedanych czy darowanych włók, przede wszystkim lasu — tak w obrębie badanego terenu, jak i poza nim, lecz darowanych mieszkańcom ziemi ciechanowskiej — będziemy mogli wysunąć pewne wnioski pozwalające ów obraz uproszczony uzupełnić lub skorygować.

Następne zagadnienie, wynikające z definicji Potkańskiego, to zagadnienie podziału. Problem ten został potraktowany ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju immunitetu i stopnia feudalizacji społeczeństwa zamieszkującego ten teren. Natomiast zagadnienie trzecie: użytkowanie obszaru, nie będzie w tej pracy przedstawione, jest to bowiem problem sam w sobie na tyle obszerny (łączy się z zagadnieniem techniki rolnictwa średniowiecznego, rozmiarów produkcji zbożowej itp.), że powinien być tematem odrębnego studium.

Chcę w pracy tej przede wszystkim, podobnie jak inni autorzy tego typu studiów, przedstawić rozwój zasiedlenia jednej z ziem mazowieckich w późnym średniowieczu, wyjaśnić zarówno specyfikę tego rozwoju, jak i jego prawidłowość poprzez porównanie z innymi dzielnicami Polski.

Właśnie w odniesieniu do Mazowsza, które uznane zostało za dzielnicę wykazującą w późnym średniowieczu „dużo archaizmów i zacofania związanego z silnymi relikdami rozdrobnienia feudalnego”¹¹, studia osadnicze są szczególnie pożądane, dają nam bowiem szansę, aby tezę o zacofaniu tej dzielnicy, silnie już zakorzenioną w polskiej historiografii, zrewidować lub jeszcze bardziej udokumentować i utrwalić.

¹¹ *Historia Polski*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1958, s. 617.

2. CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ I LITERATURY

Praca niniejsza powstała na podstawie materiału źródłowego gromadzonego dla celu badawczego szerszego niż osadnictwo jednej ziemi mazowieckiej. Cel ten to *Słownik historyczno-geograficzny Mazowsza*, dla którego w zasadzie winny być wykorzystane wszystkie źródła dotyczące średniowiecznego Mazowsza, drukowane i rękopiśmienne. Nie wyliczając ani nie opisując tutaj tych źródeł, pragnę tylko zwrócić uwagę na te, które prócz dokumentów okazały się szczególnie dla pracy wartościowe.

Na pierwszym miejscu należy wymienić Metrykę Mazowiecką, której bogactwo i różnorodność w porównaniu z księgami kancelarii koronnej dawno już przez historyków zostały dostrzeżone¹². Dzięki szczegółowemu studium A. Wolffa wiemy, że zawierała ona zapisy czynności prawnych, dokonanych przez panującego lub przez jego poddanych (lecz przez panującego aprobowanych), mające charakter zapisów o wartości wieczystej¹³. Metryka Mazowiecka to przede wszystkim bardzo szczegółowy rejestr wszelkich obrotów ziemią. Najstarsze księgi Metryki w postaci rejestrów oryginalnych (MK nr 333 i 334), pochodzące z ostatnich lat panowania Janusza Starszego i pierwszych Bolesława IV, zostały wydane przez Warszawskie Archiwum Główne w Pomnikach Prawa¹⁴. Z okresu panowania tych dwóch książąt pochodzą także księgi nr 3 i 4, nie będące już rejestrami oryginalnymi, lecz tylko ich kopią, wykonaną mniej więcej w trzeciej ćwierci XV w.¹⁵ Kopia ta, bardzo niedoskonała, zawiera nie tylko luki, lecz także i błędy, w czasie bowiem przepisywania, podstawa jej — rejestry dutkowe, były już mocno zniszczone, a nawet częściowo pogubione¹⁶. Mimo tych luk i błędów (te ostatnie o tyle niegroźne, że dotyczą przekręcania słów bez wypaczania treści) jest pewne, że te właśnie księgi Metryki dostarczyły najwięcej materiału pozwalającego odtworzyć przede wszystkim sam proces zasiedlania ziemi ciechanowskiej. W Metryce znalazłam ponadto bogaty materiał tyczący się rozwoju immunitetu i na podstawie tego jedynie źródła mogłam odtworzyć podział własności ziemskiej i zachodzące w tym podziale zmiany.

Innym ważnym źródłem okazały się księgi sądów biskupich w Archi-

¹² S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1934, s. 438.

¹³ A. Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*. Warszawa 1929, s. 49, 63, 76.

¹⁴ Księga nr 333 z lat 1417-1429 w Pomnikach Prawa, t. 5, Warszawa 1918 (P.Pr. V); księga nr 334 z lat 1429-1433 w Pomnikach Prawa, t. 6, Warszawa 1930 (P. Pr. VI).

¹⁵ Starsza część księgi nr 3 (k. 1-127) poprzedza w czasie księgę nr 333, obejmuje lata 1414-1425, natomiast późniejsza część (od k. 128) odnosi się do panowania Bolesława IV; Wolff, *op. cit.*, s. 53.

¹⁶ Tamże.

wum Diecezjalnym w Płocku (sygn. Episcopalia). Wprawdzie dane o parafiach, uzyskane z tych ksiąg, są późne, przeważnie z drugiej połowy XV w., wypełniają jednak dotkliwą lukę w materiałach dotyczących tego zagadnienia, dla którego zbyt niewystarczające były przypadkowe wzmianki w źródłach świeckich. W księgach tych ze względu na różnorodność spraw, które obejmowały (spory dziesięcenne, spory o przynależność parafialną, sprawy obyczajowe duchowieństwa i ludzi świeckich), znalazłam sporo wiadomości uzupełniających obraz rozwoju prawa niemieckiego. Pierwsze wzmianki o sołtysach często pochodzą z tego właśnie źródła. Wobec faktu zniszczenia już w czasach przedrozbiorowych ksiąg sądowych ziemi ciechanowskiej (ocalałe najstarsze księgi: „Ciechanowska grodzka dissoluta” oraz „Ciechanowska wieczysta” sięgają najwcześniej roku 1512), wartość ksiąg sądowych biskupich jeszcze bardziej wzrasta.

Bardzo ubogo natomiast przedstawiają się źródła dotyczące początków parafii. Nieliczne kopie aktów erekcyjnych odnalazłam w XVIII-wiecznych aktach wizytacyjnych Archiwum Diecezjalnego w Płocku (sygn. Visitationes).

Do najcenniejszych materiałów musimy oczywiście zaliczyć także akta skarbowe, chociaż pierwsze archiwalia tego typu pochodzą z roku 1526, a więc z końca badanego okresu. Jest to mianowicie spis podatkowy¹⁷, który miał miejsce wkrótce po objęciu w posiadanie księstwa mazowieckiego przez Zygmunta I. Ostateczna faktyczna inkorporacja Mazowsza do Korony nastąpiła w sierpniu 1526 r., jesienią tegoż roku urzędnicy królewscy dokonali rzeczzonego spisu. Spis podatkowy ziemi ciechanowskiej, chociaż bardzo niepełny, pozwolił uwzględnić problem o zasadniczej wadze, mianowicie wielkość osad.

W zakresie literatury dotyczącej osadnictwa Mazowsza jedyną pracą jest tutaj rozprawa Z. Podwińskiej, pt. *Osadnictwo Równiny Praskiej w XI—XVI w.*¹⁸ Pracę tę poddał szczegółowej krytyce A. Wolff¹⁹, zarzuca-

¹⁷ Registrum seu inventarium..., ASK, I 40. Dokładny tytuł zob. rozdział I, przypis 19. Mimo że spis został dokonany w roku 1526, w tytule mamy rok 1525. Tłumaczyć to należy tym, że starano się uchwycić stan obowiązujący do końca 1525 r., gdyż był to ostatni rok normalnej gospodarki skarbowej w księstwie mazowieckim, czego nie da się już powiedzieć o ostatnich miesiącach panowania Janusza III i później księżniczki Anny. Por. J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 10-11. Zob. także I. Gieysztorowa, *Mazowieckie akta skarbowe XVI-XVII w. Próba odtworzenia układu*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1958, s. 209-217.

¹⁸ „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 3: 1951, s. 59-100.

¹⁹ A. Wolff, *Uwagi u sprawie „Osadnictwa Równiny Praskiej w XI-XVI w.”*, Kw. HKM, R. 3: 1955, nr 2, s. 375-402.

jąc autorce szereg mylnych wniosków dotyczących powstania i dziejów poszczególnych osad, podziału administracyjnego, istnienia organizacji opolnej na Mazowszu i innych zagadnień. Mimo wytkniętych usterek studium to jako jedyne poświęcone osadnictwu części Mazowsza ma swoją wartość i wagę.

Spośród badaczy nie zajmujących się osadnictwem, lecz obejmujących swoimi pracami Mazowsze, należy z dawniejszych wymienić K. Dunina, W. H. Gawareckiego, J. K. Kochanowskiego, F. Kozłowskiego, T. Lubomirskiego, A. Pawińskiego, W. Smoleńskiego²⁰. Jest to literatura w większości przestarzała; jej tezy, nie podbudowane dostateczną znajomością źródeł, nie wytrzymały przeważnie próby czasu, niektóre z nich jednak, jak chociażby wywody Smoleńskiego, do dziś zachowały swoją żywotność.

Z literatury nowszej jednym z najcenniejszych jest studium E. Maleczyńskiej, *Książęce lenno mazowieckie 1351—1526* (Lwów 1929); wiele miejsca w swych badaniach poświęcił tej dzielnicy K. Tymieniecki²¹; przede wszystkim zaś wymienić tu należy A. Wolffa, którego dorobek, będący wynikiem wszechstronnej znajomości Mazowsza, stanowi oparcie dla każdego zajmującego się tą dzielnicą badacza²². Z dorobku tego korzystałam ze spokojnym sumieniem wiedząc, że nie potknę się o przeinaczenia czy przeoczenia. Inaczej zaś było, gdy chodzi o twórczość K. Tymienieckiego, który w szeregu studiów przedstawił wiele interesujących poglądów, m. in. wyjaśniających genezę wspomnianego już archaizmu średniowiecznego Mazowsza. Poglądy te bowiem, acz oparte na szerokiej

²⁰ Szczegółowe zestawienie literatury zob. S. Paz y r a, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

²¹ K. Tymieniecki, *Łowiectwo na Mazowszu w XV w.*, PH, t. 20: 1916; tenże, *Pierwsi gospodarze Warszawy*, Warszawa 1919; tenże, *Powstanie miasta mazowieckiego pod koniec wieków średnich*, Warszawa 1921; tenże, *Wolność kmiecia na Mazowszu w XV w.*, Prace Komisji Historycznej Pozn. Tow. Przyj. Nauk, t. 1, z. 2, Poznań 1921; tenże, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921; tenże, *Sądownictwo w sprawach kmięcych a ustalanie się stanów na Mazowszu pod koniec wieków średnich*, Prace Komisji Historycznej Pozn. Tow. Przyj. Nauk, t. 3, z. 1, Poznań 1922; tenże, „Plemiona” i „gniazda”. *Przyczynek do dziejów zanikania układu rodowo-patriarchalnego i umacniania się układu feudalnego*, [w:] *Pisma wybrane*, Warszawa 1956; tenże, *Osobiste i terytorialne poddaństwo chłopów w wiekach średnich*, KH, t. 64: 1957, nr 2.

²² A. Wolff, *Starszeństwo urzędów. Metoda ustalenia na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego*, Warszawa 1928; tenże, *Metryka Mazowiecka*; tenże, *Kompetencje urzędników ziemskich mazowieckich*, PH, t. 37: 1948; tenże, *Uwagi w sprawie „Osadnictwa...”*; tenże, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, Wrocław 1955; tenże, *Z dziejów ksiąg ziemskich zakroczymskich*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 1958; tenże, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi, 1370—1526*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1952.

znajomości źródeł mazowieckich, zbyt daleko czasem sięgały do metod porównawczych i genetycznych, z czego wynikały ustalenia odbiegające od rzeczywistości.

Tezy Tymienieckiego spotkały się z żywą polemiką, której wyrazicielami są przede wszystkim dwaj badacze młodszego pokolenia: J. Senkowski i S. Russocki²³. Ich ze wszech miar wartościowe prace oraz studium S. Pazyry, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, i napisana w ostatnich latach praca J. Bieniaka, *Państwo Mieclawa* (Warszawa 1963) dopełniają właściwie listę ważniejszych prac historycznych. Listy tej nie możemy jednakże zamknąć bez rozprawy, która, chociaż nie historyczna, ma istotne znaczenie dla niniejszego tematu. Jest nią studium językoznawcze K. Zierhoffera, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza* (Wrocław 1957). Autor zgromadził w nim ogromny materiał, z ostrożnością i wnikliwością przeprowadził na ogół identyfikację miejscowości i chociaż nie był w stanie ustrzec się od pomyłek, wyniki jego badań, mimo że oparte wyłącznie na źródłach drukowanych, były dla mnie niezwykle pomocne, choćby w zakresie porównania poszczególnych ustaleń dotyczących identyfikacji miejscowości. Natomiast z rozważań autora, natury ogólnej, dotyczących dziejów osadnictwa mazowieckiego, a także z załączonych do pracy map, należy — jak to wykazał w szczegółowej recenzji J. Wiśniewski²⁴ — korzystać ostrożnie.

²³ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza...*; S. Russocki, *Uwagi o polityce targowej książąt mazowieckich w XV w.*, PH, t. 51: 1960, z. 1; tenże, *Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza (koniec XIV — połowa XVI w.)*, Warszawa 1961; tenże, *Mazowieckie rody gniazdowe*, PH, t. 52: 1961, z. 1; tenże, *Region mazowiecki w Polsce średniowiecznej*, PH, t. 54: 1963, z. 3.

²⁴ „Onomastica”, R. 5: 1960, z. 2, s. 494—520.

Rozdział I

OBSZAR BADANY

1. ZIEMIA CIECHANOWSKA JAKO JEDNOSTKA PODZIAŁU TERYTORIALNEGO MAZOWSZA W XV W.

Zastanawiając się nad pochodzeniem ziemi ciechanowskiej jako odrębnej jednostki w podziale administracyjnym średniowiecznego Mazowsza, pozwałam sobie pominąć ustalenia dotyczące określeń jednostki, jaką była „ziemia” w odniesieniu do całości ziem Polski, zawarte w znanych pracach S. Arnolda¹, J. Bardacha², S. Kutrzeby³, W. Semkowicza⁴, i sięgnąć od razu do wyników badań dotyczących w tej materii Mazowsza. Wyniki te, zawarte w pracy A. Wolffa, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526*, przytaczam jako punkt wyjściowy w możliwie szczegółowych cytatach.

„Najdawniejszy uchwytny dla Mazowsza system podziału terytorialnego to obwody grodowe, kasztelanie, występujące zresztą w całej Polsce. Wskutek szczupłości źródeł kasztelanie mazowieckie nie są bliżej zbadane i opracowane naukowo. W XIV w. ten system podziału jest już w zaniku, a pozostałością po nim jest szereg urzędów kasztelańskich”⁵. „Termin *castellania* czy *castellatura* ma już w XIV w. z reguły charakter tradycyjny, pozbawiony żywej treści, co zresztą jest zgodne ze stosunkami panującymi w pozostałych częściach Polski, gdzie również występujący

¹ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*, Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, z. 2, Kraków 1927, s. 11—12, 71—72.

² J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 255—256, 453.

³ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*. Korona, wyd. 8, Warszawa 1949, s. 111—112.

⁴ W. Semkowicz, *Ród Pałuków*, Kraków 1907, s. 174; tenże, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, Poznań 1917, s. 243—244.

⁵ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, s. 9.

kasztelanowie nie zarządzają już grodami i podległymi okręgami. W ciągu XIV wieku wchodzi w użycie inny system podziału, którego jednostka jest zwana po łacinie *districtus*. Wprawdzie poszczególne te obwody noszą nazwy pochodzące od głównych miejscowości, a więc przeważnie od dawnych grodów kasztelańskich, jednak różnica nie polega jedynie na zmianie terminu *castellania* na *districtus*. Liczba tych ostatnich jednostek jest mniejsza i wiele grodów kasztelańskich znalazło się w obrębie tych większych obwodów”⁶. „Przed r. 1370, tj. przed zjednoczeniem całego Mazowsza pod władzą Siemowita III Trojdenowica, każda z tych jednostek była przez pewien dłuższy lub krótszy czas oddzielona od innych granicą polityczną. [...] Nazwy wszystkich *districtus* występują w tytułach książęcych. Doszliśmy do wniosku, że *districtus* wytworzył się z podziału politycznego, był dawną dzielnicą”⁷. „System podziału na *districtus* rozwinął się w ostatniej ćwierci XIV wieku, stosowany był zaś następnie tradycyjnie przez cały XV wiek, a nawet czasami i w wieku XVI”⁸. „Jednak istniał jeszcze i system trzeci, stosowany zresztą początkowo równocześnie z poprzednim. Opierał się on na ustroju sądowym ziemskim. Najmniejszą jednostką był w nim powiat sądowy [zwany także później *districtus*; uzup. — A. B.], parę zaś powiatów tworzyło ziemię [...]. W zestawieniu z systemem poprzednim stwierdzamy, że tylko nieliczne ziemie pokrywają się z *districtus* [podkreślenie moje — A. B.] (np. wyszogrodzka). Zazwyczaj na *districtus* składały się dwie ziemie, czasem trzy (np. na warszawski). Można by powiedzieć, że *districtus* podzielił się jakby z biegiem czasu na jednostki mniejsze, które usamodzielniały się. Podział ziem na powiaty był skutkiem nowego ustroju sądownictwa, zorganizowanego na podstawie terytorialnej gdzieś w drugiej połowie XIV w. [...] Ten trzeci system podziału, związany z sądownictwem, był żywotniejszy od poprzedniego, opartego zapewne tylko drogą tradycji [...] na dawnych podziałach dzielnicowych z XIV w. Przetrwał on też przeszło 400 lat, aż do rozbiorów”⁹.

Na tle tych ustaleń wydaje się być pewne, że ziemia ciechanowska, która jako odrębna jednostka terytorialna obejmowała jedną tylko kasztelanę — ciechanowską, z grodem kasztelańskim w Ciechanowie, również pokrywa się z „*districtus* Czechonoviensis”, dawną dzielnicą. Świadczy

⁶ Tamże, s. 11.

⁷ Tamże. Identyczne spostrzeżenie uczynił niegdyś S. Arnold, *Podziały polityczno-administracyjne w Polsce średniowiecznej* [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, 6—8 grudnia 1925 r.*, Lwów 1927, s. 2: „Ziemia jest przede wszystkim jednostką polityczną; jej charakter administracyjno-sądowy jest wtórny”.

⁸ Wolff, *op. cit.*, s. 12.

⁹ Tamże.

c tym obszar owego „districtus”, który odtworzony przeze mnie na zasadzie lokalizacji wszystkich miejscowości określonych „in districtu Czechonoviensi” pokrywa się z terenem późniejszej ziemi. Śladem zaś tego, że była to niegdyś odrębna dzielnica, księstwo, jest występowanie nazwy ziemi ciechanowskiej w tytułach książąt czersko-warszawskich: „dux Masoviae [...] dominus et heres Czechonoviensis”.

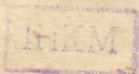
Nie mamy natomiast danych, pozwalających odtworzyć szczegółowo obszar poprzedniczki „districtus” — kasztelanii ciechanowskiej. Jedno jest pewne: jednostka terytorialna, z której w następstwie wykształciła się ziemia ciechanowska, już około połowy XIV w. zajmowała tereny nie tylko późniejszych powiatów ciechanowskiego i przasnyskiego, lecz także czerwińskiego. Pośrednim tego dowodem jest akt z 1361 r., w którym król Kazimierz Wielki nadał prawo niemieckie (średnie) kilkunastu wsiom, będącym własnością klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku, leżącym „in territorio sive castellania Zacroczimensi”¹⁰.

Wśród miejscowości wymienionych w przywileju nie figuruje żadna (prócz granicznej wsi Wilkowiec)¹¹ należąca do późniejszego pow. czerwińskiego, gdzie znajdowały się także liczne wsie tegoż klasztoru. Dlaczego król nie nadał i tym wsiom, leżącym w tak bliskim sąsiedztwie, tego samego prawa? Chyba tylko dlatego, że terytorium, na którym leżały, nie pozostawało wówczas we władaniu króla polskiego. Przypomnijmy sobie bowiem, że gdy w połowie XIV stulecia Mazowsze stało się lennem Polski, ziemie sąsiadujące z ciechanowską od zachodu: wyszogrodzka, płocka i Zawkrze, oraz od wschodu — zakroczymska, zostały czasowo, tzn. do śmierci Kazimierza Wielkiego, włączone do Korony. Terytorium późniejszego pow. czerwińskiego, wciśnięte klinem między ziemię wyszogrodzką i płocką z jednej a zakroczymską z drugiej strony, musiało zatem w tym czasie (1351—1370) pozostawać we władaniu Trojdenowiców i król polski nie mógł przeprowadzać na tym terenie żadnych reform. Jediną zaś jednostką, do której mógł ten teren należeć, była ówczesna kasztelania, późniejszy „districtus” i w następstwie ziemia ciechanowska¹².

¹⁰ AGAD, perg. 6495.

¹¹ Wieś Wilkowiec, określona w cytowanym akcie jako leżąca w kasztelanii zakroczymskiej, została następnie (kiedy?) włączona do pow. czerwińskiego, o czym świadczy fakt, że figuruje w spisie wsi odłączonych w 1524 r. od ziemi ciechanowskiej. Zob. przypis 31.

¹² Zdanie S. Arnolda (*Terytoria plemienne...*, s. 72), iż pow. sąchocki (dawniej czerwiński) należał początkowo do ziemi wyszogrodzkiej, powtórzone następnie przez S. Pazyrę (*Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 67) jest, jak to wykazał A. Wolff (*Studia...*, s. 20) całkowicie nieuzasadnione. Ze swej strony na potwierdzenie zdania A. Wolffa dodam, iż w zasadzie nie natrafiłem na określenie miejscowości pow. sąchockiego jako leżących „in districtu Wyszogro-

Wobec faktu zaginięcia ksiąg sądowych ziemi ciechanowskiej określenie „terra Czechonoviensis” w bardziej masowym użyciu spotykamy dopiero w XVI-wiecznych aktach skarbowych¹³. Późniejsza ziemia ciechanowska, gdybyśmy odtworzyli jej granice na podstawie rejestrów poborowych z 1567 r. wydanych przez Pawińskiego, utrwalona na mapach Perthéesa, różni się w zasadzie od „districtus” ciechanowskiego tylko zmniejszoną nieco powierzchnią pow. czerwińskiego. Różnicę tę omówię przy opisie granic.

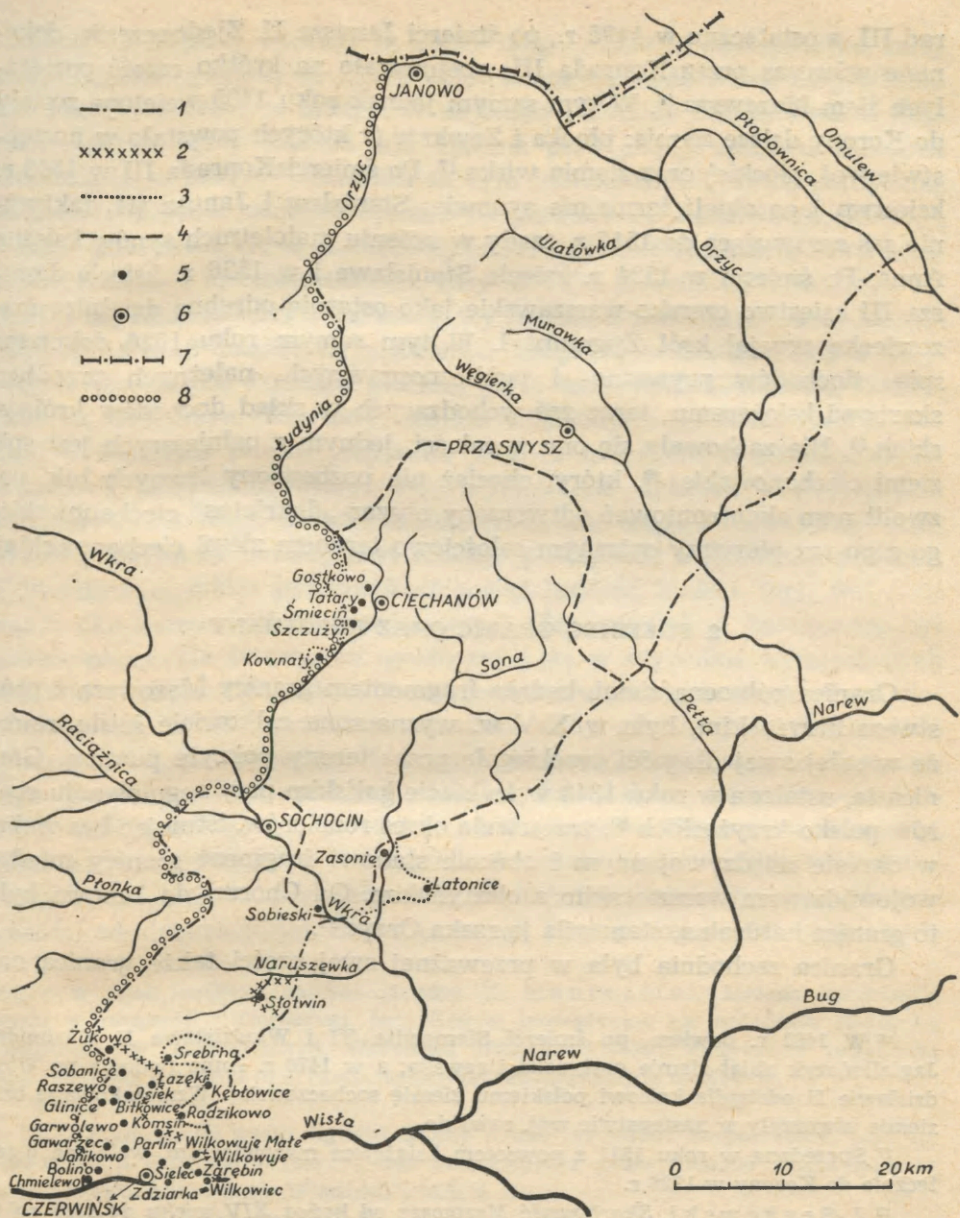
Położona w centrum północnego Mazowsza, o niezwykle wydłużonym, sztucznym kształcie, sięgająca od Wisły po granicę krzyżacką (ryc. 1), ziemia ciechanowska należała od czasu podziału Mazowsza w 1374 r. między synów Siemowita III aż do 1526 r. do linii książąt tzw. czersko-warszawskich¹⁴. Księstwo czersko-warszawskie posiadali w swym władaniu Janusz I zwany Starszym (1381—1429), a po jego śmierci Bolesław IV. W roku 1471, w wyniku podziału całego Mazowsza między synów Bolesława IV po bezpotomnej śmierci w 1462 r. książąt płockich, księstwo (z wyjątkiem ziem rawskiej i gostyńskiej, które objął Kazimierz Jagiellończyk) rozpadło się na cztery odrębne dzielnice, z których czerską objął Konrad III, warszawską Bolesław V, ciechanowską Janusz II oraz płocką — Kazimierz III¹⁵. Już jednak w 1488 r. nastąpiło częściowe zjednoczenie księstwa, gdy po śmierci Bolesława V dzielnicę jego objął Kon-

diensi”. Przeważnie są to miejscowości „sitate in districtu Czechonoviensi”, czasem „Czirvenensi” lub niekiedy „Zacroczimensi” ze względu na odprawianie roków czerwińskich w Zakroczymiu. Jednym z dowodów bezpośrednich przynależności terenu pow. czerwińskiego do ziemi ciechanowskiej już w XIV w. jest akt z 1388 r., dotyczący rozgraniczenia terenu między wsiami Garwolewo i Gawarzec, określonymi „in distr. Czechonoviensi”; BOZ Cim. 70, 205—206.

¹³ W Metryce Mazowieckiej użycie nazwy ziemia (terra) i powiat (districtus) także w zasadzie występuje dopiero w XVI w. Jednym z nielicznych wyjątków jest akt księcia Bolesława IV z 1448 r., gdzie zresztą „ziemia” występuje jako odpowiednik „districtus” — „cuiuslibet terre seu districtus”, MK 4, 24—24 v.

¹⁴ Podział ten, dokonany za życia Siemowita III w 1374 r. stał się faktem dopiero po jego śmierci w 1381 r. (z tym, że w 1381 r. nastąpiły pewne przesunięcia w stosunku do podziału z 1374 r.). Mazowsze rozpadło się wówczas na dwie dzielnice: czersko-warszawską oraz płocką. W skład pierwszej weszły w większości ziemie, z których po inkorporacji utworzono woj. mazowieckie, w skład drugiej ziemie, z których następnie powstały woj.: płockie i rawskie. Podział ten nie był zbyt hermetyczny, poszczególne ziemie, jak np. wiska i wyszogrodzka, należały sporadycznie do jednej i do drugiej dzielnicy. Wszelkie dane dotyczące podziałów Mazowsza czerpię z tablicy załączonej do pracy Wolffa, *Studia...*

¹⁵ W skład księstwa czerskiego weszły ziemie: czerska i liwska, w skład warszawskiego — warszawska, nurska i zakroczymska, w skład ciechanowskiego — ciechanowska, rożańska i łomżyńska, w skład płockiego — wyszogrodzka, płocka, Zawkrze i wiska. Ziemie księstwa płockiego zostały przez Kazimierza III przekazane w 1475 r. Januszowi II.

Ryc. 1. Granice ziemi ciechanowskiej w XV w. oraz ich zmiany

1 — granica ziemi pokrywająca się z granicą districtus Czechonoviensis; 2 — zmiany granicy przeprowadzone w latach 1522—1524; 3 — zmiany granicy przeprowadzone w 1471 r.; 4 — granica powiatów; 5 — wieś; 6 — miasto; 7 — granica państwa; 8 — granica dzielnicy

rad III, a ostateczne w 1495 r., po śmierci Janusza II. Zjednoczenie, dokonane wówczas przez Konrada III, obejmowało na krótko całość pozostałych ziem Mazowsza¹⁶. W tym samym jednak roku 1495 wcielone zostały do Korony dalsze ziemie: płocka i Zawkrze (z których powstało w następstwie woj. płockie) oraz ziemia wiska¹⁷. Po śmierci Konrada III w 1503 r. księstwo jego objęli formalnie synowie: Stanisław i Janusz III, faktycznie zaś sprawująca do 1517 r. rządy w imieniu małoletnich synów księżna Anna. Po śmierci w 1524 r. księcia Stanisława i w 1526 r. księcia Janusza III księstwo czersko-warszawskie jako ostatnią odrębną dzielnicę mazowiecką przejął król Zygmunt I. W tym samym roku 1526 dokonano spisu dochodów prywatno- i publicznoprawnych, należnych przedtem skarbowi książęcemu, teraz zaś wchodzących w skład dochodów królewskich¹⁸. Nie zachowały się one w całości, jednym z pełniejszych jest spis ziemi ciechanowskiej¹⁹, który, chociaż nie pozbawiony licznych luk, pozwolił nam skonfrontować odtworzony obszar „districtus” ciechanowskiego z po raz pierwszy opisanym całościowo terenem ziemi ciechanowskiej.

2. PRZEBIEG GRANIC ORAZ ICH ZMIANY

Granica północna ziemi, będąca fragmentem granicy Mazowsza z państwem krzyżackim, była w XIV w. wyznaczona całkowicie ściśle, mimo że w całej swej długości przebiegała przez tereny pokryte puszczą. Granica ta, ustalona w roku 1343 w traktacie kaliskim przy regulowaniu sporów polsko-krzyżackich²⁰, przetrwała okres rozbiorów, istniejąc bez zmian w okresie międzywojennym i obecnie stanowi fragment granicy między województwem warszawskim a olsztyńskim. Od Chorzel do Janowa była to granica naturalna, stanowiła ją rzeka Orzyc²¹.

Granica zachodnia była w przeważnej swej części także granicą na-

¹⁶ W 1462 r. bowiem, po śmierci Siemowita VI i Włodzisława II Kazimierz Jagiellończyk objął ziemie gostyńską i rawską, a w 1476 r. Anna (wdowa po Włodzisławie II) odstąpiła królowi polskiemu ziemię sochaczewską. Wzmiankowane trzy ziemie utworzyły w następstwie woj. rawskie.

¹⁷ Sprzedana w roku 1511 z powrotem książętom mazowieckim, wcielona ostatecznie do Korony w 1526 r.

¹⁸ J. S e n k o w s k i, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 5.

¹⁹ Registrum seu inventarium omnium proventuum Regie Maiestatis censuum, theloneorum, sepy, sepalum, mellis, atque mardurum ac prediorum et aliorum omnium proventuum terre ac notariatus Czechonoviensis omnium trium districtuum, oppidorumque et villarum regalium ad annum 1525, ASK I 40.

²⁰ Zob. CDP III, nr 39, 40.

²¹ Granica mazowiecko-krzyżacka, oznaczona dokładnie w XIV w., jest zaprzeczeniem tego, co na temat oznaczania — a mówiąc ściślej nieoznaczania —

turalną: na północy tworzył ją górny bieg Orzyca, a następnie na całej swej długości Łydynia, od źródeł aż do swego ujścia do Wkry, z wyjątkiem kilku osad na prawym brzegu, w najbliższej okolicy Ciechanowa, o których powiem niżej. Została ona opisana przy okazji zastawu Zawkrza Krzyżakom w 1384 r.²² Granica ta była jednocześnie granicą polityczną, oddzielała bowiem księstwo czersko-warszawskie od księstwa płockiego²³, a także pokrywała się w przeważnej części z granicą zachodnią dekanatów przasnyskiego i ciechanowskiego. Gdy w 1471 r. synowie Bolesława IV dzielili się Mazowszem, na granicy tej nastąpiła pozorna zmiana. Mianowicie kilka osad książęcych położonych na prawym brzegu Łydyni należących wówczas do dzielnicy płockiej (pow. sulerszyski): Gostkowo, Tatary, Śmiecin, Szczurzyn, Kownaty, zostało włączonych do ziemi ciechanowskiej²⁴. Dzielnica płocka przypadła w 1471 r. księciu Kazimierzowi III biskupowi płockiemu, który wsie wymienione darował bratu, księciu Januszowi II. Wiemy, iż wsie książęce związane ongiś z organizacją kasztelańską nie miały później zbyt ścisłego powiązania z jednostką podziału terytorialnego, jakim był powiat (choć ludność kmiecia tych wsi podlegała określonym rokom powiatowym). Ten związek z kasztelaniami był jednak niezwykle trwały, co uwidoczniło się w wypadku wymienionych wsi. Oto cztery z nich, mimo obecnego dopiero przyłączenia do ziemi ciechanowskiej, także i przedtem określane były zawsze jako należące do „districtus” ciechanowskiego²⁵. Czym to tłumaczyć? Chyba tylko dawniejszym związkiem tych osad z grodem ciechanowskim, wszystkie one bowiem leżą w odległości 0,5—2 km od Ciechanowa. Natomiast Kownaty, położone już trochę dalej, w odległości 6 km, de nomine przyłączone z ziemi zawkrzańskiej do ciechanowskiej, de facto nie zmieniły swej przynależności administracyjnej. Zarówno przed, jak i po roku 1471 były okreś-

granic w średniowieczu napisał niegdyś T. Manteuffel, *Metoda oznaczania granic w geografii historycznej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 221—227. Oczywiście przyczyną była ówczesna sytuacja polityczna, wojny polsko-krzyżackie w XIV w.

²² CDP IV, nr 26.

²³ O graniczności rzeki Łydyni mamy liczne wzmianki bezpośrednio, jak np. wiadomość o Garlinie z 1452 r., wsi nad Łydynią „cum utraque rippis, tam in ducatu nostro, quam ducis Wladisłai”, MK, 4, 131 v.

²⁴ AGAD, BOZ rkps nr 1603, IV, 330.

²⁵ Gostkowo w [1414—1425] r., MK 3, 18, 33 v.; w 1423 r., MK 3, 46 v. Szczurzyn w [1414—1425] r., MK 3, 61; w 1429 r., P. Pr. VI, nr 91; w 1466 r., MK 6, 15 v.; w 1470 r., MK 6, 154. Śmiecin w [1414—1425] r., MK 3, 8 v., 9 v., 48, 54. Nie mamy tylko analogicznej dokumentacji dla wsi Tatary, ponieważ pierwszą wzmiankę o niej czerpiemy dopiero ze wspomnianego dokumentu z 1471 r. Ponieważ wieś ta powstała zapewne z osadzenia Tatarów przez wdowę po Januszu I, Annę Danutę (siostrę Witolda), przynależność tej osady do „districtus Czyechonoviensis” jest jak najbardziej pewna.

lane jako przynależne do Zawkrza, i przynależność tę uznałam za dostatecznie udokumentowaną²⁶ (choć zdaje sobie sprawę, że w grę mogła tu wchodzić także tradycja), by uznać za nieobowiązujący w tym punkcie dokument z roku 1471.

Od Wkry granica zachodnia już nie była naturalna, została odtworzona na zasadzie przynależności poszczególnych miejscowości do właściwych jednostek terytorialnych. Fragment jej mamy opisany w procesie o granice dóbr w 1521 r. między szlachtą z Jarocina i z Ćwiklina²⁷, także wzmianki o wsiach granicznych pomogły w odtworzeniu niejednego tutaj odcinka²⁸. Ta właśnie część uległa zmianom (tym razem już faktycznym) pod koniec badanego okresu. Pierwszy w zasadzie spór dotyczący tejże granicy toczył się już przed 1413 r.²⁹ Ostateczne zmiany nastąpiły jednak dopiero pod koniec pierwszej ćwierci XVI stulecia.

Najpierw, w 1522 r., książęta Stanisław i Janusz wskutek prośby szlachty zamieszkującej wsie: Łazęki, Sobanice, Osiek, Raszewo, Glinice, Bitkowice, Gawarzec, Zarębin i Żukowo, należące dotychczas do ziemi ciechanowskiej, przyłączyli je do ziemi wyszogrodzkiej. Jako przyczynę swej petycji szlachta podała zbyt dużą odległość tychże wsi od „miejsca”, czyli miasta Sochocina, ówczesnej siedziby powiatu³⁰.

²⁶ Płoc. z. wiecz. rel. 2, II, 72 (1463 r.); MRPS II, 826 (1497 r.); MK 18, 196 v., 197 (1501 r.) Nie należy mylić tych Kownatów z Kownatami w pow. sąchockim, par. Płońsk.

²⁷ „Incipiendo a pariete sanctuarii s. Petri in Plonysko directe per mericam usque ad semitam et prefata semita usque ad viam stratam, que ducit ad granicies ducales, que via dividit terram Plocensem a terra Czechonoviensi, ex qua via strata descendendo illa semita usque ad angulum Symakowski, circa quam sipacionem granicierum erat ordo Czechonoviensis districtus Sanhocensis” (Płoc. z. gran. desol. 6, 375 v). Gościnniec, o którym mowa, prowadził z Płońska do Raciąża i rzeczywiście fragment jego między Szerominem a Ćwiklinem pokrywał się z granicą oddzielającą ziemię ciechanowską od płockiej.

²⁸ Np.: o wsi Jarocin — „hereditas in Plocensi et Czechonoviensi districtibus” (MK 6, 154); o wsi Kępa — „dotalicium in bonis Campa, hereditate in Plocensi et Czechonoviensi districtibus” (MK 6, 259); o wsi Gutarzewo — „in districtu Czechonoviensi et Zawkrzensi” (MK 6, 115); o wsi Kargoszyn — „in Kargoszyno, hereditate in Czechonoviensi et Plocensi districtibus” (ADP, perg. 335). Na temat podziału jednej i tej samej wsi przez granicę powiatu wspomina także A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV—XVI wieku. Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965, s. 70.

²⁹ „Iudices per Wladislaum regem Poloniae deputati lites inter Johannem et Semovithum conciliaturi [...] 8 barones [...] subdelegant, eosdemque subdelegatos eciam limites inter Ploczsko [! zamiast Plonsko] et Skarzino ac inter Dzerzanszna et Oleschky, iam pridem ab Andrea castellano Plocensi et Bolesta iudice Vischegradensi ductos, reformare iubent”. ADP, perg. 149 (wg regestu ks. W. Mąkowskiego).

³⁰ Wysz. t. omn. trans. 10, 77. Rozważania na temat: miejsce — miasto —

W dwa lata później, w 1524 r., książę Janusz z powodu podobnego podania opata czerwińskiego Jakuba Kuli przełączył Czerwińsk wraz z należącymi do opactwa wsiami ziemi ciechanowskiej: Chmielewem, Bolinem, Garwolewem, Janikowem, Parlinem, Sielcem, Komsinem, obydwoma Wilkowujami, Zdziarką i Wilkowcem, do ziemi wyszogrodzkiej oraz wieś Słotwin do ziemi zakroczymskiej³¹. Jako uzasadnienie swej prośby opat podał „multa gravamina et discrimina viarum ac alia multa pericula [...] in querendis utendisve iuditiis officialium [...] castri et districtus Sanchochensis propter distanciam longam”.

Późniejszy pow. sąchocki miał w XIV w. swą siedzibę, miejsce odbywania roków, w Czerwińsku, gdyż przez cały nawet jeszcze wiek XV zwał się on czerwińskim³². Jednak już pod koniec XIV w. mieszkańcy tego powiatu odprawiali swe sądy w Zakroczymiu³³ i stan ten trwał bez mała przez cały wiek. Pod koniec XV stulecia przeniesiono roki czerwińskie do Płońska³⁴, odprawianie tam sądów nie mogło jednak trwać długo, gdyż już w 1495 r. Płońsk wraz z całą dzielnicą płocką został wcielony do Korony, między pow. czerwińskim a miejscem odprawiania dlań roków przebiegła granica polityczna. Oddzielenie Płońska było zapewne przyczyną wyznaczenia nowego miejsca odprawiania sądów, których siedzibą stał

stadt — locus, zob. T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, Kw. HKM, R. 4: 1956, nr 4, s. 640 i n.

³¹ MK 41, 6—6v. Wyrażenia użyte do uzasadnienia prośby (discrimina viarum, pericula, distanciam longa) są zaczerpnięte z formuł używanych w dokumentach biskupich dla umotywowania zmian przynależności parafialnej lub tworzenia nowych parafii. Należy zwrócić uwagę, iż starania opata czerwińskiego o zmianę przynależności powiatowej wsi klasztornych są dowodem, że dobra duchowne nie były bynajmniej enklawami wyjętymi „spod zwierzchności” powiatu, jak twierdzi A. Gąsiorowski (*op. cit.*, s. 77). Powiaty przecież, będąc okręgami sądowymi, przyjęły cechy terytorialnych jednostek poboru podatków, które płaciły także dobra duchowne, nie podlegające wszakże sądownictwu ziemskiemu. Por. Lalik, *rec. wzmiankowanej pracy* w KH, R. 73: 1966, nr 3, s. 704.

³² Wolff, *Studia...* s. 19. Mogę dodać, że nawet w XVI w. trafia się nazwa pow. czerwiński, o czym świadczy zapiska z 1522 r.: „porcionem in districtu Czervenensi inscribunt, que iacet circa granicies Cholewskie” (Wysz. t. omn. trans. 10, 69). Tutaj wyjaśniam, że forma przymiotnikowa „sąchocki” pochodzi od XV-wiecznej nazwy „Sąchock”. Przyjęłam ją świadoma będąc, że poprawna forma pochodząca od dzisiejszej nazwy, winna brzmieć „sochociński”.

³³ Najwcześniejszy dokument roków „ciechanowskich” odprawianych w Zakroczymiu pochodzi z 1388 r., AGAD, perg. 6527; Wolff, *op. cit.*, s. 19. Także fakt, że w najstarszej zachowanej księdze ziemskiej zakroczymskiej (Zakr. I) nagłówki roków dla tego powiatu mają od początku określenie „ciechanowskich” dowodzi, iż przeniesienie miejsca odbywania roków z Czerwińska do Zakroczymia musiało nastąpić stosunkowo dawno. A. Wolff, *Z dziejów ksiąg ziemskich zakroczymskich*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia AGAD*, Warszawa 1958, s. 352.

³⁴ Wolff (*Studia...*, s. 20) podaje pierwszą przez siebie znalezioną wzmiankę o rokach czerwińskich w Płońsku z 1481 r., MK 32, 120v.

się w 1495 r. Sochocin ³⁵, leżący na północnym krańcu powiatu. Jak się okazało, wybór Sochocina nie zadowolili wszystkich mieszkańców, czego wyrazem były przytoczone wyżej petycje i dokonane w związku z nimi zmiany ³⁶. O zmianach tych wspominam w tym miejscu, lecz kreśląc XV-wieczne granice zostawiam wszystkie wymienione osady w obrębie ziemi ciechanowskiej ³⁷.

Południową granicę z ziemią sochaczewską (wchodzącą w skład księstwa płockiego, a od 1476 r. przyłączoną do Korony) stanowiła Wisła na odcinku od wsi Chmielewo do wsi Wilkowiec (około 11 km).

Granica wschodnia nie była granicą polityczną ani w sensie państwowym, ani nawet międzydzielnicowym. Sąsiednie bowiem ziemie: zakroczymska, rożańska i łomżyńska, należały od końca XIV w. aż do inkorporacji wraz z ziemią ciechanowską do jednej dzielnicy — księstwa czersko-warszawskiego, z wyjątkiem lat 1471—1495, gdy w wyniku podziału Mazowsza ziemia zakroczymska należała do Bolesława V i następnie Konrada III, a łomżyńska, rożańska i ciechanowska do Janusza II. Na całej też prawie długości była ona granicą sztuczną, z wyjątkiem fragmentu przechodzącego między Orzycem a Omulwią przez tereny porośnięte puszcza. Granicę tę ustalałam więc z pewnym trudem na zasadzie przynależności poszczególnych miejscowości do właściwej jednostki ³⁸. Na granicy tej nastąpiły również pewne zmiany. Mianowicie w związku z kilkakrotnie już wspomnianym podziałem w 1471 r. książę Janusz II stracił trzy wsie z pow. sąchockiego: Radzikowo, Kębłowice i Srebrną, które włączone zostały do ziemi zakroczymskiej „prout ex antiquo spectabant ad Zacroczim, deinceps etiam spectarent” ³⁹. Wsie te zostały jednocześnie określone jako

³⁵ Wolff, *Studia...*, s. 21. Sochocin miał prawa miejskie od 1385 r. P. Pr. VI, nr 526.

³⁶ Wolff (*Studia...*, s. 22) stwierdził, iż „reformy te nie utrzymały się i późniejsze księgi poborowe wyliczają nadal wszystkie te wsi jako leżące w powiecie sąchockim”. Trudno mi zgodzić się z tym zdaniem, gdyż ani Źródła Dziejowe Pawińskiego, oparte wszak na rejestrach poborowych, ani XVI-wieczne akta skarbowe nie wyliczają już tych wsi w spisach pow. sąchockiego. Por. np. ASK I 40, 53—53v, 1525 r., gdzie wymienione wsie opactwa czerwińskiego występują pod następującym nagłówkiem: „Ville eiusem [sc. Sanhocensis] districtus, ascripte et limitate ad districtum et notariatum Vishegradiensem”.

³⁷ Na *Mappie szczególnej woj. mazowieckiego* K. de Perthées z 1783 r. mamy oczywiście ziemię ciechanowską okrojoną o teren, gdzie znajdowały się wymienione osady.

³⁸ Cenne były tu, niestety nieliczne wzmianki o miejscowościach granicznych, np. opis granicy między dzielnicą księcia Bolesława IV a dobrami siewińskimi proboszcza płockiego w 1453 r.: „incipiendo a hereditate Pyenyce per silvas, borras, mericas, stagna [...] usque ad viam stratam, que ducit de Rozan in Ostrolanka”, MK 6, 63v.

³⁹ AGAD, BOZ rkps, nr 1603, IV, 329—330.

leżące „in districtu Czirnensi” (oczywisty błąd, zamiast Czirvenensi), jak więc rozumieć, że „należy z dawna do Zakroczymia”? Wytłumaczyć to można chyba tylko w sposób następujący: wsie te należały do ziemi zakroczymskiej nie w sensie przynależności administracyjnej lecz tylko, jak wszystkie osady pow. czerwińskiego (późniejszego sąchockiego), podlegały sądowi w Zakroczymiu, gdzie od końca XIV w. odbywały się roki tegoż powiatu⁴⁰. Zwracając uwagę na odłączenie wymienionych osad, nie wydzielałam ich jednak z terenu ziemi ciechanowskiej, ponieważ zmiana ta nastąpiła już pod koniec badanego okresu⁴¹. Oczywiście tym samym narażam się na zarzut niekonsekwencji, gdyż na podstawie tego samego aktu uznałam za należące do ziemi ciechanowskiej osady przyłączone wówczas z pow. sulerzyskiego. W wypadku tamtych osad wzięłam jednakże pod uwagę ich związek z kasztelanią ciechanowską w poprzednim okresie. Tracąc trzy wsie na rzecz ziemi zakroczymskiej książę Janusz II otrzymał jednocześnie w ramach tegoż podziału inne trzy wsie z tejże ziemi: Sobieski, Zasonie i Latonice, które włączone zostały do ziemi ciechanowskiej⁴². Z tychże wsi pierwsza, mianowicie Sobieski, także przed rokiem 1471 określana jest zawsze jako „situata in districtu Czechonoviensi”⁴³, na tej więc zasadzie możemy ją objąć XV-wiecznymi granicami ziemi. Natomiast pozostałe dwie wsie, sądząc po określaniu ich położenia w *Metryce* zarówno przed, jako i po 1471 r., (mimo aktu włączenia), należy uznać za należące do ziemi zakroczymskiej.

Jako granicę północno-wschodnią przyjmuję umownie rzekę Omulew, ponieważ puszcza i moczary pokrywające ten teren nie pozwalały w omawianym okresie, a nawet później, wyznaczyć jej tutaj dokładnie, zwłaszcza że nie była to granica polityczna. Argumentem może być fakt, że nawet dość daleko leżące na wschód od Orzyca miejscowości jak Ruzieck i Płodownica były określone jako należące do ziemi ciechanowskiej⁴⁴.

Widzimy więc, że na ukształtowanie się granic ziemi ciechanowskiej

⁴⁰ Zob. przypis 33. Argumentem dodatkowym jest dla nas fakt, że wsie te określane bywały jako leżące w ziemi ciechanowskiej lub w zakroczymskiej, lecz w pow. czerwińskim, np. Kębłowice w 1420 r. (MK 3, 67); Radzikowo w [1414—1425] r. (MK 3, 58v), w 1436 r. (MK 3, 163v), w 1439 r. (MK 3, 235a), w 1448 r. (MK 4, 152).

⁴¹ Na mapie Perthéesa wsie te leżą na terenie ziemi zakroczymskiej.

⁴² AGAD, BOZ rkps, nr 1603, IV, 330.

⁴³ W 1414 r. książę Janusz Starszy, nadając młyn w tejże wsi, nazywa ją „villa nostra”, MK 4, 36—36v.; por. też 1414 r. — H. K. Mil., nr 73; [1414—1425] r. — MK 3, 59, 105v.; 1432 r. — P. Pr. VI, nr 397; 1449 r. — MK 4, 143; 1472 r. — MK 6, 14.

⁴⁴ Płodownica: MK 3, 11; P. Pr. VI, nr 469, nr 65; MK 3, 139; AGAD, perg. 6623; MK 4, 81, 142v, 164v; MK 5, 9v, 113, 151v; MK 6, 81 a. Ruzieck: MK 4, 106. Na mapie Perthéesa granica ziemi także dochodzi do rzeki Omulwi.

wpłynęły głównie warunki polityczne: „wieczysty pokój” zawarty przez Kazimierza Wielkiego z Krzyżakami w 1343 r., podziały Mazowsza w latach 1351, 1374, 1471, włączanie ziem sąsiednich do Korony pod koniec XV w. Granice: północna, zachodnia i południowa, wykształcone i utrwalone (stopniowo) na skutek warunków politycznych, miały w znacznym stopniu oparcie w warunkach geograficznych, pokrywały się bowiem w przeważnej części z korytami rzek: Orzyca, Łydyni, Wisły.

Granica wschodnia, chociaż od końca XIV w. uformowana już bez wpływu warunków politycznych i nie mająca oparcia w elementach naturalnych, jest jednakże granicą dość czytelną w źródłach. Na utrwalenie się tej granicy mógł mieć wpływ okres 1351—1370, kiedy to sąsiedni „*districtus Zacroczimensis*” był czasowo włączony do Korony. Warto przypomnieć, iż XIV-wieczny „*districtus*” zakroczymski z czasem rozpadł się na dwie ziemie: zakroczymską i rożańską⁴⁵, XIV-wieczny zaś „*districtus*” ciechanowski mimo rozległego terytorium, nader zróżnicowanego zarówno pod względem geograficznym, jak i osadniczym, nie uległ żadnym podziałom. Fakt ten, zwłaszcza na tle podziałów innych jednostek tego typu (*districtus*)⁴⁶, można chyba uważać za potwierdzenie słuszności rozumowania, że ziemia ciechanowska wytworzyła się z dawniejszej dzielnicy.

3. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY I PRZYNALEŻNOŚĆ W RAMACH KOŚCIELNEJ ORGANIZACJI TERYTORIALNEJ

W tak zakreślonych granicach terytorium ziemi ciechanowskiej wynosiło według moich obliczeń 2970,1 km kwadr.⁴⁷ Składało się ono z trzech powiatów, których stolicami były miasta: Ciechanów (będący także stolicą ziemi), Przasnysz oraz Czerwińsk, którego funkcje przejął następnie Sochocin⁴⁸.

Granice powiatów odtworzone zostały według Źródeł Dziejowych Pawińskiego z dwiema tylko niewielkimi poprawkami. Jedna z nich dotyczy przebiegu granicy między pow. ciechanowskim a przasnyskim. Mianowicie w 1548 r. odłączono od pow. przasnyskiego i włączono do ciechanowskiego parafie Zeńbok i Lekowo oraz dwie wsie z parafii ciechanow-

⁴⁵ Wolff, *Studia...*, s. 22.

⁴⁶ Np. „*districtus*” warszawski rozpadł się z czasem na 3 ziemie: warszawską, łomżyńską i nurską. Wolff, *Studia...*, s. 22.

⁴⁷ Różnica między tą liczbą a liczbą podaną przez Pawińskiego (2705,22 km², *ŹD*, s. 5) wynika głównie z przesunięcia w XVI w. granic pow. sąchockiego, co opisałam wyżej, a także być może z przyjęcia przeze mnie Omulwi, jako granicy na północnym wschodzie.

⁴⁸ Zob. przypis 35.

skiej⁴⁹. Oczywiście przyjmuję za aktualny dla badanego okresu stan istniejący przed tą zmianą⁵⁰. Druga natomiast różnica dotyczy przynależności trzech wsi: Gromadzyna Wielkiego, Gromadzyna Małego (obecnie tworzących jedną wieś Gromadzyn) oraz nie istniejącej dzisiaj wsi Bogulewo, które to wsie uznałam za należące do pow. sąchockiego, podczas gdy Pawiński zaliczył je do ciechanowskiego. Co do dwóch wsi Gromadzyn podstawą decyzji były wielokrotne wzmianki w Metryce, określające te osady jako „sitate in districtu Czirvenensi”⁵¹, Bogulewo zaś należało do kompleksu dóbr, tworzących klucz sąchocki.

W porównaniu z teraźniejszym podziałem administracyjnym, jedynie obecny pow. przasnyski mieści się w całości w granicach historycznych ziemi. Natomiast dzisiejszy pow. ciechanowski w dość znacznej części, w widłach Łydyni i Wkry, wychodzi poza dawną zachodnią granicę, pow. zaś płoński (w miejscu dawnego sąchockiego) tylko w części środkowej należy do dawnej ziemi ciechanowskiej.

W tym miejscu należy podać liczby, obrazujące wielkość powierzchni trzech powiatów, obliczone dla XV w. Liczby te, różniące się dość znacznie od obliczeń, uczynionych niegdyś przez Pawińskiego dla drugiej połowy XVI w., przedstawiają się następująco⁵²:

Powiat	XV w.	2 poł. XVI w.
sąchocki	419,5 km ²	283,07 km ²
ciechanowski	725,6 km ²	696,82 km ²
przasnyski	1825,0 km ²	1725,33 km ²

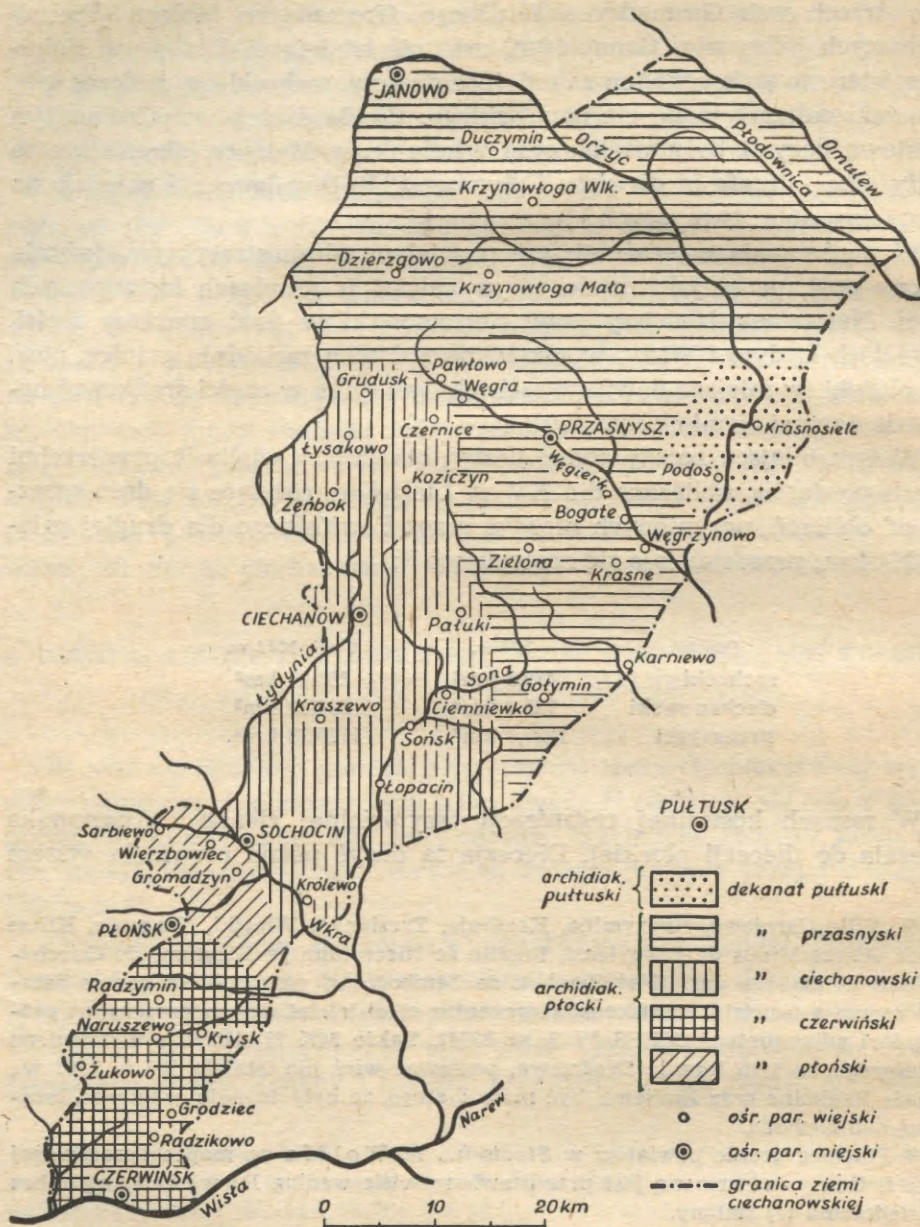
W ramach kościelnej organizacji terytorialnej ziemia ciechanowska należała do diecezji płockiej. Diecezja ta dosyć późno rozwinęła system

⁴⁹ „Ville Carniewo, Radzymino, Kozdroje, Treczianka, Włostki, Targonie, Klicze Maius, Klicze Minus de Lekoviensi, Ropilie ac Niecostoim [= Niestum] de Cziechonoviensi et utraque Jarluti et Zembok de Zemboczensi parrochis ad preces heredum earum a districtu Prasnicensi segregantur et districtui Cziechonoviensi ut propinquiori adiunguntur.” MRPS IV 3, nr 23042. Także MK 73, 415. Nie wymieniono tu leżącego na tym terenie Drożniewa, ponieważ wieś nie istniała już w XVI w., a także Regimina oraz Żmijewa, być może dlatego, że były to wsie graniczne, leżące tuż nad Łydynią.

⁵⁰ Przebieg granic powiatów w *Studiach...* A. Wolffa na mapce opracowanej przez I. Gieysztorową jest przedstawiony ściśle według Pawińskiego, bez uwzględnienia tej zmiany.

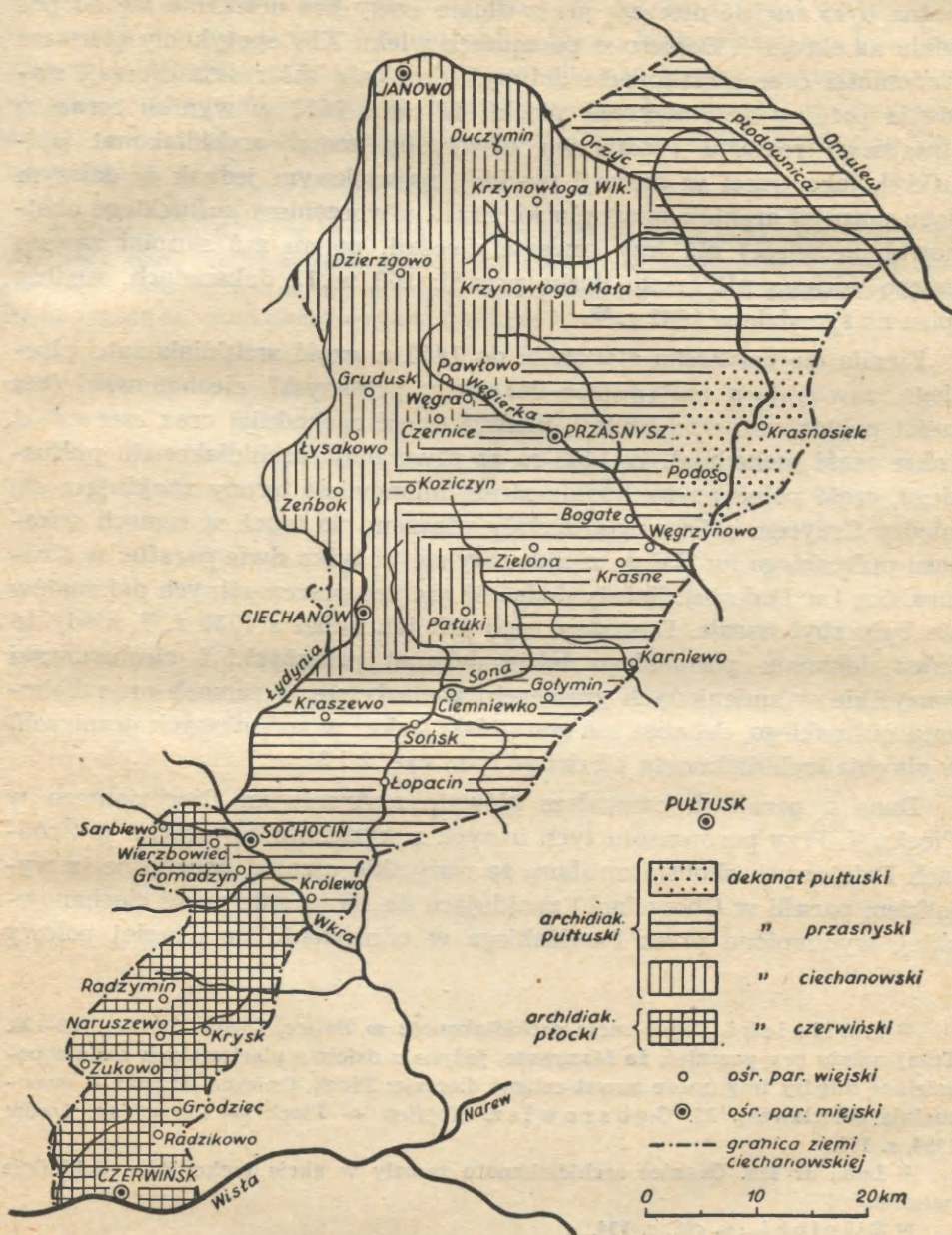
⁵¹ MK 6, 95v., 139-139v., 185-186, MK 5, 103.

⁵² Na temat różnic między danymi Pawińskiego i moimi obliczeniami zob. przypis 47. Niezrozumiała jest mniejsza — w stosunku do obliczonej przeze mnie — powierzchnia pow. ciechanowskiego, który w XVI w. był większy niż w XV w. ze względu na opisaną zmianę granic w 1548 r.

Ryc. 2. Sieć osad parafialnych i podział na dekanaty w 1506 r.

Wg odpisów Akt konsystorskich, nr 6, f. 103—108, sporządzonych przez ks. Mąkowskiego

Ryc. 3. Sieć osad parafialnych i podział na dekanaty w 1530 r.

Wg Acta Capituli Plocensis, AKH X

podziału na archidiakonaty, co daje się wytłumaczyć niezbyt rozległym jej terytorium oraz słabym zaludnieniem, które to warunki sprawiły, że można było rządzić diecezją przez długie czasy bez uciekania się do podziału na okręgi⁵³. Dopiero w początkach wieku XIV spotykamy pierwsze wiadomości o archidiakonacie dobrzyńskim, cała zaś reszta diecezji stanowiła potężny archidiakoniat płocki. W roku 1443 w wyniku coraz to silniejszego rozwoju osadnictwa utworzony został archidiakoniat pułtuski⁵⁴, jako trzeci w diecezji płockiej, największym jednak w dalszym ciągu pozostał archidiakoniat płocki. Przed utworzeniem pułtuskiego obejmował on więcej niż trzy czwarte diecezji, potem zaś skupiał zawsze jeszcze większą niż tamte liczbę parafii: 160 w 11 dekanatach, według opisu na synodzie w 1632 r.⁵⁵

Ziemia ciechanowska stanowiła do 1443 r. część archidiakonatu płockiego, zawierającą następujące dekanaty: przasnyski, ciechanowski (bez części południowo-wschodniej), płoński (część zachodnią) oraz czerwiński (także część zachodnią). W 1443 r., po utworzeniu archidiakonatu pułtuskiego, część północno-wschodnia ziemi, mianowicie tereny znajdujące się między Orzycem a Omulwią, zostały włączone do tegoż w ramach dekanatu pułtuskiego (w XV w. znajdowały się tu tylko dwie parafie: w Krasnosielcu i w Podosiu). Należy dodać, iż granice poszczególnych dekanatów nie były zbyt trwałe. Dowodem tego jest ich układ z 1530 r.⁵⁶, kiedy to prócz dekanatu pułtuskiego także dekanat przasnyski i ciechanowski (wszystkie w zmienionych granicach) znalazły się w ramach archidiakonatu pułtuskiego, dekanat zaś czerwiński (także w zmienionych granicach) w obrębie archidiakonatu płockiego (por. ryc. 2 i 3).

Dane o parafiach czerpałam głównie z Archiwum Diecezjalnego w Płocku⁵⁷. Przy porównaniu tych danych z wynikami zawartymi w Źródłach Dziejowych skonstatowałam, że wszystkie ośrodki parafialne (z wyjątkiem parafii w Chorzelach) znajdujące się na terenie ziemi ciechanowskiej, wymienione przez Pawińskiego w odniesieniu do drugiej połowy

⁵³ T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 132-133. Tutaj należy przypomnieć, że Mazowsze, jedyne z dzielnic piastowskich zostało podzielone między trzy (może nawet cztery) diecezje: Płock, Gniezno, Poznań (i ewentualnie Włocławek). M. Gębarowicz, *Mogilno — Płock — Czerwińsk*, Lwów 1934, s. 150.

⁵⁴ *Lub.*, nr 189. Granice archidiakonatu zostały w akcie erekcyjnym dokładnie opisane.

⁵⁵ Silnicki, *op. cit.*, s. 134.

⁵⁶ *Acta Capituli Plocensis ab anno 1514, ad annum 1577*, wyd. B. Ulanowski, AKH, t. 10, Kraków 1916.

⁵⁷ Wyzyskałam do tego celu księgi sądów biskupich (sygn. Ep.), a także nieliczne wzmianki o erekcjach, wpisane do XVIII-wiecznych akt wizytacyjnych.

wieku XVI, istniały na tym terenie w wieku XV, a znaczna ich liczba istniała dowodnie nawet już w XIV w.

Tutejsza sieć parafialna, uformowana niewątpliwie później w stosunku do innych dzielnic Polski (Wielkopolska, Śląsk, Małopolska) nie była zatem aż tak bardzo późna. Jest też ona dla nas istotną bardzo pomocą w próbie nowego spojrzenia na rozwój „leśnego Mazowsza”, jak nazywał w swych pracach część północno-wschodnią tej dzielnicy Kazimierz Tymieniecki⁵⁸.

⁵⁸ Wprawdzie K. Tymieniecki (*Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 353) nie wymienia ziemi ciechanowskiej wśród ziem nazwanych przez siebie „leśnym Mazowszem”, lecz umieszcza tam sąsiednią ziemię zakroczymską, a także znajdujące się na zachód od ziemi ciechanowskiej Zawkrze.

Rozdział II

ROZWÓJ CHRONOLOGICZNY I TERYTORIALNY OSADNICTWA WIEJSKIEGO

1. PODZIAŁ NA OKRESY I REGIONY

Badając osadnictwo w okresie nawet tak stosunkowo krótkim, jakim jest 150 lat, musimy dla uchwycenia choćby w przybliżeniu głównych tendencji rozwojowych okres ten przedstawić w dwu przynajmniej przekrojach chronologicznych. Nie dysponujemy dla Mazowsza średniowiecznego (ani dla całej Polski) źródłami przekrojowymi, jakimi dla czasów nowożytnych mogą być rejestry poborowe, lustracje królewszczyzn, inwentarze starostw, wizytacje dóbr kościelnych itp. materiały, powstałe na skutek działalności władz administracyjnych i skarbowych tak państwowych, jak i kościelnych. Owe momenty przekrojowe musimy zatem obrać umownie.

Za terminus ad quem pierwszego okresu biorę koniec roku 1429 (śmierć księcia Janusza Starszego). Przyjęcie takiej cezury chronologicznej uzasadniam następująco. Dopiero dla pierwszego ćwierćwiecza XV w. rozporządzamy dla Mazowsza masowym materiałem źródłowym, jakim są tutaj najdawniejsze księgi sądowe i Metryka Mazowiecka. Najstarsza część Metryki czerskiej (tzn. księstwa czersko-warszawskiego) obejmuje lata 1414—1425¹ Metryka ta była kontynuowana bez przerwy do końca panowania Bolesława IV (1454 r.), potem nastąpiła luka, trwająca do 1467 r.² Z punktu widzenia zatem podstawy źródłowej byłoby bardziej uzasadnione przyjęcie roku 1454 jako końca pierwszego okresu. Z drugiej jednak strony wydaje się, że rok 1454, jako zamykający okres starszego osadnictwa, byłby zbyt późny, zwłaszcza iż do 1429 r. dysponujemy na tyle już bogatym materiałem źródłowym, że powinien on dać wystarczającą podstawę dla charakterystyki okresu starszego. Dość wspomnieć, że sama tylko najstarsza część Metryki czerskiej dostarcza nam pierwszych

¹ A. Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929, s. 2, 53.

² Tamże, s. 73.

wzmianek o ponad stu miejscowościach ziemi ciechanowskiej. Charakterystyka taka ma szansę być tym bardziej wyrazistą, że tłem jej będzie długie panowanie jednego księcia (1381—1429), którym był Janusz Starszy.

Przyjąwszy rok 1429 za swego rodzaju przedział, zamykający okres starszego osadnictwa, musimy jednakże tak duży obszar, jaki w XV w. zajmowała ziemia ciechanowska, przedstawić także w jakimś podziale terytorialnym. I oto mamy pytanie: według jakiego kryterium ów podział ustalić? Najbardziej właściwe byłoby tu podzielenie terenu badanego na jakieś, niewielkie choćby, naturalne regiony geograficzne.

A. Fastnacht w swej pracy³ zastosował podział ziemi sanockiej na obszary dorzeczy, dzieląc zlewiska większych rzek, jak np. Sanu, na mniejsze powierzchnie, traktując natomiast łącznie dorzecza rzeczek mniejszych. Wiemy, że szlaki osadnicze szły przede wszystkim wzdłuż rzek i działły wodne stanowiły przeważnie naturalne granice regionów osadniczych. Na terenie ziemi ciechanowskiej w grę wchodziłyby dorzecza dwóch głównie rzek, należących do zlewiska Narwi: Wkry oraz Orzyca. Dorzecze Wkry w przeważającej swej części mieści się poza granicami ziemi ciechanowskiej. Natomiast dorzecze Orzyca w większości należy do niej z wyjątkiem dolnego swego biegu. Patrząc na mapę (por. np. ryc. 1) widzimy, że niewielkie rzeczki, stanowiące południową część owego fragmentu dorzecza Wkry znajdującego się na badanym terenie: Raciążnica, Płonka, Naruszewka, przepływają przez pow. sąchocki (i to nie wzdłuż, ale w poprzek niego), większe zaś trochę rzeki, będące lewymi dopływami i stanowiące część północną dorzecza: Łydynia, Sona, to pow. ciechanowski. Natomiast pow. przasnyski należy już w całości do zlewiska rzeki Orzyc.

Można więc zaryzykować twierdzenie, iż ziemia ciechanowska będąc w całości zlepkiem różnych krain geograficznych składała się z powiatów, z których każdy — oczywiście w przybliżeniu — stanowił pewną całość geograficzną. Potwierdzenie tego znajdujemy w ukształtowaniu powierzchni. Powiat sąchocki od Wisły do doliny Wkry należy do regionu zwanego Wysoczyzną Płocką i stanowi południcwo-wschodni jej kraniec. Jest to krajina płaska lub lekko falista (90—160 m n.p.m.), obszar moreny dennej, urozmaicony szeregiem pagórków moren czołowych. Największe nagromadzenie pagórków morenowych występuje na północ od Czerwińska. W krajobrazie tej części ziemi oprócz pagórków wyróżnia się wysoka na 40—60 m krawędź doliny Wisły. Ku północo-wschodowi Wysoczyzna opada ku wyraźnie wciętej, z lekka zabagnionej dolinie Wkry.

³ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962. Pracę tę cytuję, ponieważ autor objął swymi badaniami znaczną liczbę osad (ok. 500), wprawdzie mniejszą niż miała ziemia ciechanowska, lecz większą niż przeciętnie operowali inni badacze osadnictwa.

Natomiast pow. ciechanowski rozciągający się na północ od Wkry aż poza źródła rzeki Sony (biorącej swój początek pod Wolą Wierzbowską) należy już do Wysoczyzny Ciechanowskiej. Wysoczyzna ta, której wysokość na południu równa jest mniej więcej Wysoczyźnie Płockiej (nie przekraczając 110—120 m n.p.m.), podnosi się stopniowo osiągając w północnej części pow. ciechanowskiego ok. 180 m n.p.m. Ten dość monotony krajobraz zmienia się zasadniczo po przekroczeniu linii Ciechanów — Chełchy. Przede wszystkim rysuje się tu wyraźnie krawędź tektoniczna, która dzieli w kierunku południkowym środkową część Wysoczyzny Ciechanowskiej. Biegnie ona od Czernic na południu do Wiśniewa-Dziarnowa na północy (a więc już w pow. przasnyskim); koło Wiśniewa zakręca na wschód kończąc się koło Kcsmowa.

Ta wysoka krawędź o stromym stoku (zwana przez Lencewicza krawędzią Opinogóorską)⁴ podnosi się stopniowo ku północy, osiągając na północnym krańcu wysokość ponad 30 m⁵. Na zachód od niej mamy znów wzgórze morenowe, tzw. moreny ciechanowskie. Natomiast po wschodniej stronie krawędzi Opinogóorskiej rozłożyła się wielka równina, łagodnie pochylona w kierunku wschodnim, o przeciętnej wysokości 130 m n.p.m. Równina ta poprzecinana jest doliną kręto płynącej tu wraz ze swymi dopływami rzeki Sony. Najglówniejszy z dopływów, prawy, wpływający do Sony pod Nasierowem, w części górnej jest strugą łąkową, słabo sączącą się latem, noszącą również nazwę Sony. Inne dopływy, także strugi łąkowe, też zwą się Soną, tak więc w pow. ciechanowskim Sona prawie wszędzie się znajduje, gdzie tylko łąkami woda przepływa⁶. Począwszy od Sońska rzeczką ta płynie dość bystro i porusza kilka młynów jeszcze dziś, tak jak je poruszała w średniowieczu.

Posuwając się w dalszym ciągu w kierunku północnym znajdujemy się już na obszarze pow. przasnyskiego, leżącego w swej części zachodniej także w obrębie Wysoczyzny Ciechanowskiej, tutaj już jednak najbardziej urozmaiconej. Nagromadzenie wzgórz morenowych jest znacznie większe, a i wysokość ich stale wzrasta. I tak na zachód od rzeki Morawki

⁴ S. Lencewicz, *Dyluwium i morfologia środkowego Powiśla*, Warszawa 1957, s. 139.

⁵ Aby zobrazować stopniowe podnoszenie się krawędzi, podaję wysokość miejscowości, przez które przebiega, zaczynając od południa: Czernice — 130 m n.p.m., Opinogóra Górna — 140, Opinogóra Dolna — 145,8, Dzbonie — 150, Kołaki-Kwasy — 176, Koziczyn — 186,9, Stryjewo Wielkie — 189, Stryjewo Małe — 193, Przywilcz — 193 m n.p.m. (ostatnie 3 miejscowości należały do pow. przasnyskiego).

⁶ W średniowieczu przeważnie odróżniano właściwą Sonę od jej dopływów o tej samej nazwie, np. „molendinum in Novemyastho super rivulo Sona” (MK 3, 175), „molendinum in Chrzanowo super torrente Sona” (MK 6, 275v.). Przez Nowe Miasto bowiem przepływa rzeka Sona, przez Chrzanowo zaś tylko jej prawy dopływ o tej samej nazwie.

mamy znowu rozległą grupę pagórków, przeważnie stromo opadających na zachód, łagodnie na wschód, z najwyższymi wzniesieniami pod wsią Trzcianka (184 i 186 m n.p.m.) oraz w pobliżu Borowych Chrzanów (186 i 195 m n.p.m.). Wzgórza te, coraz liczniejsze i coraz wyższe, ciągną się aż do północnej granicy ziemi, osiągając pod Janowem najwyższą w całej ziemi wysokość (tzw. Dębowe Góry w lesie Lipowiec niedaleko wsi Stara Wieś-Płoskie — 238 m n.p.m.). Na wschód od tej części wzgórz widoczne jest bagniste zagłębienie: Zembrzus-Mokry Grunt, odwadniane przez górny Orzyc. Krajobraz morenowy urywa się nagle nad doliną Orzyca, gdzie ogranicza go krawędź biegnąca od Chorzeli poprzez Małowidz, Jednoróżec, Drażdżewo i dalej w kierunku południowo-wschodnim. Krawędź ta oddziela wyżynę akumulacji lodowcowej od niższych, bagnistych i wydmowych obszarów, leżących między Orzycem a Omulwią, a należących geograficznie do Równiny Kurpiowskiej (100—140 m n.p.m.). Obszar ten — zarówno szeroka, zabagniona dolina Orzyca, jak również zabagniona dolina Omulwi — przecięty równoległą do obu tych rzek Płodownicą odznacza się dużą monotonością krajobrazu, którą urozmaicają jedynie wydmy najrozmaitszego typu i kształtu, przeważnie łukowe, zwrócone ramionami na zachód ⁷.

Pomiędzy trzema powiatami, wchodzącymi w skład dawnej ziemi ciechanowskiej, widzimy zatem dość duże zróżnicowanie fizjograficzne, które usprawiedliwia przedstawienie poszczególnych etapów osadniczych kolejno w ramach tych jednostek administracyjnych. Dodatkowym argumentem będzie dla nas fakt, iż posuwając się w omawianiu osadnictwa od Wisły w kierunku północno-wschodnim, będziemy zgodni z ogólnie stwierdzonym na Mazowszu jednym z głównych kierunków ekspansji osadniczej.

2. ROZWÓJ OSADNICTWA DO KOŃCA 1429 r.

Na terenie pow. sąchockiego do 1429 r. mamy potwierdzone aż 94 osady wiejskie. Wśród nich można wyróżnić kilkanaście osad najstarszych, których istnienie stwierdzić możemy na podstawie przekazów z XI—XIII w.

O tych najstarszych osadach dowiadujemy się z następujących dokumentów: z tzw. falsyfikatu mogileńskiego ⁸ (Boguszyn, Bolino); z bulli

⁷ H. Radlicz, *Studium morfologiczne Puszczy Kurpiowskiej*, „Przegląd Geograficzny”, t. 15: 1936, z. 1, s. 38.

⁸ Rok 1065 - ca 1155, Koch. nr 22. Przy okazji podaję aktualny stan badań co do czasu powstania falsyfikatu mogileńskiego, zawarty w pracy Józefa Płochy: *Najdawniejsze dzieje klasztoru benedyktynów w Mogilnie* (w druku). Autor, któremu w tym miejscu serdecznie dziękuję za pozwolenie wykorzystania wyników swych poszukiwań, stwierdził, iż osnowa aktu oparta została na klasztornej księdze

Adriana IV, biorącego pod swoją opiekę dobra klasztoru czerwińskiego⁹ (Garwolewo, Parlin); z aktu dotacji Bolesława Kędzierzawego dla klasztoru czerwińskiego¹⁰ (Komsin, Radoszewice); z aktu Konrada I, tyżącego się uposażenia klasztoru czerwińskiego¹¹ (Radzikowo); z aktu tegoż księcia w sprawie uposażenia biskupstwa plockiego¹² (Postruże Duże, Sobieski, Szczeżewo, Woźniki), a wreszcie z przywileju Siemowita I, uwalniającego mieszkańców wsi Wilkowiec, należącej do klasztoru czerwińskiego, od różnych obciążeń¹³.

Do tych najstarszych tutaj miejscowości można by zaliczyć na podstawie treści nazwy: Grodziec oraz Osiek. Jak słusznie uważają badacze osadnictwa, nie można jednak z samej nazwy, mogącej oznaczać istniejący tu niegdyś gród (Grodziec) lub miejsce, gdzie wznosiła się warownia leśna, utworzona z nagromadzonych i pospajanych pni drzewnych (Osiek), wysnuwać wniosków co do czasu jej powstania¹⁴. Gdy chodzi o dodatkowy argument, potwierdzający wczesne powstanie Grodźca, może nim być istnienie tamże kościoła parafialnego, być może już w XIV w., choć pierwszą wiadomość o nim mamy dopiero z 1449 r.¹⁵ Wiemy zaś, że parafie po-

tradycji, założonej prawdopodobnie w latach trzydziestych lub czterdziestych XII w. Jednak zapiski, którymi posługiwano się przy sporządzaniu księgi tradycji, mogły pochodzić z okresu wcześniejszego (XI w.). Data a quo powstania falsyfikatu przypadałaby na lata 1131–1138 (założenie księgi tradycji w Mogilnie), data ante quem — rok 1179 (wystawienie bulli protekcyjnej przez papieża Aleksandra III, kiedy w okresie przygotowań do starań o bullę sporządzono m. in. w oparciu o wyciąg z księgi tradycji inwentarz posiadłości i dochodów klasztornych). Wyciąg ów pozostał w klasztorze i po katastrofie w 1206 r., gdy mnisi mogileńscy zostali wypędzeni przez Laskonogiego, stał się jedynym świadectwem pisanim, tyżącym się pierwotnego uposażenia opactwa. Autor konkluduje: „to też było przede wszystkim powodem, dla którego przed r. 1282 mnisi podrobili transsumpt Mieszka Starego, zatwierdzający rzekomo wcześniejszy dokument Bolesława Śmiałego, będący w istocie jedynie przerobionym na formę subiektywną wyciągiem z liber traditionum, do którego wsunięto dodatkowo klauzulę immunitetową” [podkr. moje — A. B.]. W sprawie najbardziej nas tutaj interesujących danych na temat dóbr mazowieckich J. Płocha stwierdził, że „muszą one pochodzić w każdym razie sprzed r. 1155, kiedy wymienione wśród nich Czerwińsk i Kromnów stanowiły dowodnie własność klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku”.

⁹ Rok 1155, Koch., nr 78.

¹⁰ Rok 1161 Koch., nr 87.

¹¹ Rok 1221, Koch., nr 209.

¹² Około 1239 r. Koch., nr 301.

¹³ Rok 1256, KDP I, XLV, s. 76. Także BOZ, Cim. 70, 46.

¹⁴ Por. A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądcecczyzna w XIII i XIV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 69; R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII-XVI w.*, Łódź 1961, s. 106; A. Poppe, *Gród Wołyń*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 4: 1958, s. 296.

¹⁵ Ep. 5, 34v.

wstawały często w miejscu dawniejszych kościołów grodowych¹⁶, i chociaż kościoły takie bywały w zasadzie w większych grodach (do jakich gródek w późniejszym Grodźcu nie należał), zbieżność tych zjawisk nie była może przypadkowa. Ciekawe jest także istnienie w pobliżu Grodźca, w odległości 1 km na południe, wsi o nazwie służebnej: Kuchary-Skotniki, którą należy jednak chyba wiązać z najbliższymi grodami kasztelańskimi: Wyszogrodem lub Zakroczymiem. Mimo całego tego rozumowania obie te wsie: Grodziec i Osiek (zwłaszcza że w odniesieniu do drugiej z nich nie mamy już innych dowodów prócz nazwy, nb. dosyć pcpolitej) możemy zaliczyć do okresu najstarszego osadnictwa jedynie hipotetycznie.

Spośród wymienionych najstarszych miejscowości prawie połowa była własnością klasztoru czerwińskiego (Bolino, Garwolewo, Komsin, Parlin, Radoszewice, Wilkowiec), trochę mniej stanowiło własność biskupa płockiego (Boguszyn, Postruże Duże, Sobieski, Szczeżewo, Woźniki). Tylko Radzikowo i zapewne Grodziec i Osiek (należące w XIV w. już do szlachty) były w owym czasie własnością książęcą. Nie zajmując się w tym miejscu podziałem własnościowym, wspominam o tym dlatego, iż powyższe zestawienie wskazuje nam wyraziście zależność pierwszej wzmianki od podstawy źródłowej. Wiemy, że wszelkie dokumenty kościelne były przechowywane bardziej pieczołowicie niż niejeden akt kancelarii książęcej. Rozumując logicznie: gdyby na terenie pow. sąchockiego klasztor czerwiński i biskup płocki nie byli posiadaczami dość znacznej, stosunkowo, liczby osad, nie mielibyśmy przypuszczalnie żadnej dowodnej wiadomości o zasiedleniu tego terenu w XI-XIII w., moglibyśmy snuć tylko mniej lub bardziej udane hipotezy.

W ciągu XIV wieku przybywa nam na terenie tegoż powiatu, oczywiście w dalszym ciągu w sensie pierwszego zapisu, liczba osad wiejskich stosunkowo niewielka — 21. Są to, podobnie jak te najwcześniejsze, wsie położone przede wszystkim na południu, niedaleko od Wisły (Chmielewo, Zdziarka, Wilkowuje Duże, Gawarzec, Janikowo, Łazęki, Nieborzyn, Sobanice, Srebrna, Żukowo) i bliskość jej była chyba czynnikiem najważniejszym, gdy chodzi o powstanie tego całego starego zespołu osadniczego, następnie w dorzeczu Naruszewki (Drochowo, Krysk, Naruszewo) i w końcu w dorzeczu Wkry (Skarzyn, Siedlin, Strubiny, Ślepowrony, Drożdżyn, Ćwiklin, Ciemnowo, Zielona). Dodajmy, że wszystkie te wsie, poświęcone przed XV w., znajdowały się przeważnie na jednych z najlepszych na Mazowszu glebach. Są to mianowicie bielice wytworzone

¹⁶ Por. E. Wiśniowski, *Organizacja parafialna w Polsce średniowiecznej*, „Znak”, R. 17: 1965, nr 137/138, s. 1441; E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 98 i n.

z utworów pyłowych wodnego pochodzenia¹⁷. W pow. sąchockim zajmowały one stosunkowo duży teren, od brzegu Wisły po Krysk, Cempkowo, Radzymin¹⁸, z niewielkim wewnątrz klinem bielie piaszczystych (ryc. 4).

Może nie bez znaczenia był fakt, iż wsie poświęcone później (w XIV w.) znajdowały się przeważnie na glebach mniej urodzajnych, jak np. lokowana ok. połowy XIV w. wieś Srebrna oraz Drocchowo i Krysk, leżące na owym wspomnianym klinie bielie piaszczystych, a także wsie leżące już bliżej Wkry, gdzie również występują te same bielice. Bardziej urodzajne od nich są bielice wytworzone z gliny zwałowej, zasobne wskutek tego w związku wapnia. Znajdują się one przy zachodniej granicy powiatu, otaczając ze wszystkich stron Płońsk. Skarzyn, Siedlin i Ćwiklin leżą na tychże właśnie glebach.

W pierwszej ćwierci wieku XV sytuacja zmienia się gwałtownie. Na terenie pow. sąchockiego mamy aż 94 osady wiejskie. Ten nagły skok tłumaczymy sobie oczywiście pojawieniem się źródeł pisanych o masowym charakterze, a nie aż tak nagłym nasileniem rozwoju osadnictwa. Zwłaszcza iż prócz wiadomości o Srebrnej, która w 1349 r. określona jest „que de novo locatur”¹⁹, żaden więcej z owych pierwszych zapisów nie tylko nie informuje nas o założeniu wsi „in cruda radice”, lecz nawet nie daje podstaw do hipotetycznego choćby ustalenia metryki jakiejś osady właśnie w tym okresie. Przeważna ich część równie dobrze mogła istnieć już w okresie wcześniejszym.

Wśród tych 94 osad aż 9 wsi (a więc prawie 10%) było w XV w. siedzibami parafii. Jest oczywiste, że tak gęsta sieć parafialna była odpowiednikiem w głównej mierze osadnictwa²⁰, rozwiniętego tu już w pełni i oczywiście wcześniej, zapewne przede wszystkim w ciągu XIII i XIV w. Warto podkreślić, iż spośród tych 9 wsi 7 pełni do dziś funkcje ośrodków parafialnych, nie są zaś nimi Gromadzyn²¹ oraz Wierzbowiec²².

Najdawniejsze księgi kapituły plockiej pochodzą z okresu od 1438 do

¹⁷ Zob. A. Musierowicz, *Gleboznawstwo szczegółowe*, Warszawa 1958, mapa gleb Polski.

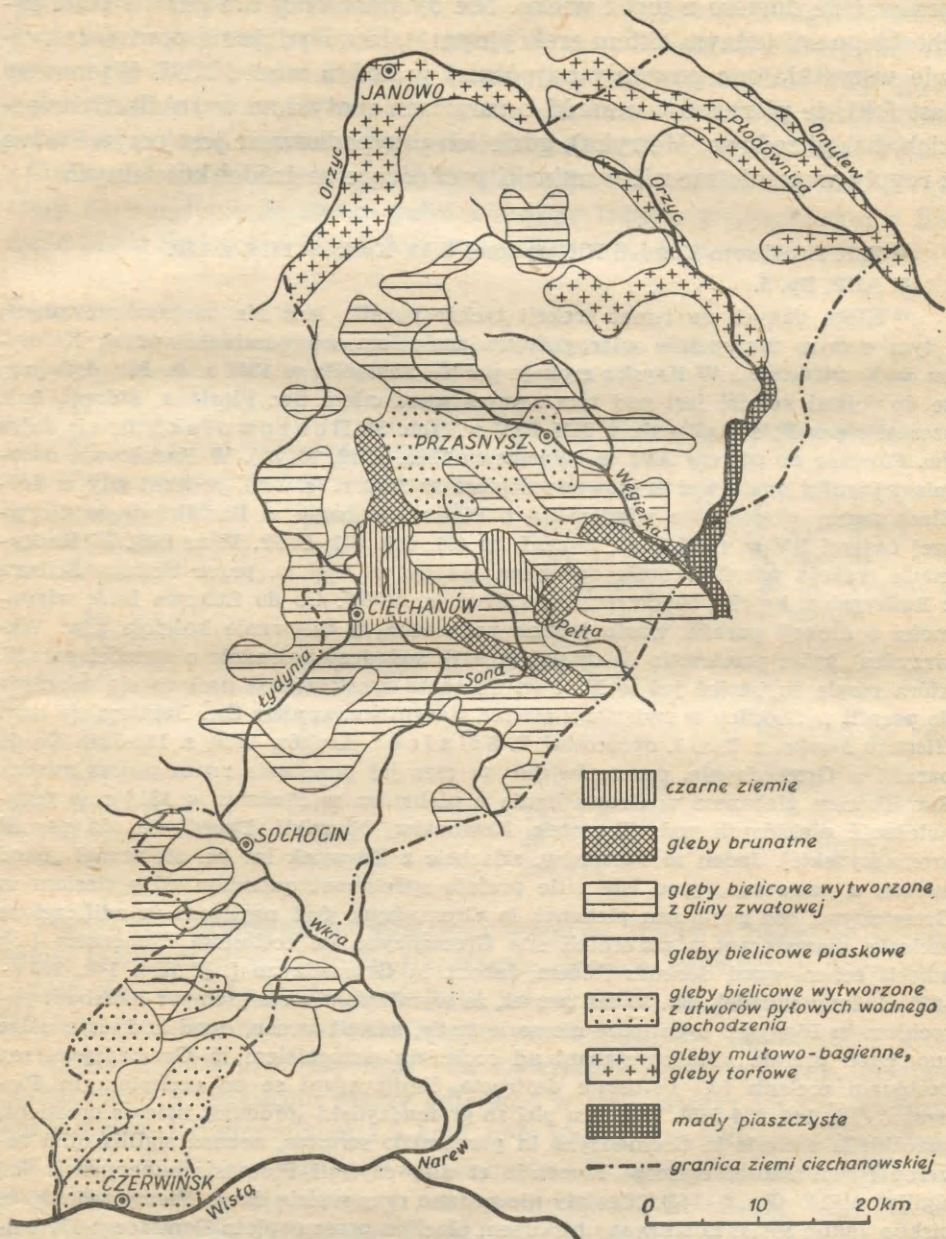
¹⁸ Dzisiaj są to przeważnie grunty klasy III, które dają dobre plony żyta, owsa, jęczmienia, pszenicy i koniczyny czerwonej. Nadają się również do uprawy buraków cukrowych. J. Kostrowicki, *Srodowisko geograficzne Polski*, Warszawa 1961, s. 361. W XV w. były to zapewne grunty o wyższej jakości, biorąc pod uwagę fakt wyjałowienia większości gleb na przestrzeni czasu w wyniku wadliwej gospodarki ludzkiej. Por. K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław-Kraków 1960, s. 68-69. Kostrowicki, *op. cit.*, s. 349.

¹⁹ Lub., nr 70.

²⁰ Wiśniewski, *op. cit.*, s. 1455.

²¹ Należący dziś do par. Sochocin, zob. *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji plockiej*, Płock 1958, s. 65.

²² Należy obecnie do par. Sarbiewo, Zob. *Katalog duchowieństwa...*, s. 64.

Ryc. 4. Gleby ziemi ciechanowskiej

1525 r.²³, a najwcześniejsze księgi sądowe biskupie z lat czterdziestych XV w.²⁴, dlatego też pierwsze wzmianki o istnieniu tychże parafii mamy przeważnie dopiero z tegoż wieku. Nie dysponujemy dla parafii pow. sąchockiego ani jednym aktem erekcyjnym²⁵, lecz wydaje się pewne, że prawie wszystkie one powstały najpóźniej w końcu wieku XIV. Wymowny jest fakt, że pierwsze wzmianki o parafiach spotykane w źródłach świeckich (księgi sądowe, Metryka), gdzie ich przypadkowość jest oczywista, są z reguły wcześniejsze niż wzmianki pochodzące ze źródeł kościelnych.

²³ Zob. Archiwum Komisji Historycznej t. 10, Kraków 1916, s. 129.

²⁴ ADP, Ep. 5.

²⁵ Kilka danych na temat erekcji tychże parafii, lecz nie udokumentowanych i tym samym niezupełnie wiarygodnych znalazłam we wzmiankowanym *Katalogu duchowieństwa...* W Krysku erekcja parafii nastąpiła w 1262 r. (s. 62); dodajmy, że do dzisiaj kościół jest pod tym samym wezwaniem Św. Floriana, którego kult szerzył się w Polsce głównie w XII-XIV w. (zob. K. Dobrowolski, *Dzieje kultu św. Floriana do połowy XVI w.*, Warszawa 1923, s. 29, 78, 82). W Radzikowie natomiast parafia miała być erygowana dopiero w 1502 r. (s. 109), podczas gdy w źródłach mamy wielokrotne wiadomości o Piotrze, plebanie w Radzikowie w pierwszej ćwierci XV w. (MK 3, 35; Zakr. I, nr 491, 643, 863; P. Pr. V, nr 886). W Radzyminie erekcja parafii została dokonana jakoby w XIV w. przez biskupa Ścibora z Radzymina, kościół zbudowany w 1390 r. (s. 63-64). Co do Żukowa brak wiadomości o erekcji parafii, warto jednak podkreślić, iż wezwanie kościoła (Św. Wawrzyńca), które przetrwało do dzisiaj (s. 111), świadczy pośrednio o starości parafii, która mogła tu istnieć już w XIII w. To samo spostrzeżenie nasuwa się odnośnie do parafii w Grodźcu w związku z równie starym wezwaniem Św. Bartłomieja (por. *Historia Śląska*, t. 2, z. 1. opracował T. Silnicki, Kraków 1939, s. 122-124). Co do parafii w Gromadzinie, pewne światło na czas jej powstania rzuca proces między Stanisławem plebanem w Gromadzinie a plebanem w Płońsku w 1516 r. o przynależność niektórych wsi: Kurzątek, Kownatów, Niewikli, Drożdżyna, do parafii gromadzyńskiej. Jeden ze świadków, szlachcic z Kurzątek lat ok. 80, zeznał „quod audivit a patre suo, quod iste ville prefate spectabant quondam ad ecclesiam in Gromadzyno, sed postquam plebanus in Gromadzyno fuit negligens in edificacione ecclesie, discesserant a parochiali sua Gromadzyno ad ecclesiam Plonensem [...] adiecit eciam, quod decimas ibidem dabant in Gromadzyno [...]” (Ep. 149, 228 v-229 v.). Inny świadek, ok. 30 lat, zeznał, że wymienione wsie „semper habebant parochiam in Plonysko a tempore memorie testis, adiecit tamen, quod audivit a patre suo, quod prefate ville spectabant ad ecclesiam parochialem in Gromadzyno, sed postquam ecclesia fuit vetustate destructa, limitaverunt se ad ecclesiam in Plonysko” (Ep. 149, 264-265). W końcu pleban gromadzyński „produxit litteras erectionis parochialis ecclesie in Gromadzyno in pergameno scriptas, necnon sigillis olim reverendissimi Jacobi episcopi Plocensis et alio capituli Plocensis subappensis [...] sigillatas [...]” (Ep. 2, 144). Niestety nie podano przy wpisie daty. Wiemy jednak, że biskup Jakub został mianowany biskupem płockim przez papieża Bonifacego IX bulwą z 31 VII 1396. Ponieważ biskup ten zaraz po nominacji rozpoczął energiczną akcję reformatorską i organizacyjną w diecezji, mógł nawet jeszcze w końcu XIV w. erygować parafię w Gromadzinie (por. S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396-1425*, Kraków 1915, passim).

Stwierdziwszy, iż według wszelkiego prawdopodobieństwa do końca wieku XIV zakończył się proces rozwoju sieci parafialnej na terenie dawnego pow. sąchockiego (zestaw. 1), należy zwrócić jeszcze uwagę, iż sieć ta była jak najbardziej związana z siecią drożną. Zwłaszcza rzucają się tutaj w oczy Radzikowo i Żukowo, leżące na skrzyżowaniu dróg biegnących z południa na północ i z zachodu na wschód, oraz Naruszewo i Radzymin, leżące na jednym z główniejszych szlaków idących od Wisły przez Płońsk i Ciechanów do granicy krzyżackiej. Także Sarbiewo i Wierzbowiec korzystały niewątpliwie ze swego położenia przy trakcie prowadzącym z Raciąży przez Sochocin i Nowe Miasto na Nasielsk i Zakroczym.

Z e s t a w i e n i e 1

Wiejskie centra parafialne pow. sąchockiego w XV w.

Lp.	Nazwa wsi	Rok pierwszej wzmianki o kościele par.	Źródło	Wezwanie kościoła
1.	Grodzicz	1449	Ep. 5, 34 v.	S. Bartholomei
2.	Gromadzyn	1424	Zakr. I, nr 790	S. Stanislai
3.	Krysk	1453	Ep. 5, 76 v.	B. M. Virginis et S. Floriani
4.	Naruszewo	[1414-1425]	MK 3, 116 v.	S. Thomae
5.	Radzikowo	[1414-1425]	MK 3, 35	S. Johannis Baptistae
6.	Radzymin	1448	Ep. 5, 13	SS. Petri et Pauli ap.
7.	Sarbiewo	1411	Płoń., nr 1562	S. Stanislai
8.	Wierzbowiec	1411	Płoń., nr 1580	
9.	Żukowo	1394	BOZ Cim. 70, 156-158	S. Laurentii

Natomiast ośrodkami parafialnymi leżącymi trochę z boku od odtworzonej przeze mnie sieci drożnej są Krysk, Grodzicz oraz Gromadzyn. Odległość tych wsi od gościńców nie była jednak duża, nie przekraczała 3 km. Tak więc duża gęstość wsi parafialnych na terenie pow. sąchockiego, która wydaje się na pierwszy rzut oka zjawiskiem sztucznym (np. między Radzikowem a Grodzicem mamy odległość w linii prostej 1,5 km, między Naruszewem i Radzyminem 2,5 km), była chyba zjawiskiem naturalnym, lecz tym bardziej ważkim, gdy spojrzymy na te wsie jako na małe centra gospodarcze. Wiadomo, iż przy zakładaniu parafii budowano kościoły w osadach znaczniejszych, a więc istniejących przeważnie od dawna i oddziaływających gospodarczo czy administracyjnie na wsie sąsiednie²⁶. W osa-

²⁶ S. Zajączkowski, *Sprawa pierwszego zapisu*, „Rocznik Łódzki” t. 7: 1963, s. 128.

dach takich znajdowała się przeważnie taberna (Grodziec ²⁷, Gromadzyn ²⁸, Radzymin ²⁹, Sarbiewo ³⁰), a po założeniu parafii nierzadko i szkoła (Grodziec ³¹, Gromadzyn ³², Krysk ³³, Radzymin ³⁴, Sarbiewo ³⁵, Wierzbowiec ³⁶). W niektórych z nich ze względu na dogodne położenie był zbudowany młyn (Gromadzyn ³⁷, Krysk ³⁸), w Gromadzinie mamy nawet cło wodne na Wkrze ³⁹. Także rzadkie wzmianki o rzemieślnikach wiejskich odnajdujemy przede wszystkim w odniesieniu do wsi parafialnych.

Oddziaływanie to było oczywiście dwustronne — okoliczne wsie musiały być dostatecznie liczne, by stanowić wystarczające zaplecze gospodarcze dla centrów parafialnych. Dla pełności obrazu należy jednak uwzględnić jeszcze jeden czynnik, którego funkcją w wielu wypadkach było powstawanie parafii. Była nią potencja gospodarcza właścicieli, którzy fundowali parafie we własnych wsiach, uposażając je w dochody własne. Gęstość ośrodków parafialnych świadczyła więc także o rozwoju większej własności szlacheckiej. Nie zajmując się w tym miejscu problemem, który chcemy rozpatrzeć przy omawianiu stosunków własnościowych, tu zwracam na niego tylko uwagę.

Tak więc powtarzam: stosunkowo wczesne uformowanie się tak gęstej sieci parafialnej było nie czym innym, jak przede wszystkim pochodną rozwoju osadnictwa, który to rozwój na terenie dawnego pow. sąchockiego był — formalnie biorąc do końca roku 1429, a według wszelkiego prawdopodobieństwa już do końca XIV w. — niemal zakończony.

Przesuwając się z kolei do pow. ciechanowskiego znajdujemy tam sytuację dcsyć odmienną. Przede wszystkim mamy do czynienia z regionem znacznie większym (pow. sąchocki 419,5 km², pow. ciechanowski 725,6 km²), a jednocześnie liczba osad poświadczonych do 1429 r., w porównaniu z pow. sąchockim, jest niewiele większa i wynosi 115.

²⁷ Rok 1502, Ep. 149, 3v.

²⁸ Rok 1492, Ep. 15, 231v.

²⁹ Rok 1464, Ep. 5, 143.

³⁰ Rok 1502, Ep. 149, 70.

³¹ Rok 1502, Ep. 149, 3v.

³² Rok 1467, Ep. 9, 216v.

³³ Rok 1516, Ep. 149, 259v.

³⁴ Rok 1450, Ep. 5, 44.

³⁵ Rok 1488, Ep. 10, 616.

³⁶ Rok 1448, Ep. 5, 16.

³⁷ Rok 1464, MK 6, 95v.

³⁸ Rok 1483, Ep. 10, 287.

³⁹ Rok 1458, Ep. 5, 91. W 1481 r., gdy wieś znajdowała się przejściowo w rękach książęcych „dux dedit villam Gromadzyno Maiorem [...] cum theloneo, quod ab antiquo ibidem super fluvio Wkra est institutum”, MK 6, 139-139v. Cło to należy chyba rozumieć jako opłatę przewozowego (nie wymienia go J. Senkowski w *Skarbowości Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965).

Tutaj najstarsze zapisy pochodzą dopiero z wieku XIII i dotyczą 4 załedwie miejscowości. Są nimi Gołymin Stary⁴⁰, Kuchary Stare⁴¹, Sobokłęszcz⁴², Watkowo Stare⁴³. Dwie z nich (Kuchary Stare, Sobokłęszcz) położone w południowej części powiatu, dwie pozostałe w środkowej części, blisko wschodniej granicy ziemi. W wieku XIV przybywa w pow. ciechanowskim tylko 19 miejscowości. Wymieniam je kolejno, posuwając się w górę biegu rzeki Sony, której dolina stanowiła tutaj główne skupisko osadnicze. Są to więc: Łuszczewo, Biskupice (dzisiejsze Henrykowo), Chróścice Wielkie, Sońsk, Ciemnewko, Galewo, Murawka, Mężenino-Kłoski, Mężenino-Węgłowice, Nasierowo Dolne (leżące już nad inną Soną, stanowiącą główny dopływ), Pałuki, Rębowo, Wola Wierzbowska, Wierzbowo. Natomiast leżącymi z boku od tego szlaku są Ruszkowo i Starościce, o których pierwszą wzmiankę mamy w akcie erekcyjnym parafii Ciemnewko (do której wsie te zostały włączone), a także leżące nad Wkrą Pruszkowo. Mamy jeszcze z okresu tego Ojrzeń, znajdujący się między Soną a Łydynią, blisko starego skupiska wsi tworzących tzw. klucz sąchocki, oraz Koziczyn, najbardziej na północ powiatu wysunięty ośrodek parafialny.

Największą ilość miejscowości istniejących w XIV w. poznajemy przy okazji wspomnianej już erekcji parafii w Ciemnewku. Parafia ta, założona w 1378 r. przez biskupa płockiego Dobiesława⁴⁴, ostatecznie zatwierdzona została w 1385 r. przez biskupa płockiego Ścibora⁴⁵, który powiększył jej okręg kosztem trzech innych parafii: sońskiej, pałuckiej i ciechanowskiej, i wsie wyłączone z nich⁴⁶ utworzyły parafię ciemnewską. Wy-

⁴⁰ Rok 1239, Lub., nr 13.

⁴¹ Rok 1230, MK 6, 66-66v. Dziś Kuchary Żydowskie. Sądząc według treści nazwy była to dawna osada służebna, mogła więc pochodzić z XI-XII w.

⁴² Ok. 1240 r., Koch., nr 301.

⁴³ Ok. 1240 r., Koch., nr 301.

⁴⁴ Lub., nr 95; Ep. 5, 169v.

⁴⁵ Lub., nr 112; Ep. 5, 169v. W XIV, XV i XVI stuleciach, nazwa parafii brzmi: Ciemnewo. Nawet na mapie Perthéesa kościół parafialny jest zaznaczony w Ciemnewie, a nie w znajdującym się tuż nad Soną Ciemnewku, które występuje także w źródłach XV-wiecznych. Jednakże według autopsji terenu kościół parafialny XIV-wieczny mieścił się w dzisiejszym Ciemnewku (rel. ks. Henryka Mazurowskiego, proboszcza par. ciemnewskiej). Tutaj także, być może, mieściła się najstarsza osada, zwana wówczas Ciemnewem. Dziś jest to tylko kościół parafialny i plebania. A więc XIV-wieczne Ciemnewo to dzisiejsze Ciemnewko, a XV-wieczne Ciemnewko to dzisiejsze Ciemnewo.

⁴⁶ Mianowicie wsie: Galewo, Mężenino, Kargoszyn, Ruszkowo, Starościce, Watkowo, Murawy, Gałazki, Nasierowo. W tym miejscu należy zaznaczyć, że XIV-wieczne Gałazki, Kargoszyn i część Nasierowa utworzyły w XV w. jedną wieś: Mężenino-Węgłowice. Jeszcze w 1452 r. wieś nosiła nazwę Kargoszyn (MK 4, 2). W Ep. 5, 169v., w zapisie z 1466 r. na marginesie wpisu kopii aktu erekcyjnego parafii ciemnewskiej znalazłam taką informację, częściowo zniszczoną przy oprawie

nika więc stąd, iż Sońsk i Pałuki, o których pierwszą wzmiankę mamy dopiero z 1385 r., istniały już znacznie wcześniej, skoro przed tymże rokiem pełniły funkcję ośrodków parafialnych. Potwierdzeniem tego jest istnienie w Sońsku grodziska wczesnośredniowiecznego⁴⁷.

Także zapewne większość innych wsi parafialnych pow. ciechanowskiego istniała jako taka w końcu XIV w., lub nawet znacznie wcześniej⁴⁸, o czym pośrednio mogą świadczyć choćby wezwania kościołów, jak np. św. Wawrzyńca w Kraszewie czy św. Gotarda w Pałukach⁴⁹ (zestaw. 2). Późne na ogół wzmianki o kościołach parafialnych w pow. ciechanowskim spowodowane są tym przede wszystkim, iż prócz wymienionych trzech parafii: Ciemnewka, Pałuków i Sońska, o pozostałych czerpiemy wiadomości z ksiąg sądów biskupich i dlatego pochodzą one dopiero z połowy XV w. Jednakże co do dwóch przynajmniej parafii mamy podejrzenie, że powstały dopiero w XV w. Są nimi Zielona oraz Koziczyn.

Zanim przejdziemy do szczegółów dotyczących Zielonej i Koziczyna, musimy obliczyć, ile wsi przybywa do końca 1429 r. Jest to liczba znaczna w stosunku do okresów poprzednich, wynosi bowiem 92, co daje wraz z uprzednio wymienionymi (4 plus 19) 115 osad. Większość tych wsi, podobnie jak w pow. sąchockim, istniała już zapewne co najmniej w końcu XIV w., jednak wśród nich możemy już wyróżnić pewną liczbę osad naj-

woluminu: „[Cargo]schino hanc hodie [mg]r Stephanus vocat [Na]ssyrowo, omnes vero [...] ponunt, quod Nassyrowo vocabatur Ga[la]nksy nomine nobilium [S]lepowrony ibidem degencium, qui hodie [...] prope. Novemyasto [hab]itant, vendentes Nasy[ro]wskyem suam predictam hereditatem”. Natomiast już w 1512 r. mamy „Cargoschino alias Vanglevicze” (Ciech. gr. diss. 53, 43). K. Zierhoffer (*Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 205-206) mylnie połączył dane o tymże Kargoszynie z Kargoszyinem w par. Ciechanów.

⁴⁷ S. P a z y r a, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 58.

⁴⁸ Niestety, nie udało mi się znaleźć żadnego prócz Ciemnewka aktu erekcyjnego w dawnym pow. ciechanowskim. O kościele w Gołyminie wpisano do akt wizytacyjnych z 1713 r.: „w tej wsi jest kościół farny, murowany cały, robota krzyżacka [...], wystawiony na honor Św. Jana Chrzciciela, kiedy i od kogo konsekrowany, żadnego niemasz znaku [...]” (Vis. 267, 219). Także w cytowanym *Katalogu duchowieństwa...*, s. 20, nic nie znalazłam prócz jednej bałamutnej wiadomości, że parafia w Koziczynie (a właściwie w dzisiejszym Koziczynku) powstała dopiero w 1565 r. Natomiast wezwania kościołów przetrwały do dzisiaj prawie we wszystkich wymienionych kościołach parafialnych, czasem już wprawdzie tylko w postaci patronów parafii, prócz Łopacina, gdzie nowy kościół zbudowany został w 1781 r., oraz Sońska, gdzie kościół zbudowany w 1871 r. jest pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego.

⁴⁹ Kult św. Gotarda (kanonizowanego w 1132 r.) w XII w. szerzy się w krajach Europy zachodniej i na Węgrzech, a stamtąd w XIII w. przenika do Polski; por. J. N o w a c k i, *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem zakonu cysterskiego*, Gniezno 1934, s. 26, 27 i n. Dodajmy, że dziś św. Gotard jest patronem parafii w Pałukach, a kościół zbudowany tam w 1843 r. jest pod wezwaniem Wniebożycia NMP.

Zestawienie 2

Wiejskie centra parafialne pow. ciechanowskiego w XV w.
e — data erekcji

Lp.	Nazwa wsi	Rok pierwszej wzmianki o kościele par.	Źródło	Wezwanie kościoła
1.	Ciemniewko	1378 e	Lub., nr 95, 112; Ep. 5, 169	BMV et S. Nicolai
2.	Gołymin Stary	1458	Ep. 5, 95	S. Johannis Baptistae
3.	Koziczyn	1457	Ep. 5, 86-86 v.	S. Trinitatis
4.	Kraszewo	1435	AGAD, perg. 226	S. Trinitatis et S. Laurentii
5.	Królewo	1452	Ep. 5, 66 v.	S. Sigismundi
6.	Łopacin	1449	Ep. 5, 26	Decem Milia Martirum
7.	Pałuki	1385	Lub., nr 112	S. Gothardi
8.	Sońsk	1385	Lub., nr 112	SS. Viti et Modesti
9.	Zielona	1448	Ep. 5, 17	S. Mathei

młodszych, powstałych dowodnie w pierwszej ćwierci XV w. Przypuszczalne początki tych osad mogłam odtworzyć przebadawszy wzmiankowane we Wstępie nadania i sprzedaże lasu.

Lasy w XV w. zajmowały spory jeszcze obszar na terenie ówczesnego pow. ciechanowskiego. Czy były to lasy, czy puszcza? Terminologia źródłowa niewiele jest tu przydatna, pisarze bowiem używali określeń: „silva”, „borra”, „merica”, „nemora”, całkowicie nieobowiązująco. Ponieważ nie były to obszary całkowicie puste (w źródłach nie nazywano ich nigdy „deserta”), lecz poprzecinane kompleksami osadniczymi, będzie chyba słuszniej, jeśli uznamy je za lasy, puszcza właściwa bowiem tutaj nie sięgała. Znajdujemy ją dopiero na terenie pow. przasnyskiego. Wśród tych lasów, wymienianych w nadaniach przeważnie z dodatkiem jakiejś nazwy (np. las Smoleń, las Rostcze), niezwykle często powtarza się las Gdzew (silva Gdzew, Gszeff, Gdzeff). Ów las gdzewski rozciągał się dość szeroko, dochodząc na północnym wschodzie mniej więcej do rzeki Węgierki, na północnym zachodzie sięgając w okolice Gruduska. Jednak główną jego domeną był obszar znajdujący się między górnym biegiem Sony a dolnym Węgierki, jakkolwiek mniejsze skupiska trafiały się w innych także częściach powiatów ciechanowskiego i przasnyskiego. Tak więc las ten, którego nazwa nie dotrwała do dzisiaj, nie pozostawiwszy śladu na żadnej mapie ani w żadnym słowniku geograficznym, ani w księgach poborowych czy lustracjach XVI w., zajmował w XV stuleciu znaczny obszar ziemi ciechanowskiej. Powstaje pytanie, dlaczego aż tak duża przestrzeń nie będąca „puszczą”, lecz tylko „lasem”, nosiła jedną nazwę? Musiał to

być poprzednio wielki las, łączący się bezpośrednio z puszczą na terenie pow. przasnyskiego. Przed XV w. był on już w znacznej części wykarzowany, tracąc przez to charakter puszczy.

Wspomniana uprzednio wieś parafialna Zielona znajdowała się właśnie na terenie lasu gdzewskiego. Jest prawdopodobne, iż pierwotna nazwa Zielonej brzmiała „Gdzew”. Jeszcze bowiem w 1472 r. zdarzyło się, że pisarz użył nazwy Gdzew zamiast Zielona⁵⁰. Natomiast całkowicie dowodnie przed nazwą „Zielona” osada nosiła nazwę „Szlasy”⁵¹.

Wsie o nazwie Szlasy otaczają ze wszystkich stron Zieloną: Szlasy Żalne, Szlasy-Kieliszki, Szlasy-Leszczce, Szlasy-Umieny. Z tego kompleksu osad przypuszczalnie najstarsze, jeśli chodzi o całość okresu, którym się zajmujemy, a jednocześnie najmłodsze, gdy chodzi o okres do 1429 r., są wsie: Zielona, Szlasy Żalne oraz Szlasy-Umieny. W wieku XV prócz tych Szlas były jeszcze na Mazowszu Szlasy w dawnej ziemi łomżyńskiej⁵², a także w sąsiednim pow. przasnyskim⁵³. Ale uwagę naszą zwraca osada, zwąca się dzisiaj Jurzyn⁵⁴, która na początku XV w. także zwała się Szlasy. Ze względu na swoje położenie, leży bowiem dość daleko na południu pow. ciechanowskiego, te Szlasy wydają się być najstarsze, jakkolwiek pierwsza o nich wzmianka pochodzi z lat [1414—1425]⁵⁵.

Z tego okresu mamy kilka nadań dla mieszkańców czy właścicieli Szlas. Jedno z nich brzmi następująco: ksiązę Janusz I nadał Broniszowi, Zmysławowi i Tomaszowi, trzem braciom ze Szlas, 10 włók i 6 mórg lasu gdzewskiego „circa granicies Pauli de Sosnowo iacentes, cum iure theutonico super predictos 10 mansos et super porciones ipsorum in Trantowo, Sleszycze et Lozino”⁵⁶. Wydaje się prawdopodobne, iż ci trzej bracia pochodzili właśnie ze Szlas-Jurzyna i przenosząc się na północ (od Jurzyna do Zielonej jest 27 km w linii prostej) przenieśli wraz z sobą nazwę

⁵⁰ „Discretus Nicolaus vicarius in Gdzew” (Ep. 10, 2-5). „Testes [...] discretorum Michaelis vicarii et Jacobi ministri ecclesie in Gdzew” (Ep. 10, 2v.).

⁵¹ Np. w 1448 r.: „nobiles Marcissius cum Alberto et Mathia filiis suis [...] patroni ecclesie s. Mathei in Slassy” (Ep. 5, 17). Rok 1468: „ad ecclesiam in Slassi sive Zelona” (Ep. 5, 193v.).

⁵² Dziś Szlasy-Lipno, -Łopieniste, -Mieszki, pow. Łomża, par. Rutki, oraz Szlasy-Gręzko, pow. Kolno, par. Przytuły; powstały one z nadań w ciągu XV wieku, a nazwy przyniesione zostały przez osadników.

⁵³ Szlasy-Łozino, par. Węgrzynowo.

⁵⁴ Pow. płoński, par. Klukowo.

⁵⁵ „Dux dedit Jacussio de Modze[le] ius theutonicum super villam Slassy in distr. Czechonoviensi et Cumelsko prope a Novigród” (MK 3, 93). Uzasadnienie zaś uznania tej wzmianki o Szlasach jako o Jurzynie mam w dowodach posiadania przez Modzelewskich części swych w Szlasach-Jurzynie; zob. P. Pr. V, nr 305, VI, nr 39.

⁵⁶ MK 3, 14v.

Szlaszy. Bowiem Ślasa to jedno z zawołań rodu pieczętującego się herbem Grzymała⁵⁷. Czy zatem powyższe nadanie mamy prawo uważać za metrykę Zielonej? Między Sosnowem a kompleksem Szlas otaczających Zieloną jest Pokojewo, o którym pierwszą wzmiankę mamy dopiero z 1487 r.⁵⁸, oraz wcześniejsze Czatkowo⁵⁹, które pod koniec XV w. zniknęło, rozparcelowane przez właścicieli sąsiednich wiosek, przede wszystkim Szlas⁶⁰. Nadanie nie było duże, zważywszy, że dotyczyło aż trzech osób. Jednocześnie w zapisce o nadaniu mamy wzmiankę o działach tychże braci w sąsiednich Ślesicach⁶¹, a także w niedalekim Trętowie oraz w znacznie już dalszym znajdującym się nad Orzycem (a więc w pow. przasnyskim) Łozinie. Na marginesie warto zauważyć, iż Trętowo i Łozino to nazwy XV-wieczne, które dopiero na początku XVI w. przybierają dodatkowe człony pochodzące od właścicieli: Szlasy-Trętowo, Szlasy-Łozino. A więc w Ślesicach, Trętowie i Łozinie ród herbowy Grzymałów siedział jeszcze przed nadaniem wymienionej części lasu gdzewskiego. Nadanie nie pozostało jedynym. W tymże samym czasie [1414—1425] Jan Rogala z Węgrzynowa, otrzymawszy tuż przy Szlasach także 10 włók lasu gdzewskiego, odprzedał je dziedzicom Szlas⁶². I znów w 1426 r. książę darował dziedzicom Szlas 10 włók lasu Gdzew⁶³.

Trudno nam dzisiaj zdecydować, które z tych nadań spowodowało w konsekwencji powstanie Zielonej, a które Szlas Żalnych lub Szlas-Leszczów. I jedna, i druga, i trzecia osada nosiła w tym czasie jedną tylko nazwę: Ślasy. Utrudnia także identyfikację wielość imion, które pojawiają się w związku z tymi nadaniami i sprzedażami⁶⁴. Ale nie jest to ważne, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że między Zieloną a Szlasami Żalnymi oraz między Zieloną a Szlasami-Leszczami jest tylko 1 km odległości. Natomiast ważne jest, że przed osiedleniem się na tym terenie Ślász-Grzymalitów był las i nazwa tego lasu wymieniana jest później — anachronicznie — jako nazwa wsi parafialnej, która swój początek miała jednak chyba w owym nadaniu ok. 1414 r.

Mniejsze trudności mamy natomiast z dokładnym ustaleniem czasu powstania Szlas-Umienów. Osada powstała w 1417 r., gdy Uniema

⁵⁷ A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, odbitka z „Onomastica”, R. 1/2: 1955, z. 1, s. 82-83.

⁵⁸ Ep. 11, 277 v.

⁵⁹ Pierwsza wzmianka z [1414-1425] r. Por. przypis 65.

⁶⁰ MK 6, 11 v.

⁶¹ Dzisiejsze Kraski-Ślesice lub Kamienice-Ślesice.

⁶² MK 3, 44.

⁶³ P. Pr. V, nr 382.

⁶⁴ Prócz wymienionych trzech braci mamy tutaj Henryka, Marcina, Piotra, Stanisława, Jana i Macieja — braci i bratanków. Prócz Henryka resztę stanowią imiona bardzo popularne w owym czasie.

z Dąbrówki wykupił kilka działów ze Szlas (tzn. prawdopodobnie z późniejszej Zielonej) oraz Czatkowa, a także z Dąbrówki⁶⁵. Od pierwszego właściciela — Uniemy — zwana też była często: Unyemycz, Hwnyeny-cze⁶⁶. Jeśli właściciele tejże wsi używali pełnej nazwy brzmiała ona: „Slascha dictus Unyema”, częściej jednak pisarz wpisywał tylko drugą jej część dla odróżnienia tegoż Ślasy od innych.

Wracając do Zielonej, Ślasowie-Grzymalicy byli patronami, a także fundatorami kościoła parafialnego, o którym pierwszą wzmiankę mamy z 1448 r., ale który niewiele chyba wcześniej przed tym powstał. Ta pierwsza bowiem wzmianka mówi nam o dotacji kościoła przez Ślasów (3 włóki dla kościoła i 2 morgi „pro area plebani”) i prośbie o poświęcenie go⁶⁷. Prośba o poświęcenie jest pośrednim dowodem niedawności kościoła, a uposażenie zazwyczaj poprzedzało w czasie formalną erekcję. Niemniej jednak w 1448 r. jest wymieniony zarazem „honorabilis Mathias modernus eiusdem ecclesie plebanus”, co znowu sugeruje, że pleban Maciej mógł mieć już poprzednika. Erekcja natomiast formalna nie pozostawiła po sobie śladu⁶⁸. O niedawności jednak parafii w Zielonej świadczy przede wszystkim młodość okolicznych wsi, z których (nie licząc wymienionych już Szlas czy Ślesic) np. Turowo⁶⁹ powstało z nadania lasu gdzewskiego w tym samym czasie co Zieloną, a inne, jak np. Łaguny, Długołęka-Osys-

⁶⁵ Lub. nr 155, także MK 3, 103. Właściwa nazwa winna brzmieć Szlasy-Uniemy, a nie Umieny. Jeśli zaś chodzi o Czatkowo, nazwa ta, występująca jeszcze w 1472 r. (MK 6, 11 v.), zaginęła następnie i nie występuje już ani w ASK, ani u Pawińskiego o. Por. przypisy nr 59.

⁶⁶ Np. MK 3, 284-284 v. (r. 1443); Ep. 13, 48 v. (r. 1476); Ep. 11, 218 v. (r. 1485).

⁶⁷ „Nobiles Marcissius cum Alberto et Mathia fillis suis, heredes et patroni ecclesie s. Mathei in ibidem [...] honorabili Mathie plebano moderno eiusdem ecclesie in Slaszy et successoribus suis pro tempore 3 mansos agri inter agros ipsorum in dicta Slaszy iacentes ab omni censu et angariis aliis quibuslibet solutos [...] et 2 morgos pro area plebani, in quibus dictus Mathias plebanus modernus residet, cum piscina eidem aree vicina et orto pro pascuis, ipsi aree et piscine contiguo, dederunt [...], petentes attentius et devote dictam ecclesiam per dominum [episcopum] consecrari. Et dominus [episcopus] audita ipsorum dotacione ipsam ecclesiam consecravit [...]. Datum in villa Slassy [...] 15 X 1448”, Ep. 5, 17.

⁶⁸ W aktach wizytacyjnych XVIII-wiecznych mamy potwierdzenie braku aktu erekcji kościoła par. w Zielonej: „Ecclesia parochialis in villa Zielona lignea vetus titulis s. Mathei Apostoli et Evangelistae consecrata a reverendissimo Noskowski episcopo Płoc. [...] Ereccionem suam ecclesia non habet sed fuit, ut patet, ex decreto productionis eiusdem probando decimam in Slassy per rev. parochum telonarium Pultoviensem anno Domini 1527 [...]” (Vis. 268, 441-441 v.). Wynika z tego, że kościół był powtórnie konsekrowany w XVI w. Czyżby więc jakiś pożar zniszczył pierwotny kościół?

⁶⁹ Rok [1414-1425]: „Dux dedit Zemakoni de Smogorzewo subiudici Czechonoviensi 30 mansos silve Gdzew in area dicta Thurowo in distr. Czechonoviensi cum venacione omnium ferarum et cum iure theutonico per 6 gr.”, MK 3, 93.

ki, Grabowo, Jażwiny — w latach trzydziestych XV wieku, a więc już w następnym przyjętym przez nas okresie chronologicznym.

Zastanawiając się, dlaczego skupienie osad należących do parafii Zielona powstało dopiero w wieku XV i dlaczego las Gdzew w tej okolicy dopiero wtedy był kolonizowany, rzucamy okiem na mapę gleb. I wtedy ogarnia nas pewne zdumienie. Tutaj bowiem znajdują się najbardziej urodzajne gleby ziemi ciechanowskiej — czarne ziemie. Tworzą one dwa niewielkie kompleksy. Większy, o powierzchni ok. 60 km², rozciąga się wokół Ciechanowa, sięgając na wschodzie po Pałuki, na północy po Szulmierz. Na tym właśnie terenie usadowiły się niegdyś wsie i folwarki książęce: Tatarzy, Dzbonie, Kąty, Opinogóra, Czernice, Grędzice, Pomorze, prawie wszystkie (prócz Tatarów i Pomorza) poświadczone dopiero w pierwszym ćwierćwieczu XV w., lecz istniejące chyba znacznie wcześniej, gdy weźmiemy pod uwagę bliskość starego grodu kasztelańskiego — Ciechanowa. Drugim, mniejszym kompleksem tychże czarnych ziem, o powierzchni ok. 26 km², jest teren parafii Zielona. Wiemy, że niektóre czarne ziemie kształtowały się powoli, a inne bardzo szybko, w granicach życia jednego pokolenia⁷⁰. Stwierdziwszy więc zasiedlanie okolic Zielonej dopiero w XV w. zadajemy sobie pytanie, kiedy powstały czarne ziemie ciechanowskie?

Wiemy, że są to dzisiaj tzw. czarne ziemie ciężkie, wytworzone z glin i ilów⁷¹, zasobne w próchnicę i składniki mineralne, nadające się wskutek tego bardzo dobrze do uprawiania pszenicy i buraków cukrowych, a także wszelkiego rodzaju warzyw (m.in. cebuli). Biorąc pod uwagę fakt, że gleby te powstały z utworów zasobnych w węglan wapnia i inne związki

⁷⁰ M. Strzemski („Czarne ziemie” jako wskaźnik odwodnienia kraju, „Gospodarka Wodna”, t. 14: 1954, z. 2, s. 46-47) do czarnych ziem, które wykształciły się powoli, w sposób naturalny, zalicza kompleksy czarnoziemne Kujaw i Pырzyc. Natomiast np. czarne ziemie sochaczewskie uznał za „młode gleby pobagienne”.

⁷¹ Jak wykazały badania gleboznawców na tym terenie (Z. Olszewski, *Ciężkie gleby ciechanowskie*, „Rocznik Nauk Rolniczych”, seria D, t. 75: 1956) ily te powstały w okresie międzylodowcowym jako osady wód roztopowych, dlatego też są bogate w węglan wapnia i stanowią dobre podłoże glebowe. Gdy nadeszło nowe (ostatnie) zlodowacenie, lodowce posuwając się przez te tereny niszczyły powierzchnię ilów, mieszając ich warstwy z mniej lub więcej rozdrobnionym materiałem zwałowym. Lodowce właczały w ily mniejsze lub większe głazy oraz porwały całe powierzchnie ilów i przenosiły je na inne miejsce. Porwane bloki ilów, tzw. porwaki, w czasie transportu ulegały różnym zmianom, głównie na skutek wymieszania ich z mniejszą lub większą ilością grubszego materiału zwałowego. Zmienione w ten sposób porwaki ilów tworzą w zasadzie skały macierzyste tzw. ciężkich gleb ciechanowskich (czarne ziemie, gleby brunatne i szarobrunatne), natomiast tam, gdzie materiał zwałowy nie wymieszał się dostatecznie z ilymi, powstały wszelkiego rodzaju gleby lżejsze (różnego rodzaju bielice).

mineralne ⁷², należy przyjąć, że nie przechodziły one stadium bagiennego, lecz powstały bezpośrednio z gleb brunatnych albo słabo zbielicowanych ⁷³. Proces glebotwórczy przy podłożu wapiennym charakteryzuje się słabym, zwolnionym tempem ⁷⁴. Odpada więc wniosek, że czarne ziemie ciechanowskie powstały w ciągu ostatniego czy przedostatniego stulecia w związku ze wzrastającą suchością ogółu gleb Polski. Raczej nasuwa się przypuszczenie, że powstały w sposób naturalny (podobnie jak czarne ziemie kujawskie i w okolicach Pyrzyń) na skutek długotrwałych przeobrażeń stosunków przyrodniczych ⁷⁵. Oczywiście z chwilą, gdy wkroczył tu człowiek i zaczął karczować rosnący las, mogły to być czarne ziemie niezupełnie jeszcze doksztalcone. Lecz przecież XV-wiecznej kolonizacji lasu gdzewskiego na tym terenie nie uznajemy za pierwsze wkroczenie człowieka. Byłoby to zupełnie nieuzasadnione, biorąc pod uwagę choćby fakt, że we wsiach okolicznych, trochę dalszych (Dobrzankowo nad Węgierką, Pałuki, Pajewo, Ciemnowko nad Soną), są ślady osadnictwa z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego ⁷⁶. Kolonizacja lasu gdzewskiego w XV w. nie była pierwotną, ale którąś tam z rzędu kolonizacją na tym terenie, który opuszczany przez człowieka porastał z powrotem lasem.

Gospodarka ludzka mogła więc trwać tutaj od wieków — oczywiście z przerwami — i wobec tego należy przyjąć, że czarne ziemie ciechanowskie były w XV w. glebami całkowicie już wykształconymi, z tą różnicą, że ich zasobność w próchnicę była w owym czasie zapewne znacznie większa niż obecnie ⁷⁷. Te czarne ziemie miał przede wszystkim na myśli autor pierwszej regionalnej geografii ziem polskich, XVII-wieczny pisarz Jędrzej Świącicki, tak charakteryzując gleby ciechanowskie: „ziemia z przyro-

⁷² Zob. przypis 71.

⁷³ Olszewski, *op. cit.*, s. 270.

⁷⁴ Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 347.

⁷⁵ Ponieważ ani Z. Olszewski, ani M. Strzemski w cytowanych pracach nie określili czasu powstania czarnych ziem ciechanowskich, starałam się na to pytanie odpowiedzieć sama. Ostateczne wnioski zostały potwierdzone w rozmowie z prof. dr. Z. Olszewskim, za co składam w tym miejscu serdeczne podziękowanie.

⁷⁶ W Dobrzankowie, Pałukach, Pajewie mamy cmentarzyska z tych okresów, jedynie w Ciemnowku fragment „terra sigillata”. A. Niewęglowski, *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 150-151, 156.

⁷⁷ Mogły to być zatem grunta, które zaliczylibyśmy dzisiaj do II, a może nawet do I klasy, a nie do III, jak to wykazuje dzisiejsza bonitacyjna mapa gleb Polski. Wniosek ten potwierdzają dane z *Lustracji województwa mazowieckiego z 1565*, cz. 2 (wyd. I Gieysztorowa i A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 4-9), według której wymienione poprzednio wsie książęce wokół Ciechanowa: Dzbonie, Kąty, Opinogóra, Czernice, Pomorze, mają „grunt dobry”. Wsie wokół Zielonej leżące na identycznych gruntach nie zostały wymienione, gdyż były to wsie szlacheckie.

dzonej tłustości jest urodzajną...”⁷⁸. Jakaż więc była przyczyna, iż na części żyznych gleb rósł na początku XV w. las? I znowu szukamy przyczyny w terenie. I widzimy, że nie przepływa tamtędy żadna mniejsza nawet rzeczka. Czy tak było jednakże również w średniowieczu? Rzeczka Pełta, prawy dopływ Narwi, według dzisiejszej mapy szczegółowej bierze swój początek w pobliżu wsi Milewo-Rączki, a więc około 5 km na południe od Zielonej. Patrząc jednak na mapę Kwatermistrzostwa widzimy, że wypływa ona pod wsią Klonowo, a więc już tylko w odległości 2 km na południowy zachód od Zielonej.

Natomiast w źródłach pisanych znajdujemy wiadomości o rzece Pelcie sięgającej nie tylko do Szlas, ale jeszcze dalej na północ, do wsi Jazwiny⁷⁹, a nawet do wsi Nałęcz⁸⁰. Tak więc Pełta niewątpliwie wyszła w swym górnym biegu w okresie ostatnich kilku wieków, co zresztą jest zjawiskiem dość typowym. Jak wiadomo bowiem, w średniowieczu istniała znacznie bardziej gęsta sieć rzeczek i strug łąkowych, z których wiele mogło wyschnąć, nie pozostawiając po sobie nawet śladu⁸¹. Na pytanie zatem, dlaczego ta właśnie okolica pow. ciechanowskiego była kolonizowana dopiero w XV w. — zważywszy że i gleby były tu bardzo dobre i rzeczka także tamtędy przepływała — odpowiedź nasuwa się następująca: czarne ziemie ciechanowskie jako gleby ciężkie były na pewno trudne do uprawy przy ówczesnej, prymitywnej technice rolnictwa⁸². Niemniej jednak zasiedlanie, czy to pierwotne czy wtórne, znacznych obszarów środkowego i północno-wschodniego Mazowsza zacząć się musiało stosunkowo niedawno, skoro na części najlepszych tutaj — choć niełatwych do uprawy — gruntów trwało w całym swym natężeniu jeszcze w pierwszej ćwierci XV w.

Na terenie pow. ciechanowskiego mamy jeszcze inne skupiska osadnicze, które bądź powstały, bądź powiększyły się z nadań lasu Gdzew. Takim skupiskiem był np. zespół wsi o wspólnej nazwie Milewo, leżących

⁷⁸ *Topografia sive Masoviae descriptio auctore Andrea Święcicki de Magna Święcice, notario territorii Nurensis, Varsoviae 1634. Cytat wg tłum. W. Smoleńskiego, Pisma historyczne, t. 1, Kraków 1901, s. 96-97. Wypada jeszcze podkreślić, iż czarnych ziem mamy w Polsce mało, zajmują one dzisiaj łącznie z tzw. szarymi glebami tylko 1,71% terenów równinnych naszego kraju, Musierowicz, *Gleboznawstwo szczegółowe*, s. 251.*

⁷⁹ Np. w 1465 r.: „Jeroslaus de Slassy mansura absque 5 iugeribus penes granicies Jeswyenskye et Coslowske cum Pelteph struga, hereditate in distr. Czechonoviensi, Nicolao Coslowski commutat”, MK 6, 50 v.

⁸⁰ W 1477 r.: „1,5 mansos [...] ex ambabus partibus fluvii dicti Palthew, incipiendo a Nalanczskye [...] usque ad Dambowalanka in Golambyewskye [...]”, MK 6, 112.

⁸¹ K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, Wrocław-Kraków 1960, s. 60.

⁸² Buczek, *op. cit.*, s. 68. Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, *passim*.

kilka kilometrów na południe od Zielonej, nad opisaną poprzednio Pełtą. Z wiosek tych większość należała do pow. przasnyskiego, natomiast w granicach pow. ciechanowskiego leżały 2 osady o tej nazwie: Milewo-Bolesty i Milewo-Rączki. Pierwsza z nich powstała zapewne z nadania w 1418 r. 30 włók „zwanych pospolicie Milewo w lesie Gdzew” Bogusławowi, dziedzicowi z Milewa⁸³. Ten Milewski otrzymujący Milewo — zbieg okoliczności trochę dziwny. Oczywiście Bogusław mógł pochodzić z innego Milewa która to nazwa na Mazowszu jest dość pospolita (choćby z Milewa w pow. sąchockim)⁸⁴ i stamtąd przynieść tę nazwę do lasu gdzewskiego. Ale owe 30 włók lasu „zwanych Milewo”, a także inna zapiska z [1414—1425] r., według której Dzierśław z sąsiedniego Konarzewa sprzedał 2 włóki w tejże wsi „circa mericas et penes pratum Milevolanka”⁸⁵ sugerują, że Milewo było nazwą tutejszą. Być może więc w nadaniu, które znamy jedynie z XVI-wiecznego wpisu, pisarz użył określenia „heres de Milewo” niezupełnie precyzyjnie, aktualnie dla roku 1512, a nie dla 1418. Alternatywą tego rozumowania byłoby — przyjąć istnienie Milewa przed rokiem 1418, a nadanie z 1418 r. traktować jako wydatne powiększenie się pierwotnej osady, co zresztą miało ciąg dalszy.

W 1425 r. Jan z Milewa dostał także 10 włók lasu Gdzew „contigue hereditatem Milewo [...] mellificis exceptis”⁸⁶, a w 1426 r. Falenta i Piotr z Milewa odkupili od Stanisława z Konarzewa dalsze 10 włók tegoż lasu za 17 kóp groszy⁸⁷. Ze względu na położenie wsi Milewo-Bolesty tuż obok wsi Konarzewo⁸⁸, a także i dlatego, że jest to Milewo najbardziej wysunięte na południe wśród osad o tej samej nazwie (a więc tym samym mogło być najstarsze), wydaje się prawdopodobne, że powstało ono w wyniku wymienionych nadań i sprzedaży. Jeszcze w 1449 r. jest wyodrębnione „Milewo Boguslai circa aliud Mylewo Johannis”⁸⁹, jednak oba te Milewa stanowiły całość (w sensie osady), a od imienia drugiego właściciela wieś zwana też była czasem Janowiec⁹⁰. Inne Milewa, znajdujące się w

⁸³ „Joannes Dei Gracia Senior [...] Boguslao heredi de Milewo 30 mansos Milewo vulgariter dictos in silva Gdzew in districtu Czyechonoviensi donat. De quibuslibet 10 mansis in equo valoris 4 sexag. ad expeditionem equitabit [...]. Ius Culmense per 8 gr. Prag. Absolvimus [...] a iudiciis [...] a penis [...]”, Ciech. gr. diss. 53, 104.

⁸⁴ Nie wymieniam innych licznych wsi o tej nazwie, leżą one bowiem w większości na terenie ziemi łomżyńskiej lub wiskiej, co wykluczałoby chyba pochodzenie wzmiankowanego Bogusława ze względu na stwierdzony dowodnie odwrotny kierunek migracji osadniczej.

⁸⁵ MK 3, 89.

⁸⁶ P. Pr. V, nr 171.

⁸⁷ P. Pr. V, nr 253; AGAD, perg. 7140.

⁸⁸ Jest to chyba dzisiejsze Konarzewo Wielkie.

⁸⁹ MK 4, 142 v.-143.

⁹⁰ Np. w 1476 r., Ep. 15, 58; w 1489 r., Ep. 11, 174 v. Także w ŻD, s. 329.

pobliżu (z których większość jest już w pow. przasnyskim), powstały w kilka lub kilkadziesiąt lat później. Właściciel Milewa-Rączek np. jeszcze w 1476 r. nazwany był „in cruda radice sedens”⁹¹.

Innym jeszcze terenem, na którym obserwujemy aktualną kolonizację w początkach XV w., jest parafia Koziczyn. Kościół parafialny mieści się dzisiaj w Koziczynku (znajdującym się obok Koziczyna), która to osada sprządza się w gruncie rzeczy tylko do kościoła i otaczających go zabudowań. Na mapie Perthéesa Koziczynek jest nazwany Koziczyno, a kółeczko oznaczające miejsce osady opatrzone jest krzyżykiem, znaczącym na mapie tej wszystkie ośrodki parafialne. Natomiast Koziczyn odróżniony został przez dodanie do właściwej nazwy przymiotnika: Kmiecy. Na mapie zaś Kwatermistrzostwa, w punkcie, gdzie znajduje się dzisiejszy Koziczyn, mamy Koziczyn Duży, a w miejscu dzisiejszego Koziczynka — Koziczyn Kościelny. Tak więc przypuszczalnie i dawna wieś parafialna Koziczyn składała się z dwóch jak gdyby punktów osadniczych: właściwej wsi oraz o 1 km na południe oddalonego od niej kościoła parafialnego. Pierwszą wzmiankę o Koziczyźnie mamy z 1396 r.⁹²

Właściciele tej wsi byli też fundatorami kościoła parafialnego, o którym dowiadujemy się z okazji procesu w 1457 r. między dziedzicami sąsiedniej wsi Kołaki a Janem, plebanem z Ciechanowa, o ekskomunikę z powodu nieopłacenia dziesięcin. Pleban ciechanowski przedstawiał, że Kołakowscy od początku należeli do parafii w Ciechanowie, na co „nobiles replicando allegerunt distanciam magnam et viarum discrimina et ab antiquo ad ecclesiam in Coziczino se spectare allegarunt”⁹³.

W roku 1458 petycja szlachty z Kołaków o przyłączenie do parafii w Koziczyźnie została przez biskupa pozytywnie załatwiona⁹⁴. Relacji Kołakowskich, iż z dawna należeli do parafii w Koziczyźnie, nie należy chyba traktować zbyt dosłownie (dawność jest zresztą pojęciem względnym). Na terenie bowiem kompleksu osad o wspólnej nazwie Kołaki obserwujemy zarówno rozszerzanie się areалу istniejących już wiosek (np. Kołaki-Kwasy powiększają się w 1422 r. o 3 włóki sprzedane właścicielom tej wsi)⁹⁵, jak i powstawanie nowych w następnym już okresie chronologicznym⁹⁶. Wszystkie nadania i sprzedaże dotyczyły tu zawsze lasu

⁹¹ Ep. 10, 153.

⁹² MK 6, 39 v. — 40 v., MK 5, 154 v

⁹³ Ep. 5, 86—86 v.

⁹⁴ Ep. 5, 92, 110.

⁹⁵ MK 3, 84.

⁹⁶ Np. z niewielkiego nadania 2 włók i 10 morgów w 1450 r. powstała prawdopodobnie sąsiednia wieś Kołaki-Morgi (MK 4, 133v.—134). Inne Kołaki (-Olcuchy, -Janowięta) powstały jeszcze później.

gdzewskiego. Wydaje się zatem, iż Kołakowscy tak bardzo z dawna tu nie siedzieli.

Także inne wsie znajdujące się na terenie parafii koziczyńskiej, niektóre poświęcone nawet już w XIV w. (Wierzbowo, Wola Wierzbowska) lub późniejsze, XV-wieczne (Lipa), wszystkie otoczone były lasem i stopniowo powiększały swój obszar jego kosztem. I właśnie ze względu na tę znaczną przestrzeń parafii jeszcze w XV w. zalesioną wydaje się nam, że kościół parafialny mógł tam powstać dopiero w początku wieku XV. Pośrednio świadczy o tym także wielkość parafii, która jest jedną z mniejszych na terenie pow. ciechanowskiego ⁹⁷.

Inna rzecz, że argument o przestrzeni porośniętej lasem nie jest zupełnie przekonujący. Dowodem tego jest chociażby kolonizacja lasu gdzewskiego na terenie parafii, o której z całą pewnością wiemy, że istniała już co najmniej w połowie XIV w. — parafii Pałuki. Prócz tego, że mamy wiadomości o istnieniu tam kościoła parafialnego przed 1385 r. ⁹⁸ sama wielkość parafii — jest to bowiem jedna z największych parafii na terenie ziemi ciechanowskiej — świadczy o jej dawności ⁹⁹. I jeżeli nie dziwi nas zbyt, gdy osiedla powiększające się kosztem lasu gdzewskiego znajdujemy w północnym krańcu tej parafii, na styku z terenem parafii koziczyńskiej (Załuże) lub zieleńskiej (Długołęka), zwłaszcza iż mógł być to niegdyś teren podmokły, jak wskazują nazwy wymienionych osad, to już jednak wydaje się nam niezbyt zrozumiałe, gdy dowiadujemy się, że właściciel wsi Kobylina-Jedyty ¹⁰⁰ lub jeszcze bardziej na południe wysuniętego Obiedzina ¹⁰¹ powiększył swe posiadłości w XV w. wskutek zakupu od księcia lasu gdzewskiego.

Rzut oka na mapę gleb przekonuje nas raz jeszcze, że opisane sprzedaże lasu czy to w parafii koziczyńskiej, czy pałuckiej dotyczyły gleb albo średnich (Kobylina-Jedyty i Obiedzino leżą na bielicach gliniastych), albo nawet dobrych (Załuże, Długołęka leżą na czarnych ziemiach, Kołaki, Wierzbowo, Wola Wierzbowska na glebach brunatnych).

Przechodząc do wniosków ogólniejszych, charakteryzujących okres 1370—1429 w pow. ciechanowskim, należy uznać za pewne, iż w przeciwieństwie do pow. sąchockiego aktualna kolonizacja części tego terenu zaczęła się dopiero w pierwszej ćwierci XV w. (zestaw. 3). Kolonizacja ta

⁹⁷ Por. Wiśniewski, *Organizacja parafialna...*, s. 1456.

⁹⁸ Lub., nr 112; Ep. 5, 169 v.

⁹⁹ Por. Rosin, *Ziemia wieluńska*, s. 174. Wiśniewski, *op. cit.*, *passim*.

¹⁰⁰ Rok 1425: „Dux vendidit Gyedethovi de Kobilino 10 mansos silve Gdzew contiguos hereditati Kobilini” (P. Pr. V, nr 210). Giedko z Kobylina występuje po raz pierwszy w 1409 r. (Płoń., nr 1411); w [1414—1425] r. Gedejt wykupił dalsze części Kobylina (MK 3, 31).

¹⁰¹ Rok [1421]: „Dux vendidit Cristino et Abrahe de Obidzino 4 mansos silve Gdzew in districtu Czechonoviensi circa Obidzino”, MK 3, 81.

Zestawienie 3

Las Gdzew nadany w obrębie pow. ciechanowskiego do 1429 r.

Rok	Liczba włók	Źródło
[1414-1425]	10	MK 3, 44
[1414-1425]	10	MK 3, 14 v.
[1414-1425]	30	MK 3, 93
[1414-1425]	10, 6 mórg	MK 3, 14 v.
1418	30	Ciech. gr. diss. 53, 104
[1421]	4	MK 3, 81
1422	3	MK 3, 84
1425	10	P. Pr. V, nr 210
1425	10	P. Pr. VI, nr 171
1426	10	AGAD, perg. 7140
1426	10	P. Pr. V, nr 382
1426	5	P. Pr. V, nr 302
1426	10	P. Pr. V, nr 399
1428	3, bez 9 mórg	P. Pr. V, nr 729
1428	10	P. Pr. V, nr 697
Razem	165 włók bez 3 mórg	

odbywała się głównie w północnych i północno-wschodnich okolicach powiatu. Mając 115 osad poświadczonych tutaj do końca 1429 r., nie wątpliwy, że było ich więcej, że część osad, o których pierwszą wzmiankę mamy dopiero po 1429 r., istniała wcześniej. O ilości tych osad i ich zagęszczeniu świadczy chociażby dość intensywna emigracja szlachty z tegoż powiatu na północny wschód. W latach 1413—1428 szlachta ta otrzymała lub kupiła od księcia (lub wykupiła od obdarowanych) ok. 500 włók, głównie w ziemi łomżyńskiej, rzadziej w wiskiej, a sporadycznie także w różańskiej i nurskiej¹⁰² (zestaw. 4). Czy ci, którzy emigrowali na północ i wschód, pochodzili z terenów bardziej z dawna osiedlonych i tym samym zagęszczonych? Na pewno w jakimś stopniu tak. Gdy patrzymy na mapę, widzimy, że część obdarowanych wywodzi się z południowej części powiatu (Łuszczewo, Czarnoty, Modzele, Spędoszyn) lub środkowej (Łebki, Bieńki-Śmietanki, Burkaty, Ciemniewko, Gogole, Nasierowo, Truszki, Pajewo), w której wsie, aczkolwiek poświadczone w większości dopiero w początku XV stulecia, istniały niewątpliwie wcześniej. Ale wśród części mieszkańców obdarowanych włókami poza ziemią ciechanowską, widzimy też właścicieli nowo powstałych osad na terenie pow. ciechanowskiego. Zjawisko to miało zatem inne jeszcze przyczyny. Dlaczego na przykład

¹⁰² Oczywiście liczby uzyskane na podstawie moich obliczeń są danymi minimalnymi, wynikającymi z posiadanej dokumentacji źródłowej. Nie wszystkie przecież części Metryki zachowały się, nie wszystkie też transakcje książęce musiały znajdować swe odbicie w źródłach.

Zestawienie 4

Włóki nadane mieszkańcom pow. ciechanowskiego poza granicami powiatu do 1429 r.

Rok	Liczba włók	Ziemia	Źródło
1413	10	łomżyńska	H. K. Mil. 248
[1414]	10	„	MK 3, 5
[1414-1425]	20	wiska	MK 3, 24 v.
[1414-1425]	20	łomżyńska	MK 3, 121 v.
[1414-1425]	40	„	MK 3, 21
[1414-1425]	20	„	MK 3, 64 v.
[1414-1425]	20	nurska	MK 3, 16 v.
[1414-1425]	40	łomżyńska	MK 3, 117 v.
[1414-1425]	40	„	MK 3, 100
[1414-1425]	60	„	MK 3, 101 v.
[1414-1425]	30	„	MK 3, 10
[1414-1425]	30	wiska	MK 3, 65
[1414-1425]	15	rożańska	MK 3, 112-112 v.
[1414-1425]	10	wiska	MK 3, 64
[1414-1425]	10	łomżyńska	MK 3, 28
1417	30	wiska	H. K. Mil. 88
1421	10	łomżyńska	MK 3, 84; H. K. Mil. 36
1422	20	„	MK 3, 92; Lub., nr 158
1426	10	„	P. Pr. V, nr 380
1427	30	wiska	P. Pr. V, nr 471
1428	20	„	P. Pr. V, nr 586
R a z e m	495		

taki Przedbor ze wsi Gołębie ¹⁰³, dostawszy 10 włók lasu gdzewskiego (późniejsze Łaguny), wyniósł się do pow. koleńskiego, gdzie dostał 20 włók od księcia ¹⁰⁴ i następnie nie zagospodarowany jeszcze las odstąpił w 1437 r. Ślasom ¹⁰⁵

Obserwując emigrację z ziemi ciechanowskiej do łomżyńskiej czy wiskiej, spowodowaną nadaniami książęcymi, widzimy w tym zjawisku przede wszystkim określone tendencje polityki gospodarczej książąt mazowieckich. Ale na politykę tę wpływ miały nie tylko czynniki natury obiektywnej — chęć zasiedlenia terenów dotąd słabo zamieszkałych. Wpływała na nią zapewne także osobista przedsiębiorczość niejednego obdarowanego, który dostawszy 10 włók lasu sprzedawał je, zapewniwszy sobie przedtem nową darowiznę, która wynosiła często, zwłaszcza gdy to były tereny słabo skolonizowane, większą jednostkę nadawczą — 20 lub 30 włók. Przedsiębiorczość tego typu mogła nawet w pewnym stopniu działać opóźniająco

¹⁰³ Pow. Nowe Miasto.

¹⁰⁴ Rok [1414—1425], MK 3, 121 v.

¹⁰⁵ MK 3, 209.

na gospodarke osadniczą książąt. Las darowany nie od razu karczowano, gdy właściciel, sam gospodarząc gdzie indziej, czekał na dobrą okazję, by go odprzedać. Przeważnie jednak odprzedawał dość szybko.

W czasie 1414-1428 na terenie pow. ciechanowskiego książę Janusz nadał około 165 włók lasu gdzewskiego¹⁰⁶. Nie było to może dużo, liczba ta jednak coś mówi, gdy uświadomimy sobie, iż w całym okresie do 1429 r. na terenie pow. sąchockiego ani jedna włóka nie została przez księcia nadana czy sprzedana. A przecież także i tutaj istniały i istnieją do dziś lasy w ckolicy Nacpolska, a także Strzembowa. Nie były to już jednak wówczas lasy książęce, stanowiły organiczną część znajdujących się tu większych majątków szlacheckich.

O różnicach w rozwoju osadnictwa na terenie tych dwóch powiatów świadczy także bardzo przekonująco ilość parafii w stosunku do wielkości obszaru. Podczas gdy w pow. sąchockim jedno centrum parafialne przypada na 38,1 km² (9 wsi parafialnych plus 2 par. miejskie na 419,5 km²), w pow. ciechanowskim jeden ośrodek parafialny przypada aż na 72,5 km² (9 wsi parafialnych plus 1 par. miejska na 725,6 km²).

Przechodząc w końcu do pow. przasnyskiego, musimy sobie uświadomić, iż jakkolwiek był to powiat w obrębie ziemi ciechanowskiej największy — powierzchnia jego bowiem zajmowała ok. 1825 km kwadr.¹⁰⁷ — co najmniej jedna trzecia tej przestrzeni zajęta była w XV w. przez puszcę¹⁰⁸, która zresztą z niewielkimi zmianami przetrwała do dzisiaj w tym samym miejscu. Przyczynę tego zrozumiemy łatwo spojrzawszy na mapę gleb. Puszcza porastała i porasta do dziś tereny, których gleby stanowią głównie bielice piaskowe, poprzecinane mułami bagiennymi i torfami w dolinach Orzyca i Omulwi.

Puszcza ta, w dawnych granicach ziemi, ciągnęła się od Omulwi poprzez całą północno-wschodnią jej część, dochodząc prawie do Przasnysza. Dziś stanowi ona część Puszczy Myszynieckiej, zwanej także Puszczą Zieloną lub Puszczą Kurpiowską¹⁰⁹, w wiekach zaś XV-XVI zwała się Zagajnicą¹¹⁰. Święcicki zaś nazywał ją „Puszczą Skwańską” zapewne od rzeki

¹⁰⁶ Zob. zestaw. 3.

¹⁰⁷ Wg moich obliczeń, zaś wg Pawińskiego (ŻD, s. 5) 1725,33 km². Zob. rozdz. I, przyp. 47 i 52.

¹⁰⁸ Wg moich obliczeń ok. 700 km².

¹⁰⁹ S. Lencewicz, J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1962, s. 284. Dalszy ciąg tej puszczy od Omulwi do Pisy zwie się Puszcą Piską, tamże, s. 134.

¹¹⁰ Np. w 1479 r.: „6,5 mansos super Chudek, districtus Rosanensis [...] qui canes latratores [...] in destructionem nemorum ducalium alias Zagainicze tenere non debent” (MK 6, 115a). W 1565 r.: „Ta puszcza, którą zowią Zagainiczą, poczyna się od mostu, który jest na Pizy, za Kolnem, a kończy się aż pod Przasniszem [...]”. *Lustracja województwa mazowieckiego...*, s. 92.

Szkwy ¹¹¹. Część tej puszczy wysunięta najbardziej na zachód zwała się Puszczą Janowską, kompleks wokół późniejszego (XVI-wiecznego) miasteczka Chorzele puszczą Mazuch, część zaś dochodząca do Przasnysza Puszczą Przasnyską ¹¹². Wszystkie te trzy puszcze: Janowska, Mazuch i Przasnyska, znajdujące się na rubieżach właściwej puszczy Zagajnicy, były w drugiej połowie XVI w. według oceny lustratorów mocno zniszczone, głównie przez okoliczne ziemiaństwo ¹¹³. Stopniowe wdzieranie się człowieka coraz głębiej do puszczy powodowało zmianę nie tylko jej obszaru, lecz także i charakteru, następowała znaczna różnica w składzie drzewostanu. Dziś widzimy tu przede wszystkim tzw. bory suche (chrobotkowe i brusznicowe), gdzie dominuje sosna z niewielką domieszką brzozy, dębu i jarzębiny, oraz w niewielkiej części tzw. bory świeże (bór czernicowy, bór zielono-mszysty), w których również króluje sosna, lecz znacznie piękniejsza, z większą domieszką dębu, brzozy, osiki, a także świerku ¹¹⁴. Wymienione gatunki drzew spotykamy na terenach piaszczystych, natomiast torfowiska porastają tzw. bory wilgotne lub lasy łąkowe, gdzie w drzewostanie przeważa sosna w mniej lub bardziej skarłowaciałej postaci, obok niej zaś występuje brzoza, osika oraz wierzba. Charakterystyczny jest świat zwierzęcy borów wilgotnych: żył tu wyteńpiony dziś niemal zupełnie łoś, przebywają głuszce i cietrzewie ¹¹⁵.

Dzisiejsza przewaga drzew szpilkowych, typowa zresztą dla całej Polski, jest wynikiem przede wszystkim gospodarki ludzkiej. Człowiek trzebił las liściasty zarówno dla użytkowania drewna, jak i dla zdobycia jego urodzajniejszej niż w lesie iglastym gleby pod grunty orne ¹¹⁶. Wypada w tym miejscu podkreślić, iż eksploatacja lasów na naszym terenie stanowiła główną, obok rolnictwa, podstawę gospodarki. Eksploatacja ta sprawiła, że drzewostan dawnej puszczy Zagajnicy był w XV w. istotnie

¹¹¹ Wg tłum. W. Smoleńskiego, *Pisma historyczne*, t. 1. s. 92.

¹¹² *Lustracja województwa mazowieckiego...*, s. 25.

¹¹³ „Tam, między temi ziemiańskimi wsiami już mało puszczej królewskiej, wielką szkodę czynią w niej ci ziemianie, iż już niemasz drzewa żadnego, co by się godziło do budowania, jedno choinak nikczemny”, *Lustracja województwa mazowieckiego...*, s. 26. Potwierdzenie tego stanu znajdujemy w lustracji z 1569 r.: „[...] od Wolki do Sli [...] pół mile, między którymi lasy y bory siedzą, ziemiańskich wsi niemało, gdzie stamtąd nie małą szkodę w puszczy czynią pustosząc y rąbiąc drzewo godne do budowania [...]”, W. Pracki *Puszcze i lasy królewskie województw płockiego i mazowieckiego pg lustracji z 1569 r.*, odb. z „Leśnika Polskiego” 1913, Warszawa 1914, s. 20.

¹¹⁴ Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polski*, s. 425—426, 431—432.

¹¹⁵ *Geografia ekonomiczna Polski*, praca zbiorowa pod red. S. Berezowskiego, Warszawa 1963, s. 116.

¹¹⁶ W. Semkowicz, *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym* [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925 r.*, Lwów 1927, s. 6.

odmienny od dzisiejszego. I mimo narzekań lustratorów w XVI w., że „mało tam naydzie drzew [...] jedno choinak nikczemny”¹¹⁷, same nazwy „oddrzewne” wielu osiedli: Lipa, Lipowiec, Lipiny, Grabowo, Dęba, Dębiny, Dębsko, Dąbrowa, Klonowo, często się powtarzające, wskazują na większy niegdyś odsetek drzew liściastych, w szczególności dębu i towarzyszącego mu zazwyczaj grabu.

Ciekawostką natomiast z punktu widzenia przyrodniczo-geograficznego jest obecność na naszym terenie lipy. Wiadomo, że lipa szerokolistna na ogół nie przekracza równoleżnika 52° (cała ziemia ciechanowska znajduje się powyżej tegoż równoleżnika), lipa drobnolistna zaś występuje na dobrych próchnicznych glebach¹¹⁸. Dodajmy, że obecność lipy na omawianym terenie mamy poświadczoną nie tylko w nazwach osiedli, lecz także w opisach granic poszczególnych dóbr, gdzie często jest mowa o znaku granicznym wyciętym na lipie (*tilia*). Ciż sami lustratorzy, opisując inny odcinek puszczy, koło Przasnysza, mniej narzekali: „[...] w której puszczy jest drzewo rozliczne ku budowaniu godne, sossnina, jabiernina, olssina, jedlina, dębina [...]”¹¹⁹. Z drzew liściastych brak na naszym terenie — zarówno dzisiaj, jak też i dawniej — buku i cisu¹²⁰. Święcicki, opisując „Puszcę Skawańską”, nie wymienił niestety gatunków drzew dość szczegółowo natomiast opisał świat zwierzęcy: „znajduje się w Puszczy Skawańskiej różnego rodzaju zwierzyna, jak jelenie, żubry, łosie, nieoswojone osły, dziki leśne, a także małe kuny, których skóry, odznaczają się nadzwyczajną delikatnością, przewyższają swą dobrocią futra pochodzące z Moskwy i Litwy. Nie brak tam pantery i niedźwiedzia [...], szlachetne sokoły [...], ptaszków, jarząbkami zwanych wielkie jest mnóstwo [...]”¹²¹.

Bory wilgotne stanowią tę część puszczy, która porasta mokradła znajdujące się w północno-wschodniej części ziemi ciechanowskiej, zwłaszcza między Orzycem a Omulwią. Bagno Szeroka Biel oraz leżące obok bagno

¹¹⁷ Zob. przypis 113.

¹¹⁸ Buczek, *Ziemie polskie...*, s. 40.

¹¹⁹ *Lustracja województwa mazowieckiego...*, s. 18.

¹²⁰ Kostrowicki, *op. cit.*, s. 423 (tablica zasięgów występowania głównych gatunków lasotwórczych).

¹²¹ W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. 1, s. 92. W oryg. Święcickiego (*Descriptio Masoviae...*, s. 28) mamy: „varii generis feras, cervos scilicet, bisontes, aices, onagrosque sylvestres apros nutrit, reperiunturque parvae felles, quarum pelliculae insigni levore conspicuae ipsas Moschycas que Lithuanicas superant, nec pantherae et visi defunt, apium autem tota sylva ingens est copia, que excantis arborum truncis passim mellificant. Generosi accipitres [...] volumcrum etiam, quos latini attagenas vocant magna est copia”. Niewątpliwie śmiesznie brzmi w tłumaczeniu Smoleńskiego „onager” — łos — jako nieoswojony osioł. Wzmiankowana pantera to oczywiście ryś. Wymieniany zaś często w przywilejach łowieckich tygrys: „cum venacione omnium ferarum, tigride excepto” to żubr. O niedźwiedziach możemy

Bogdaniec zajmują łącznie ok. 50 km². Dzisiaj są to właściwie torfowiska, które na terenie ziemi ciechanowskiej zajmują łącznie z łąkami bagiennymi ponad 250 km², co stanowi ok. 90% powierzchni¹²². Słaba przepuszczalność gleb oraz słabe spadki rzek tutejszych (Orzyc i Omulew płyną powoli, w szerokich korytach, tworząc w ramach terasy zalewowej liczne rozgałęzienia i meandry) nie mogących odprowadzić nadmiaru nagromadzonych wód gruntowych — oto główne czynniki, które sprawiły, iż teren pow. przasnyskiego jest w tak silnym stopniu zabagniony. Te właśnie okoliczności: puszcę porastającą tak wielki obszar oraz bagna (które zajmowały w XV w. znacznie więcej powierzchni) musimy mieć na uwadze, rozpatrując rozwój osadnictwa na tym terenie.

Na zakończenie tych uwag jeszcze ostatnia. Badając osadnictwo w dawnym pow. przasnyskim, jesteśmy o tyle w dogodnej sytuacji, że dysponujemy aktami erekcji kościołów parafialnych dla pięciu aż miejscowości. W czterech z nich erygowano parafie w XIV w. W każdym z tych aktów prócz nazwy wsi parafialnej mamy wyliczone wsie włączone do tejże parafii. Dlatego też przede wszystkim — a nie ze względu na znacznie większy obszar — liczba osad poświadczonych w XIV w. jest tu więcej niż dwukrotnie większa niż w pow. ciechanowskim.

Jednym z najstarszych zespołów osadniczych na terenie pow. przasnyskiego jest teren parafii Grudusk. Nie znamy wprawdzie jej aktu erekcyjnego, dowiadujemy się o niej dopiero z dokumentu z 1398 r. dotyczącego erekcji kościoła parafialnego w pobliskich Czernicach Borowych. W akcie tym wyliczone są wsie odłączone od parafii gruduskiej i węgierskiej. Samo wezwanie kościoła parafialnego w Grudusku — Św. Wawrzyńca — wskazuje, że parafia ta mogła już istnieć w XII-XIII w. Grudusk zaś jest na terenie pow. przasnyskiego najdawniej poświadczoną osadą, pierwszą bowiem wzmiankę o nim jako o grodzie mamy już w fałszyfikacie mogileńskim¹²³, co potwierdzone zostało przez archeologów¹²⁴.

powiedzieć, że mogły bywać nawet w lesie gdzewskim, na północy pow. ciechanowskiego, o czym świadczy choćby następujący zapis z 1388 r.: „Dux [...] Paulo de Lanzanky hereditatem Wyrzbowska Wolya [...] cum venacione ursorum, aprorum, scropharum, caprearum et ceterarum ferarum [...] donat”, MK 6, 40—40v.

¹²² Jest to znacznie więcej niż przeciętnie w kraju, powierzchnia bowiem torfowisk w całej Polsce wynosi ok. 15000 km², tj. przeszło 5% powierzchni państwa. Kostrowicki, *op. cit.*, s. 147.

¹²³ Koch., nr 22. Identyfikację „Grudomzch” z Gruduskiem (a nie jak dawniej przypuszczano — z Grudziądzem) potwierdził ostatnio J. Bieniak, *Państwo Mieclawa*, Warszawa 1963, s. 213. Natomiast Zierhoffer (*op. cit.*, s. 190) odniósł się do tej interpretacji nieufnie, podając jako pierwszą wzmiankę o Grudusku zapisę z 1407 r. (Płoń., nr 904).

¹²⁴ W samym Grudusku — grodzisko stożkowate na brzegu rzeki, lewego dopływu Lydźni. W pobliżu osada podgrodzowa. Pazyrka, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, s. 58. Grodzisko to nie jest jedynym tutejszym reliktem z czasów pra-

Kościół parafialny założony w roku 1398 w niedalekich Czernicach Borowych ¹²⁵ (w linii prostej 6,5 km) był m. in. świadectwem zagęszczania się osad w tym rejonie, a wsie przyłączone do nowo powstałej parafii, oddzielone od parafii gruduskiej lub węgierskiej, istniały już zapewne w początku XIV w. Wśród osad bowiem znajdujących się nie tylko w parafii Grudusk czy Czernice Borowe, lecz w ogóle w długim pasie ciągnącym się wzdłuż południowej granicy pow. przasnyskiego, od zachodniej do wschodniej granicy ziemi ciechanowskiej, mamy nie tylko największą ilość osad poświadczonych w XIV w. (co jest raczej kwestią przypadku ze względu na znajdujące się tu ośrodki parafialne: Czernice Borowe, Podoś, Krasnosielc, Karniewo, których akty erekcyjne są nam właśnie znane), lecz także nieliczne najstarsze osady pochodzące z XIII w. Są nimi Niestum, Bartniki i Chodup, a także najbardziej na południe wysunięte Byszewo oraz Karniewo.

Rzut oka na mapę gleb przekonuje nas, że większość tych wsi, tutaj najstarszych, leży na identycznych glebach, jak te najstarsze w pow. sąchockim. Te właśnie dobre stosunkowo gleby były chyba naistotniejszą przyczyną, że w opisanym pasie znajdujemy nie tylko miejscowości najstarsze, lecz również obserwujemy aktualną kolonizację w XV wieku, a teren ten w stosunku do pozostałych staje się najgęściej zasiedlony.

Zacznijmy od południowo-wschodniego krańca tego pasa, tzn. od terenu parafii Karniewo. Kościół parafialny erygowany tu został 2 V 1376 r. przez biskupa Dobiesława we wsi, należącej w tym czasie do Stanisława podsędka ciechanowskiego ¹²⁶. Przy okazji erekcji parafii dowiadujemy się o istniejących tutaj XIV-wiecznych pobliskich osadach: Chełchach, Łukowie, Zakrzewie oraz innych, leżących już w sąsiednim pow. makowskim. Między tymi wsiami była jednakże pewna przestrzeń porośnięta lasem gdzewskim, który w ciągu XV w. został darowany lub rozprzedany okolicznym właścicielom. I tak w pierwszej ćwiertci tegoż wieku rozrastają się kosztem lasu znane nam już z pow. ciechanowskiego posiadłości rodziny Milewskich: powstają nad rzeczką Pełtą Milewo-Malonki ¹²⁷, Mile-

historycznych, w niedalekich bowiem Kitkach (7 km na pń. od Gruduska) znajduje się cmentarzysko z okresu późnorzymskiego, a w Zalesiu (7 km na pń.-zach. od Gruduska) cmentarzysko z okresu późnolatańskiego, *N i e w ę g ł o w s k i, op. cit., s. 153, 159.*

¹²⁵ Fundowany przez właściciela Czernic Jakuba Poczte (Vis. 237, 176—177). Pierwszą wzmiankę o Czernicach Borowych mamy z 1377 r. (BOKr. 27).

¹²⁶ Vis. 266, 465—466.

¹²⁷ Rok [1414—1425]: „Jacussius de Ropile 10 mansos silve Gdzew [...] dictos Zwyrzewo, Boguslao de Milewo, Bartholomeo, Bronissio, Borzislao de Korithkowo vendidit” (MK 3, 102). Osada zwała się Zwyrzewo aż do 1431 r., gdy Anna, wdowa po Januszu z Korytek, zrezygnowała ze swej części na rzecz syna zwanego Malonka (P. Pr. VI, nr 282).

wo-Szwejki¹²⁸, Milewo-Bagienica¹²⁹. Dziecięciny z tych wsi jeszcze w 1461 r. określone są „ex cruda radice”¹³⁰.

Prócz Milewskich w tym samym czasie okupują coraz to większą przestrzeń sąsiedzi — Chełchowie. Siedzieli oni tutaj w końcu wieku XIV w dwu wioskach: Chełchach Kmiecych i Chełchach-Chabdzynie. Nadanie w 1428 r. 10 włók lasu gdzewskiego „Gylowo vulgariter dictos”¹³¹ uważać możemy za niewątpliwą metrykę csady Chełchy Hłowe, a jeszcze przedtem z [1414-1425] r. mamy pośrednie dowody powstania wsi Chełchy-Jakusy, Chełchy-Klimki oraz Chełchy Dzierskie. Pierwsza z nich pojawiła się zapewne wtedy, gdy Jan Rogala z Węgrzynowa sprzedał część swą w Chełchach między innymi Jakuszowi Chełchowi¹³². Druga i trzecia — gdy książę sprzedał 20 włók lasu Gdzew Mikołajowi, Marcynowi, Gosławowi, Dzierśławowi, Piotrowi oraz Klemensowi, dziedzicom Chełchów¹³³. Klemens i Dzierśław lub ich potomkowie dla odróżnienia swych części od części innych Chełchów, dodali do głównego trzonu nazwy dodatkowe części, pochodzące od ich imion: -Klimki i Dzierskie. Dodajmy, że mimo odróżnienia swych części przez zróżnicowanie nazw wszyscy Chełchowie, zwłaszcza w późniejszym czasie, mieli posiadłości swe niewątpliwie przemieszane w obrębie osad o tej samej nazwie¹³⁴.

Jednym z ciekawych nadań lasu gdzewskiego w tej okolicy jest nadanie z [1414-1425] r., które ze względu na ważne wnioski, jakie można z niego wyciągnąć, przytaczam w całości: „Item dominus dux laboriosus Johanni, Phalislao, Stanislao et Martino, filiis Sthbik, incolis de Gosthkowo, 20 mansos silve Gdzew vulgariter dicte tum pro tribus tunniss mellis, tum servicicrum suorum ob respectum donavit, mellificis exceptis, de quibus mansis servicia conveniencia nobis et nostris successoribus im-

¹²⁸ R. 1428: „Dux dedit Bronissio ol. de Milewo 10 mansos silve Gdzeff [...] inter granicies hereditatis Crasnye et Skyby, Nyeszebanth et Milewo [...]” (P. Pr. V, nr 697). Wg położenia może to być tylko Milewo-Szwejki. Nazwa Szwejki pojawia się po raz pierwszy dopiero w 1450 r. (MK 4, 110 v.).

¹²⁹ Zwane w 1424 r. Pogorzelec (Zakr. I, nr 506). Później nazwa wsi zaginęła, po raz ostatni jest wymieniona w 1512 r. (Ciech. wiecz. 5, 48 v.), Pawiński jej już nie znał. Na mapie zlokalizowałam ją hipotetycznie.

¹³⁰ Ep. 5, 121 v.

¹³¹ P. Pr. V, nr 711. Osada zwana była początkowo Gylowo, a także od pierwszego swego właściciela, Marcina Szlachty — Szlachcino (MK 3, 195—195 v.). Marcin Szlachta już w 1430 r. zrzekł się Hłowa w zamian za dobra w pow. rożańskim (AGAD, perg. 3468; P. Pr. VI, nr 199).

¹³² MK 3, 35 v. Nazwa Chełchy-Jakusze pojawia się dopiero w początku XVI w., Ep. 149, 123.

¹³³ MK 3, 51. Nazwa Chełchy Dzierskie wymieniona po raz pierwszy w 1512 r. (Ciech. gr. diss. 53, 29); Chełchy-Klimki w 1525 r. (MK 41, 75).

¹³⁴ I tak np. właściciele Chełchów-Klimków mieli swe działki także w Chełchach Hłowych.

pendere sint astricti. Datum ut supra”¹³⁵. Owi „pracowici” — synowie Żbika z Gostkowa — bardzo szybko zagospodarowali nadany sobie las. Powstała osada Żbiki-Starki¹³⁶. W [1414-1425] r. powiększyła się ona o „quandam particulam hereditatis Czirnawy [...] contigue hereditati Stbikowo”, którą sprzedał Sasin chorąży zakroczymski. W zapisce Metryki informującej o tej sprzedaży synowie Żbika nie są już nazwani pracowitymi, lecz Janem, Falisławem, Marcinem i Stanisławem ze Żbikowa¹³⁷. W 1423 r. właściciele Żbików dostają od księcia prawo chełmińskie z czynszem 8 gr od włóki¹³⁸, w 1425 r. dostają dalsze 10 włók¹³⁹. W roku 1427 z powodu niezapłacenia długu Przedbor ze Słonzewa stracił na rzecz tychże braci 10 włók lasu Gdzew „contigue ipsorum hereditatem Stbiky”¹⁴⁰ i w tymże samym roku ksiązę sprzedał im 2,5 włóki lasu „contiguos hereditati Stbiky”¹⁴¹. I znów w 1429 r. Sasin, już wówczas kasztelan ciechanowski, sprzedał część w Czerniawach „Johanni, Falislao, Stanislao et Martino, heredibus de Sdbiky”¹⁴². Tak więc „pracowici” bardzo szybko powiększyli swą posiadłość, która w 1429 r. musiała liczyć już zapewne około 50 włók (42,5 włók plus owe nieokreślone działki w Czerniawach), a więc każdy z braci siedział na więcej niż 10 włókach, przeciętnym działem szlacheckim na Mazowszu. Dodajmy, że skoro dział Przedbora ze Słonzewa leżał nad rzeczką, lewym dopływem Pełty¹⁴³, z działu tego powstała całkiem osobna osada o tej samej nazwie: Żbiki, z nadania zaś książecego z 1425 r. powstały zapewne Żbiki-Gawronki. Warto zauważyć, że w ostatniej przytoczonej zapisce z Metryki, synowie Żbika nazwani są już „dziedzicami ze Żbików”.

W powstaniu 3 osad Żbiki widzimy nie tylko potwierdzenie dawnej tezy Tymienieckiego o płynności stanów na Mazowszu w późnym średniowieczu¹⁴⁴. Nadanie to bowiem nie było chyba jedynym wypadkiem obdarzania przez księcia ziemią nieszlachty. Przy wpisach do Metryki opuszczano bardzo często określenie stanu i wymieniano tylko imiona. O którym z tych Staśków, Jaśków, Mikołajów czy Jakubów można dziś stwierdzić

¹³⁵ MK 3, 11 v.

¹³⁶ Nazwa XVI-wieczna: Zdyki Antiqua. Pułt. test. 1, 487 v.

¹³⁷ MK 3, 112.

¹³⁸ MK 6, 224 v.

¹³⁹ P. Pr. V, nr 22.

¹⁴⁰ P. Pr. V, nr 538.

¹⁴¹ P. Pr. V, nr 537.

¹⁴² P. Pr. VI, nr 61.

¹⁴³ Rok 1426: „Dux Przedborio de Slonzewo dat 10 mansos silve Gdzew super rivulo Gedzensi, Czechonoviensis districtus, circa Sbyky”, P. Pr. V, nr 293. Nie wiemy, czy „Gedzensis” to nazwa rzeczki, czy nazwisko właściciela tej części rzeczki.

¹⁴⁴ K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 21 nn.

nieomylnie, że należał do klasy szlacheckiej? O tych tylko, których zidentyfikujemy z innym zapisem, gdzie występują oni dowodnie jako „nobiles”. Tak więc wniosek, który się tutaj nasuwa, jest dość ważki: książęta mazowieccy prowadząc akcję kolonizacyjną, która na początku XV w. miała bardzo jeszcze dynamiczne tempo, wciągali do tej akcji także chłopów. Chłopi ci, stając się pełnoprawnymi posiadaczami ziemi i pełniąc służbę wojskową, przenikali bardzo szybko do stanu szlacheckiego¹⁴⁵. Czy w tym przenikaniu chłopów do stanu szlacheckiego jeszcze w końcowym okresie średniowiecza nie kryje się częściowa odpowiedź na tak często stawiane i nie rozwiązane definitywnie pytanie, dlaczego właśnie na Mazowszu powstała tak liczna szlachta zagrodowa? Ale nie w tym miejscu należy do nas rozważanie tego problemu. Wracamy do kolonizacji lasów w pow. przasnyskim.

Tuż obok dziedzictwa Żbików — trzech wsi o nazwie Żbiki — rozciągało się dziedzictwo jednego z potężniejszych magnatów w ziemi ciechanowskiej. Był nim Mikołaj Wąż z Dobrzankowa podkomorzy wyszogrodzki, ojciec Mikołaja Węża kasztelana czerskiego, późniejszego wojewody mazowieckiego. W 1426 r. książę sprzedał Wężowi 30 włók lasu Gdzew „versus hereditatem Sbikey”¹⁴⁶ i wydaje się, że sprzedaż tę możemy z dużym prawdopodobieństwem uznać za metrykę wsi Wężewo. Jakże dużą wymowę dla polityki osadniczej księcia Janusza Starszego mają te dwie sąsiadujące ze sobą osady, z których jedna powstała z nadania lasu synom chłopskim, druga zaś, prawie jednocześnie, wysokiemu urzędnikowi książęcemu.

Posuwając się dalej w kierunku północno-wschodnim mamy okolicę przylegającą do opisanego już poprzednio, w ramach pow. ciechanowskiego, terenu parafii Zielona. W tej okolicy w 1422 r. książę nadał dziedzicom Kownatów 20 włók „silve dicte Rosthche”¹⁴⁷. Być może, z nadania lasu Rosthche powstała wieś Chrostowo-Zalesie, zwłaszcza że leży ona obok wsi Kownaty-Maćkowięta, a także wsi Miłoszewiec Kmiecy w nadaniu zaś było zastrzeżone, że 3 włóki z owych 20 są zarezerwowane dla dziedziców Miłoszewca.

Bardziej natomiast pewna jest metryka wsi Załogi-Cibory, leżącej obok, tuż przy południowej granicy powiatu. Mianowicie wieś ta powstała z nadania w 1426 r. 20 włók „inter Wirszbowo et Miloschewo silve Gdzew [...], quos Sciborze poloniter appellati [s]”¹⁴⁸. Obdarowanymi byli bracia

¹⁴⁵ Żbikowie w XVI w. mają herb Grzymała. Np. w 1511 r. „Jacobus Stbik, Joannes Stbik de armis Grzymaly” (MZH, nr 894). Ale jeszcze przedtem w 1479 r. książę Janusz II potwierdził „panom” „von Sdbików” rzekomo spalone przywileje ich przodków (BOKr. 191).

¹⁴⁶ P. Pr. V, nr 398, 443; MK 4, 86 v.

¹⁴⁷ MK 3, 86 v.

¹⁴⁸ P. Pr. V, nr 297.

z Trzcianki, jednak już w 1437 r. właścicielem tego działu został (prawdopodobnie w drodze kupna) Załoga z Jaćwieżyna, który tu się przeniósł, sprzedawszy swą część ojcowizny w Jaćwieżynie¹⁴⁹. Od nowego właściciela osada zwana była przez cały XV w. Załogi, dopiero u Pawińskiego znajdujemy jej nazwę dzisiejszą: Załogi-Cibory¹⁵⁰.

Wszystkie wspomniane wyżej nadania i sprzedaże, przeważnie lasu gdzewskiego, dotyczyły owych niezłych, a nawet dobrych gruntów znajdujących się na wzmiankowanym poprzednio długim pasie, ciągnącym się wzdłuż południowej granicy powiatu. Natomiast na całkiem nieurodzajnych madach piaszczystych oraz bielicach piaskowych znajduje się inny zespół osad niezbyt może starych, lecz istniejących dowodnie już w końcu XIV w. Są to wsie — leżące między dolnym biegiem Węgierki a środkowym Orzyca — które poznajemy przy okazji erekcji 2 parafii: w Podosiu Starym oraz w Krasnosielcu. Mówiąc o parafii we wsi Podoś posługujemy się siecią parafialną późniejszą, z XV i XVI w. Pierwotną bowiem siedzibą tejże była sąsiednia wieś Płoniawy i tam to właśnie w 1377 r. biskup Dobiesław dokonał erekcji kościoła parafialnego¹⁵¹, który ufundował w swojej wsi Janusz Zaborowski podkomorzy zakroczymski¹⁵². Do wsi Podoś parafia została przeniesiona prawdopodobnie już w pierwszej połowie XV w.¹⁵³ Wieś ta, należąca wówczas do Dzierśława, początkowo chorążego, a następnie od 1441 r. kasztelana wyszogrodzkiego¹⁵⁴, szybko doszła do pewnego znaczenia, skoro bywała nawet czasem, zapewne ze względu na znaczenie właściciela, nazywana także miastem¹⁵⁵. Z tego samego względu została tam przeniesiona siedziba parafii, w Płoniawach zaś pozostało tylko „sanctuarium”¹⁵⁶. Parafia w Podosiu przetrwała do połowy XIX wieku; w 1851 r. siedzibą jej zostały z powrotem Płoniawy¹⁵⁷. Wszy-

¹⁴¹ MK 6, 317v. Jaćwieżyno — osada dziś nie istniejąca — leżała w regionie najstarszego osadnictwa, obok Gruduska. Powstała prawdopodobnie w XIII w., gdy część mieszkańców Jaćwieży w wyniku nieustannych najazdów krzyżackich (1278—1283) schroniła się m. in. także na Mazowszu. Mogła jednak powstać później, skoro w Sambii wsie jaćwieskie przetrwały do XVI w.

¹⁵⁰ ŻD, s. 341.

¹⁴¹ Pod wezwaniem Św. Trójcy, Św. Doroty i Św. Mikołaja, Vis. 268, 195—195v.

¹⁵² Dokument dotacji z 1376 r.: 3 włóki i 2 morgi, Vis. 268, 196—196v.

¹⁵³ Pierwszą wzmiankę o parafii w Podosiu mamy z 1459 r., Ep. 9, 30.

¹⁵⁴ MK 3, 262v. W 1454 r. Dzierśław był już także starostą wyszogrodzkim, MK 4, 16.

¹⁵⁵ Np. w 1452 r. „strenuus Derslaus de Podossye castellanus Vischegradensis 7 marcas census annualis super Podossye oppido [...] vendidit”, MK 4, 9v.

¹⁵⁶ Ep. 13, 108.

¹⁵⁷ Wg relacji proboszcza w Płoniawach w 1966 r., ks. Mariano Żochowski. Kościół parafialny w Płoniawach jest obecnie pod innym wezwaniem niż ten XIV-wieczny, mianowicie pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego. *Katalog duchowieństwa...*, s. 66.

stkie wsie otaczające Płoniawy, znajdujące się między Orzycem a niewielką wpadającą doń rzeczką Bramurą: Jaciążek, Podoś Stary, Zawady, Suche, Zblich, Łazy, Rogowo, Chodkowo Wielkie, Bobino Wielkie, Sątżaska, a także wsie leżące nad Węgieką: Wielodróż, Karwacz, Bartniki — mamy wzmiankowane najpóźniej w XIV w. (zestaw. 5)¹⁵⁸. Wszystkie też one, prócz Wielodroża, leżą na nieurodzajnych piaskach.

Natomiast wsie znajdujące się na przeciwnym brzegu Orzyca, tworzące parafię Krasnosielc, powstały w większości później. Kościół parafialny w Krasnosielcu — XV-wiecznym Sielcu — erygowany został w 1386 r.

¹⁵⁸ Podaję uzupełnienia, dotyczące parafii przasnyskich, zaczerpnięte głównie z *Katalogu duchowieństwa...*: Bogate — parafia miała być erygowana jakoby już w XIV w., kościół murowany pod wezwaniem Św. Anny zbudowany ok. 1399 r. (*Katalog...*, s. 66). Czernice Borowe — rok erekcji ten sam, co w Vis., lecz inne wezwanie kościoła: Św. Achacjusza „ac Decem Milia Martyrum” (*Katalog...*, s. 67); tu warto wspomnieć, że Achaz nie występuje na Mazowszu ani jako imię osób, ani jako patron. Duczymin — brak daty erekcji, co zgadza się chyba ze stanem faktycznym, bowiem w 1496 r. mamy wzmiankę o wybudowaniu nowego kościoła przez właścicieli Duczymina (Ep. 15, 155; Ep. 16, 269—270), przeciw czemu protestował pleban Krzynowłogi Wielkiej, do której wieś ta należała w ramach parafii (AKP 50, 45—45v.); w 1507 r. mamy jeszcze petycję właścicieli Duczymina, Alfonsa i Jana, o erekcję kościoła parafialnego w Duczyminie, co biskup odłożył „usque ad institutionem futuri plebani in Crzynowloga Maiori” (Ep. 16, 250); w 1508 r. biskup zlecił plebanowi krzynowłoskiemu, by wysłał kapłana „pro oraculo in Ducymyno” (Ep. 16, 274); w 1512 r. występuje Stanisław nauczyciel szkoły parafialnej („minister ecclesie in Duczymyno”, Ep. 7, 5), lecz w 1530 r. kościół duczymiński nazwany jest jeszcze filią kościoła w Krzynowłodze Wielkiej (*Acta Capituli Plocensis ab anno 1514 ad annum 1577*, wyd. B. Ulanowski, Arch. Kom. Hist., t. 10, Kraków 1916, s. 384); być może więc, właściwa erekcja parafii w Duczyminie miała miejsce już później. Dzierzgowo — parafia erygowana jakoby w 1382 r. pod tym samym wezwaniem, co dzisiaj, kościół zbudowany w 1388 r. (*Katalog...*, s. 68). Grudusk — kościół obecnie pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego (*Katalog...*, s. 20). Karniewo — data erekcji identyczna jak w Vis., kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusowego, a Wszyscy Święci to patron parafii (*Katalog...*, s. 36). Krasne — kościół murowany, zbudowany w 1575 r. pod wezwaniem Podwyższenia Św. Krzyża, Św. Jan Chrzciciel zaś to patron parafii (*Katalog...*, s. 36—37). Krasnosielc — kościół obecnie pod wezwaniem Św. Jana Kantego (zm. 1473, *Katalog...*, s. 37). Krzynowłoga Wielka — kościół pod identycznym wezwaniem co w XV w. Wszystkich Świętych (*Katalog...*, s. 69—70). Krzynowłoga Mała — wg relacji z 1966 r. proboszcza ks. Tadeusza Niestępskiego, kościół pochodzi z XIV w. (1323 r.), o czym świadczą mają niektóre gotyckie szczegóły budowy kościoła, jak np. cegła gotycka oraz wielkie kamienie narożne, a także stare wezwanie kościoła, Św. Dominika. Węgrzynowo — kościół zbudowany w 1674 r. pod wezwaniem Św. Ducha (*Katalog...*, s. 41). Zeńbok — kościół pod starym wezwaniem Św. Bartłomieja Apostoła (*Katalog...*, s. 24). Na podkreślenie zasługuje fakt, iż sieć parafialna, uformowana w XIV—XV wieku w pow. przasnyskim, przetrwała bez zmian do dzisiaj, mimo wielokrotnych zniszczeń prawie wszystkich kościołów.

Zestawienie 5

Wiejskie centra parafialne pow. przasnyskiego w XV w.

e — data erekcji

Lp.	Nazwa wsi	Rok pierwszej wzmianki o kościele par.	Źródło	Wezwanie kościoła
1.	Bogate	1448	Ep. 5. 2 v.	S. Annae
2.	Czernice Borowe	1398 e	Vis. 267, 176-177	Bb. Philippi et Jacobi ac Decem Millia Martyrum
3.	Duczumin Kościelny	1496	Ep. 15, 155	S. Augustini et B.M.V.
4.	Dzierzgowo	1443	Lub., nr 189	Assumpcionis B.M.V.
5.	Grudusk	1398	Vis. 267, 176-177	S. Laurentii
6.	Karniewo	1376 e	Vis. 266, 465-466	Omnium Sanctorum
7.	Krasne	1443	MK 3, 283	S. Johannis Baptistae
8.	Krasnosielc	1386 e	Lub., nr 113	S. Johannis Cantii
9.	Krzynowłoga Mała	1476	Ep. 13, 6	S. Stanislai (S. Dominici?)
10.	Krzynowłoga Wielka	1454	Ep. 5, 81 v.	Omnium Sanctorum
11.	Łysakowo	1467	Ep. 5, 186	divi Jacobi Apostoli
12.	Pawłowo Kościelne	1456 e	Ep. z 1604 r., 81-83	B.M.V. et B. Antoni Conf.
13.	Płoniawy (Podoś Stary)	1377 e	Vis. 268, 195-195 v.	S. Trinitatis, S. Dorotheae et S. Nicolai
14.	Węgra	1398	Vis. 267, 176-177	S. Johannis Baptistae
15.	Węgrzynowo	1396	Vis. 268, 367	S. Spiritus
16.	Zerńbok	1442	Lub., nr 188	S. Bartholomei Apostol

przez biskupa Ścibora¹⁵⁹. Wieś ta, leżąca tuż nad Orzycem, musiała zatem istnieć wcześniej i tworzyła wraz z sąsiednimi wsiami swego rodzaju wyspę osadniczą wśród otaczającej ją zewsząd puszczy. Kolonizację tego skrawka puszczy, rozpoczętą już zapewne w połowie XIV w. (prócz Krasnosielca mamy tu osady pświadczone w XIV w.: Biernaty, Pienice i dalej na północ wysunięte Drażdzewo), obserwujemy na dobre dopiero w wieku XV, powstające tu kolejno osady sięgają coraz głębiej w kierunku północno-wschodnim. Nad rzeczką Trlogą prócz Bagienic w 1418 r. powstaje duża wieś Grabowo¹⁶⁰, nazwana tak od miejsca pochodzenia Jana i Bartłomieja, którzy tu właśnie dostali od księcia Janusza 30 włók wraz z prawem nieodpowiednym i prawem chełmińskim, z czynszem 8 gr od

¹⁵⁹ Lub., nr 113.¹⁶⁰ Na mapach przedwojennych: Grabowo-Trylogi.

włoki. Ze względu na dużą pospolitość tej nazwy¹⁶¹ trudno dociec, z którego Grabowa wzmiankowani Jan i Bartłomiej pochodzili. Nadanie to, znane nam tylko z rejestru, jest bardzo dla Mazowsza typowe: właściciele byli obowiązani do pełnienia służby wojennej, z każdych 10 włók na koniu wartości 4 kóp, w kłobuczku i pancerzu „ceteraque honorificia servicia more aliorum terrigenarum exercebunt, legaciones tamen cum litteris ducis minime facient”¹⁶².

Inne dalsze wsie na tym brzegu Orzyca: Niesułowo, Ruzieck, Dłutówka, powstały dopiero w następnym okresie chronologicznym. Na późniejsze niż wokół Płoniaw powstanie kompleksu wsi wokół Krasnosielca wpływ miały zapewne przede wszystkim warunki topograficzne. Jest to bowiem teren do dziś dnia bardzo silnie zabagniony, pełen torfowisk. Natomiast teren na zachód od Orzyca jest znacznie suchszy, toteż stara sieć osadnicza, którą tu mamy poświadczoną już w XIV w., prawie bez zmian przetrwała do dzisiaj. Brak nam wzmianek o nadaniach czy sprzedaży lasu między rzeczką Bramurą a Orzycem — las ten więc musiał być już w ciągu XIV w. wykarczowany. Biorąc pod uwagę lichość gleb tutejszych, wpływ na stosunkowo wczesną kolonizację tego terenu miały zatem inne czynniki. Czynnikiem takim było chyba samo położenie tej okolicy na styku puszczy z krainą rolniczą. Mieszkańcom okolicznych wsi mogła być obojętna wartość gruntów, na których się osiedlili. Większą bowiem wartość niż dobre nawet grunty stanowiła bliskość puszczy. Wosk i miód dawały na pewno duże dochody¹⁶³, dąbrowy dostarczały cennego pożywienia dla nierogacizny, wypalanie popiołu i pędzenie smoły stwarzały możliwości zysku o dużych rozmiarach, a szansę wyzyskiwania tych wszystkich możliwości dawały przebiegające tędy gościńce: jeden idący z Mławy przez Przasnysz, przecinający Orzyc w pobliżu wsi Łazy, by iść dalej w kierunku Ostrołęki, oraz inny, wiodący z Ciechanowa i także przecinający Orzyc pod Podosiem, ciągnący także dalej na Rożan i Ostrołękę.

Posuwając się z kolei w kierunku północno-zachodnim mamy las o innej nazwie: Smoleń. Znajdował się on między górnymi biegami Węgiełki oraz głównego jej dopływu — Morawki¹⁶⁴. Na terenie tegoż lasu

¹⁶¹ W samym choćby pow. przasnyskim jest inne Grabowo w par. Krzynowłoga Wielka.

¹⁶² Wg rejestru w I skoroszytcie ks. W. Mąkowskiego, ADP.

¹⁶³ Dehauteville [Gaspard de Tende] (*Relation historique de la Pologne*, Paris 1687, s. 248) twierdził, że w Polsce szczególnie duże dochody z lasów daje воск i miód, przerastające dochód ze sprzedaży drewna. Cytuję za J. Lelewelem, *Pszczoły i bartnictwo w Polsce*, Poznań 1856, s. 28.

¹⁶⁴ Morawka w średniowieczu zwała się Oględą. Np. w 1381 r. „Johannes dux [...] provido Jacobo [...] scultecias in villis ducalibus [...] Roszenicze [...] et in Lanantha, in supremo origine fluvii Oglanda [...] donavit” (AGAD, perg. 842). Od dawniej nazwy rz. Morawki pochodzi nazwa leżącej nad nią wsi Oględa.

mamy już w początku wieku XV osady, których nazwy są związane z nazwą lasu, mianowicie: Smoleń-Daćbogi¹⁶⁵ i Smoleń-Trzcianka¹⁶⁶. Wydaje się, że sąsiednia wieś książęca Rudno Kmiece oraz wieś szlachecka Żaboklik¹⁶⁷ powstały również na terenie lasu Smoleń. Obok wsi książęcej Rudno (dziś Rudno Kmiece) powstała z nadania lasu Smoleń w 1426 r. nie istniejąca dzisiaj wieś Malinowo¹⁶⁸. Z nadania (ściśle — sprzedaży) pobliskiego lasu zwanego krzynowłoskim powstała w 1428 r. osada Rudno-Jeziorowo¹⁶⁹.

Pierwszymi jej właścicielami byli bracia Paweł i Włost, będący poprzednio wójtami w Rudnie Kmiecym. Po raz pierwszy znajdujemy ich imiona w roku 1415 i — rzecz znowu warta podkreślenia — w sześciu zapiskach Metryki¹⁷⁰ ani razu bracia ci nie zostali określani jako „nobiles”, dlaczegoż więc musielibyśmy przyjmować, że nimi byli. Zwłaszcza iż, gdy chodzi o wójtów czy sołtysów wsi książęcych, często zdarza się nam spotkać dowodnie nieszlachcica. Jest on określony wtedy jako „honestus” czy „providus”, co sugerować mogłoby oprócz kmiecego czasami pochodzenie mieszczańskie. Nierzadko jednak wyraźnie jest określany jako „incola” — kmieć¹⁷¹. Wójt taki lub sołtys, czy to „ratione fidelis servicii”, czy wskutek możliwości szybkiego wzbogacenia się¹⁷² miał dużą

¹⁶⁵ Poprzednia nazwa w 1426 r.: Oskobłok (P. Pr. V, nr 346). Nazwa Daćbogi pochodzi od Dadźboga, którego córka Małgorzata sprzedała w Smoleniu 2 włóki w 1440 r. (MK 3, 242 v.).

¹⁶⁶ [1414—1425] r., MK 3, 124.

¹⁶⁷ Wieś Żaboklik jeszcze w 1450 r. nazwana jest „Zabocliky alias Smolyen”. MK 4, 135 v.

¹⁶⁸ „Dux dedit 5 mansos silve Smolen, a graniciebus Pawłowo circa granicies Borkowo circumquaue, vulgariter obopol Makowo sedlisko [...] Marcissio olim de Nossowo” (P. Pr. V, nr 299 — nazwa Malinowo została tu błędnie przez wydawcę podana jako Makowo). Nazywane także Malinowo Lazowe od Macieja Łazy, kolejnego właściciela w 1481 r. (Ep. 11, 15 v.). Trudno ustalić, co stało się z wsią następnie. Wymieniona jeszcze przez Pawińskiego (ŻD, s. 345), lecz ze znakiem zapytania, a więc nie zlokalizowana na mapie. Być może, została wchłonięta przez którąś z sąsiednich wiosek, np. przez wieś Borkowo-Falenta.

¹⁶⁹ P. Pr. V, nr 709, P. Pr. VI, nr 70: „dux vendidit 7 mansos silve dicte Krzynowloska”.

¹⁷⁰ MK 3, 3 v., 62 v., 101 v; P. Pr. V, nr 383, nr 709; P. Pr. VI, nr 70.

¹⁷¹ Np. sołtys w Krzynowłodze Melej: „Venceslaus incola de Czbuunye” (MK 3, 62 v.). Por. dane o sołtysach we wsiach książęcych w rozdz. III.

¹⁷² Gospodarstwo sołtysa znacznie wyrastało ponad gospodarstwo kmiece, wynosiło na naszym terenie przeważnie 2—3 włók, poza tym sołtys miał dodatkowe dochody w postaci szóstej części czynszów, trzeciej części kar sądowych, trzeciej części dochodów z karczem, z młyna itp. J. Rutkowski, *Historia gospodarstwa Polskiego*, Warszawa 1953, s. 76. Na temat dochodowości gospodarstw sołtysich zob. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 396—397; L. Łysiak, *U podstaw formowania się polskiego stanu sołtysiego*, „Czasopismo

szansę, przede wszystkim w drodze kupna, stania się pełnoprawnym właścicielem ziemi i tym samym przejścia do stanu szlacheckiego. I niewątpliwie wielu z nich do stanu tego przeniknęło¹⁷³, pomnażając rzesze drobnej szlachty, krczystając z szans, jakie stwarzała akcja kolonizacyjna książąt mazowieckich.

W końcu pierwszego ćwierćwiecza XV w. osiedlana była okolica jeszcze dalej wysunięta na północ. W 1424 r. powstaje wieś Romany-Zalesie¹⁷⁴ (par. Krzynowłoga Mała), w [1414-1425] r. wieś Bystre-Kurzymy¹⁷⁵ (par. Krzynowłoga Wielka), w 1418 r. osada Rembiszewo¹⁷⁶, wchłonięta później przez Zembrzus-Rembowo, w [1421] r. wieś Zembrzus-Mokry Grunt¹⁷⁷, w 1429 r. Szemplino Wielkie¹⁷⁸ i w [1414-1425] r. najdalej na północ wysunięta, tuż nad Orzycem, wieś Wasiły-Zygny¹⁷⁹. W zapisach Metryki, określających położenie darowanych włości, z których powstawały wymienione wsie, brak wiadomości, czy włości te znajdowały się w lasach. A przecież był to już niewątpliwie teren puszczy. Tylko zwroty „cum mellificiis” bądź „mellificiis exceptis” przypominają nam o istnieniu tu w owym czasie puszczy. W jednym tylko nadaniu 12 włości, z których powstała wieś Wasiły-Zygny, mamy wymieniony las, i to znowu las Gdzew.

Prawno-Historyczne”, t. 16: 1964, z. 1, s. 238; Z. Kaczmarczyk, *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964, s. 123; Z. Kaczmarczyk, M. Szczaniecki, *Kolonizacja na prawie niemieckim a rozwój renty feudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 3: 1951, s. 81.

¹⁷³ Por. Bardach, *Historia państwa...*, t. 1, s. 421: „Na Mazowszu do szeregów drobnej szlachty przenikali również w XIV i XV w. wzbogaćeni chłopci, posiadacze większych gospodarstw”.

¹⁷⁴ „Dux 10 mansos super Chmelanka rivulo [...] Zalesze vulgariter dictos, dederat Stanislao et Mroczeslao de Czaplice, super quos 10 mansos ex negligencia [...] predicti litteram recipere neglixerunt, tandem [...] admisit ipsos Mroceslaum et Stanislauum ad vendendum eosdem mansos Mysliborio de Romany”, P. Pr. V, nr 10.

¹⁷⁵ „Dux dederat 10 mansos in ortu rivuli Bistre [...] cum utraque rippa Giezkoni et Bronissio heredibus de Czaplicze, qui eosdem vendunt Thome heredi de Ropile et Johanni heredi de Gywino, mellificis exceptis”, MK 3, 119.

¹⁷⁶ „Dux Jaskoni, Woyslao, Stanislao, Johanni, Dolive et Swanschkoni, nobilibus, heredibus de Smolen vendit et dedit 14 mansos: 10 super fluvio Orzicz [...] et 4 Szvchodol dictos [...] quorum 14 mansorum Jaschek 6 mansos in Rambischewo [...] et alli fratres 5 mansos in Rambischewo et 4 in Suchodol [...]”, MK 6, 313. MK 3, 78 v.

¹⁷⁷ „Dux nomine commutationis dedit Johanni de Wambrzusz 12 mansos dictos Mokrske — Grandi super fluvio Orzicz”, MK 3, 78—78 v.

¹⁷⁸ „Dux dedit marschalco 20 mansos [...] in Sanplino circa fluvium Orzycz circa hereditatem Jacobi de Schamplino cum mellificis, ibidem”, P. Pr. VI, nr 35.

¹⁷⁹ „Dux Nicolao et Mathie, ol. scultetis de Krzynowłoga, dedit 12 mansos Wasilowo dictos silve Gdzew super fluvio Orzicz cum una rippa fluvii [...] pro scultecia ipsorum in Krzynowłoga”, MK 3, 11 v.

Nowo powstałe wsie znajdowały się przeważnie na bielicach piaskowych lub glebach torfowych, pokrywających całą prawie dolinę Orzyca. Gleby torfowe nadają się przede wszystkim na łąki, częściowo na pastwiska¹⁸⁰. W powstających więc osadach prowadzono zapewne przede wszystkim gospodarkę hodowlaną, która swój sens mogła mieć tutaj nie tylko ze względu na istnienie owych łąk czy pastwisk. Patrząc na mapę dróg widzimy, że w pobliżu Szemplina, blisko Zembrzusu-Mokrego Gruntu, wiódł jeden z ważniejszych szlaków, prowadzący od Nowego Miasta poprzez Ciechanów, Grudusk, Dzierzgowo do Janowa i dalej do Nidzicy (pruskiego Niborku), leżącej już w państwie krzyżackim. Doroczne sierpniowe jarmarki nidzickie, na które dostarczano koni i bydła z całego północno-wschodniego Mazowsza¹⁸¹, mogły być ze względu na niewielką odległość bardzo atrakcyjne dla mieszkańców tutejszych okolic.

Na terenie pow. przasnyskiego do 1429 r. mamy potwierdzonych 170 osad. Najstarszą z nich jest Grudusk¹⁸². Następnie mamy 5 osad XIII-wiecznych, już poprzednio wymienionych: Karniewo, Byszewo, Chodup, Niestum, Bartniki. I wreszcie aż 40 osad, które poznajemy ze źródeł ostatniej ćwierci XIV w. Gdy więc od 170 osad odejmiemy 46, pozostanie nam 124. Z tych mogłam ustalić w przybliżeniu czas powstania około 20. Ale prócz wsi, które powstawały z nadań i sprzedaży książęcych, były wsie, które z tych nadań tylko się powiększały. Kosztem lasu Smoleń powiększyły się Borkcwo-Falenta¹⁸³ i Pawłowo Kościelne¹⁸⁴, kosztem lasu Gdzew — wieś Węgra¹⁸⁵, kosztem Zagajnicy — Biernaty¹⁸⁶, Stara Wieś-Płoskie¹⁸⁷ i Ożumiech¹⁸⁸.

Od roku 1397 do 1429, a więc w okresie 32 lat, na terenie pow. przasnyskiego

¹⁸⁰ J. Lazar, T. Rodkiewicz, *Gleboznawstwo i klasyfikacja gruntów*, Warszawa 1963, s. 162.

¹⁸¹ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 56.

¹⁸² Wątpliwa bowiem jest dawność Zdziwoja Starego, wsi nad Orzycem, wymienionej jakby w akcie z 1161 r., zatwierdzającym prawa klasztoru czerwińskiego (Koch., nr 87: „Zdziwoj cum sorte sua et allis sortibus”). Jest to raczej imię osoby, Czerwińsk w XII w. nie miałby przecież pojedynczej wsi na samej granicy pruskiej. Por. A. Bachulski, *Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu XXV-letniej działalności naukowej prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 25. Tym bardziej dziwi fakt, że K. Zierhoffer (*op. cit.*, s. 395), raczej ostrożnie traktujący najdawniejsze przekazy, tę identyfikację (tzn. Zdziwoja Starego z wiadomością z 1161 r.) uznał za pewną.

¹⁸³ W roku [1414—1425] o 4 włóki, MK 3, 48.

¹⁸⁴ W roku 1426 o 10 włók, P. Pr. V, nr 375.

¹⁸⁵ W roku [1414—1425] o 5 włók bez 10 mórg, MK 3, 48.

¹⁸⁶ W roku 1420 o 1 włókę, MK 3, 65v.

¹⁸⁷ W roku 1422 o 4 włóki (MK 3, 84—84v.). W 1426 r. o 8 włók (P. Pr. V, nr 377).

¹⁸⁸ W roku 1429 o 2 włóki, P. Pr. VI, nr 106.

snyskiego księżę Janusz Starszy darował lub rozprzedał około 450 włók. W tym samym mniej więcej czasie mieszkańcy powiatu otrzymali, nabyli lub otrzymali w drodze wymiany 422 włóki poza ziemią ciechanowską, przeważnie w ziemi wiskiej i łomżyńskiej (tak jak już wspomniałam, są to oczywiście liczby minimalne). Ta liczba włók otrzymanych na terenie powiatu, większa niż poza nim, daje nam obraz rozwoju osadnictwa dość przekonywający: proces ten na początku XV w. trwał tu jeszcze w pełni swego natężenia (zestaw. 6 i 7).

3. ROZWÓJ OSADNICTWA DO 1526 r.

Następny okres chronologiczny nie wnosi prawie żadnych zmian do sieci osadniczej pow. sąchockiego. W okresie tym bowiem, od 1430 do 1526 r., a więc w ciągu bez mała wieku, na terenie powiatu przyhywa nam zaledwie 19 osad. Oto one w układzie chronologicznym: Bitkowice (1435 r.), Sielec (1435 r.), Dalanówko (1436 r.), Skwary-Jasionki (1445 r.), Wola (1448 r.), Osieczek (1450 r.), Żelechy-Błeszki (1450 r.), Grąbczewo Małe (1462 r.), Gromadzyn Mały (1464 r.), Rogatkowo (1467 r.), Ćwikliniek (1468 r.), Chylewo (1470 r.), Radzyminek (1475 r.), Bogulewo (1480 r.), Postruże Małe (1481 r.), Wola Wodzyńska (1485 r.), Wilkowuje Małe (1487 r.), Grąbczewo-Potyry (1497 r.; dziś: Potyry), i Zagajewo (1517 r.).

Prawie wszystkie te wsie stanowiły własność szlachecką i tu można by doszukiwać się m. in. powodów tak późnego pierwszego ich zapisu. Wsiami nie będącymi własnością szlachecką były 3 wsie: Sielec, Wola (dawniej Wola Czerwińska) i Rogatkowo. Dwie pierwsze, należące do klasztoru czerwińskiego i biskupa płockiego, znajdujące się blisko Czerwińska, istniały już zapewne w poprzednim okresie chronologicznym. Natomiast Rogatkowo, własność biskupa płockiego, leżące nad Naruszewką, a więc trochę dalej od najstarszego tutaj skupiska osadniczego, być może powstało rzeczywiście w XV w. Część tych wsi, potwierdzonych dopiero po 1429 r., leży na gorszych glebach, niż te, o których mieliśmy wiadomość w poprzednim okresie. Mianowicie na bielicach piaskowych, zajmujących większość powierzchni w środkowej i północnej części powiatu, znajdziemy Skwary-Jasionki, Rogatkowo, Postruże Małe, Chylewo, Dalanówko, Gromadzyn Mały, Żelechy-Błeszki i Wolę Wodzyńską.

Warto jednak zwrócić uwagę, że grupa wsi leżących niedaleko Naruszewa: Grąbczewo Małe, Osieczek, Potyry, Zagajewo, a także znajdujące się blisko Czerwińska Sielec i Wola, leżały na tych najlepszych glebach (bielicach pyłowych), na których odnajdujemy najstarsze skupiska osadnicze w całej ziemi ciechanowskiej. Wiązanie zatem przyczyn późniejszego pojawienia się w źródłach pierwszych wzmianek o niektórych z tych 19 osad z warunkami fizjograficznymi okazuje się zawodne. Tak samo niezbyt bezpieczne wydaje się wyciąganie wniosków dotyczących czasu

Zestawienie 6

Las nadany w obrębie pow. przasnyskiego do 1429 r.

Rok	Liczba wiók	Nazwa lasu lub określenie miejsca	Źródło
[1397]	30	penes riv. Crzinowloga	MK 3, 316-317
[1414-1425]	4	silva contigue Calbini	MK 3, 26 v.
[1414-1425]	12	silva Gdzew	MK 3, 11 v.
[1414-1425]	20	silva Gdzew	MK 3, 11 v.
[1414-1425]	20	silva Gdzew	MK 3, 51
1414-1425]	10	in ortu rivuli Bistre	MK 3, 119
[1414-1425]	4	circa Smolen	MK 3, 48
[1414-1425]	5 bez 10	silva Gdzew	MK 3, 48
	mórg		
1418	14	super Orzicz	MK 3, 78 v.; MK 6, 313
1418	30	dicti Trloga	ADP regest w skoroszczyce ks. Mąkowskiego
[1420]	1	Biel inter riv. Trolga	MK 3, 65 v.
[1421]	12	dicti Mokrzskegrandi	MK 3, 78-78 v.
[1422]	4	silva Sarni Ostrow	MK 3, 84-84 v.
1422	20	silva Rosthczce	MK 3, 86 v.
1424	10	super riv. Chmelanka	P. Pr. V, nr 10
1425	10	silva Gdzew	P. Pr. VI, nr 171
1425	3	prope Swinary	P. Pr. V, nr 72
1425	10	silva Gdzeff	P. Pr. V, nr 19
1425	10	silva Gdzeff	P. Pr. V, nr 21
1425	10	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 22
1426	30	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 398, 444
1426	20	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 297
1426	10	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 399
1426	8	merica Szirna Ostrow	P. Pr. V, nr 377
1426	10	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 298
1426	5	silva Smolen	P. Pr. V, nr 67, 299
1426	10	silva Smolen	P. Pr. V, nr 375
1427	2,5	silva Gdzew	P. Pr. V, nr 537
1427	30	silva Gdzeff	P. Pr. V, nr 418
1428	10	silva Gdzeff	P. Pr. V, nr 697
1428	10	circa Oglanda	P. Pr. V, nr 654
1428	10	silva Gdzeff	P. Pr. V, nr 711
1428	7	silva Krzynowloska	P. Pr. V, nr 709
1429	20	Sanplino	P. Pr. VI, nr 35
1429	2	silva et merica circa Oszi- myechi	P. Pr. VI, nr 106
1429	20	silva et merica Stawyska	P. Pr. VI, nr 68

Razem 442,5 wiók
bez 10 mórg

Zestawienie 7

Włóki nadane mieszkańcom pow. przasnyskiego poza ziemią ciechanowską do końca 1429 r.

R o k	Liczba włók	Ziemia	Źródło
1413	40	łomżyńska	H.K.Mil., nr 545
[1414-1425]	20	„	MK 3, 16 v.
[1414-1425]	10	wiska	MK 3, 65
[1414-1425]	10	„	MK 3, 29
[1414-1425]	40	„	MK 3, 119 v.
[1414-1425]	20	„	MK 3, 120
[1414-1425]	40	„	MK 3, 98
[1414-1425]	10	„	MK 3, 22
[1414-1425]	10	„	MK 3, 120
[1414-1425]	10	łomżyńska	MK 3, 64 v.
[1414-1425]	25	wiska	MK 3, 29 v.
1416	22	różańska	AGAD, perg, 3426
	i 6 mórg		
1416	20	nurska	MK 3, 109 v.
[1422]	15	łomżyńska	MK 3, 84
1426	20	wiska	P. Pr. V, nr 307
1426	20	„	P. Pr. V, nr 308
1426	10	warszawska	P. Pr. V, nr 224
1426	20	„	P. Pr. V, nr 223
[ante 1429]	60	„	P. Pr. VI, nr 194
R a z e m	422 włóki i 6 mórg		

powstania tychże osad z faktu, iż dosyć znaczna ich część ma nazwę w formie zdrobniejszej lub z dodatkiem Małe, Mały. Mogłoby to wprawdzie sugerować, że np. Ćwiklinek powstał z części wydzielonej ze starszego Ćwiklina, Radzyminek z Radzymina, Grąbczewo Małe z Grąbczewa itp. Pamiętamy jednak, że dzisiejsze Ciemniewko jest osadą starszą od Ciemniewa¹⁸⁹ i wolimy zrezygnować z tego typu rozumowania, tym bardziej że nie znając — prócz pierwszej wzmianki — dokładnego czasu powstania żadnej z tutejszych osad, niewiele dałoby nam stwierdzenie, że osady o zdrobniejszej formie nazwy są młodsze od tych o nazwie nie zdrobniejszej. Nie jest zresztą ważne ani ustalenie przyczyn, ani wprowadzenie korektury co do czasu powstania tych osad, biorąc pod uwagę, iż tworzą one liczbę bardzo znikomą w porównaniu z okresem poprzednim.

Być może, pewna część ich powstała rzeczywiście w wieku XV w wyniku rozrodzenia się szlachty i podziałów istniejących już osad na odrębne — mniejsze. Zwłaszcza pojawienie się nazw podwójnych, typu Grąbczewo-Potyry, Skwary-Jasionki, Żelechy-Błeszki, sugeruje nam taką mo-

¹⁸⁹ Zob. przypis 45.

żliwość. Mimo to przyrost tych osad był po 1429 r. minimalny. Tak więc obraz rozwoju osadnictwa w dawnym pow. sąchockim, uzyskany na podstawie pierwszego zapisu wygląda następująco: do 1429 r. — 94 osady (83,2⁰/₀); od 1430 do 1526 r. — 19 osad (16,8⁰/₀).

Na terenie pow. sąchockiego w ciągu XV w. nie obserwujemy już w ogóle akcji kolonizacyjnej, dlatego też żadnej z istniejących tu 113 osad nie możemy wystawić hipotetycznej chociażby metryki¹⁹⁰, nie widać nawet powiększania się ich.

Szlachta z tego powiatu, otrzymując, czy kupując ziemię od księcia, dostawała ją zawsze poza granicami powiatu. Czasem w sąsiednim pow. ciechanowskim czy dalszym trochę przasnyskim, o wiele częściej jednak — poza granicami ziemi ciechanowskiej, w ziemiach: łomżyńskiej, nurskiej, wiskiej czy liwskiej. Z 265 włók, które mieszkańcy pow. sąchockiego otrzymali czy kupili poza terenem swego powiatu, aż 215 włók przypada na okres poprzedni (zestaw. 8). Jeśli więc tak intensywna była emigracja w tamtym okresie, świadczy to dodatkowo, że proces osadniczy w pow. sąchockim zakończył się w zasadzie do 1429 r. Wyrazem tego jest też chyba stabilizacja miasteczek tutejszych, Czerwińska i Sochocina, które nie wykazują już żywszego rozwoju w wieku XV. Dodajmy, że niewiele z osad tych zaginęło w okresie następnym czy później („zaginięcie” osady w tym regionie oznaczało przeważnie połączenie się dwóch osad w jedną), że tworzą one dzisiaj prawie identyczną sieć osadniczą, jaką tworzyły w pierwszym ćwierćwieczu XV stulecia.

W pow. ciechanowskim natomiast proporcje są już dość odmienne. Przybywają nam bowiem z tego samego okresu 1430—1526 wiadomości aż o 102 osadach wiejskich. Jest to więc w stosunku do liczby wsi, zanotowanych dla poprzedniego okresu (115 osad) ilość prawie równa, można by na ich podstawie skonstatować, że tylko niewiele ponad 50⁰/₀ tych wsi istniało w okresie od 1429 r. Gdy jednak porównamy liczbę włók nadanych w poprzednim okresie tak wewnątrz, jak i zewnątrz granic pow. ciechanowskiego z ilością tychże włók nadanych po 1429 r., będziemy musieli do powyższych obliczeń wprowadzić pewną korektę (zestaw. 9).

Widzimy, że obliczając darcwizny czy sprzedaże do 1429 r. dysponujemy materiałem źródłowym dopiero z początku XV wieku, ściśle od roku 1413. A więc 165 włók nadanych w czasie 1413—1429, czyli w ciągu 16 lat, musimy porównać ze 102 włókami nadanymi następnie w okresie prawie stu lat. Z porównania takiego wynika wniosek aż nadto sugestywny: natężenie rozwoju osadnictwa w pow. ciechanowskim, dość jeszcze silne w pierwszym ćwierćwieczu XV wieku, w następnym okresie wyraźnie słabnie. Obserwujemy jeszcze wprawdzie kolonizację lasu gdzew-

¹⁹⁰ Wiadomość o Srebrnej stanowi tu wyjątek potwierdzający regułę.

Zestawienie 8

Włóki nadane mieszkańcom pow. sąchockiego

Rok	Liczba włók	Teren	Źródło
1388	50	pow. ciechanowski	MK 5, 154 v., MK 6, 40-40 v.
1414	50	ziemia łomżyńska	H. K. Mil., 60
[1414-1425]	10	„ nurska	MK 3, 118 v.
[1414-1425]	10	„ łomżyńska	MK 3, 114 v.
[1414-1425]	10	„ „	MK 3, 64 v.
[1418]	30	„ „	MK 3, 7 v.-8
1422	20	pow. przasnyski	MK 3, 86 v.
1425	10	ziemia łomżyńska	P. Pr. V, nr 191
1426	15	„ „	P. Pr. V, nr 306
1428	10	pow. przasnyski	P. Pr. V, nr 697
1435	20	ziemia nurska	MK 3, 141
1435	10	„ łomżyńska	MK 3, 178 v.
1438	15	„ wiska	H. K. Mil., 503
1446	certa porcio	„ liwska	MK 3, 330
1447	5	„ nurska	MK 4, 58 v.
Razem	ok. 265		

Zestawienie 9

Włóki nadane lub sprzedane w pow. ciechanowskim po 1429 r.

Rok	Liczba włók	Nazwa lasu lub określenie miejsca	Źródło
1433	10	silva Gdzew	Lub., nr 171
1433	20	silva Gdzew	P. Pr. VI, nr 445
1434	6	silva Gdzew	MK 3, 137
1434	20	silva Gdzew	MK 3, 137, MK 5, 152 v
1435	certa porcio	silva Gdzew	MK 3, 165
1435	10	inter Slassy	MK 3, 171 v.
1449	4,5 i 2 morgi	in Wyrzbowo et Vola Wirzb.	MK 4, 141
1449	2,5	in Mylewo Boguslai	MK 4, 142 v.-143
1449	2	in Bartholthowo	MK 4, 155 v.
1449	6 bez 3 mórg	silva Gdzew	MK 4, 98
1449	1 bez 4 mórg	silva Gdzew	MK 4, 14
1449	1	in Grabowo	MK 4, 143
1450	1 i 6 mórg	silva Gdzew	MK 4, 137 v.
1450	ok. 2,5	silva Gdzew	MK 4, 137 v.
1450	2 i 10 mórg	silva Gdzew	MK 4, 133 v.-134
1452	6	in Grabowo	MK 4, 11
1472	20 mórg	in Murawy	MK 6, 13 v.
1490	5	silva inter Unyemy et Ram-bowskye	MK 6, 239
1493	10 mórg	super Nyessyebanth	MK 6, 297
1511	1	in Biskupicze	Zakr. z. wiecz. rel. 20, 334 v.-335

Razem ok. 102 włók

skiego, zwłaszcza w północnych okolicach powiatu, gdzie z nadań tego lasu powstaje w 1433 r. wieś Szlasy-Kieliszki¹⁹¹, w 1434 r. Długołęka-Osyki¹⁹², w 1436 r. Łaguny¹⁹³, w 1450 r. Kołaki-Morgi¹⁹⁴. W dalszym ciągu powiększają się kosztem lasu wsie: Zielona¹⁹⁵, Szlasy Żalne¹⁹⁶, Wierzbowo¹⁹⁷, Wola Wierzbowska¹⁹⁸, Jażwiny¹⁹⁹, Bartoły²⁰⁰, Kołaki-Kwasy²⁰¹, Grabowo²⁰², Lipa²⁰³ oraz oddalone od tego skupiska, leżące nad Soną Obiedzino Górne²⁰⁴.

Wydaje się jednak, że prócz rozwoju osadnictwa polegającego na kolonizacji pewnego, znacznie już zmniejszonego obszaru lasów obserwujemy na terenie pow. ciechanowskiego powiększanie się ilości osad nie związane już z darowizną włók przez księcia. Mianowicie w wyniku rozrządania się posiadaczy jednej wioski następował jej podział i wokół pierwotnej, większej zazwyczaj osady powstawało kilka przysiółków. Były

¹⁹¹ „Consideratis fidelibus serviciis nobis per nobiles Petrum Stanislaum, Jacobum, Johannem et Albertum, fratres et heredes de Slassy exhibitis, 10 mansos mensure Chulmensis nostri ducatus et domini silve Gdzew [...], ipsorum hereditati contiguos, damus [...] mellificis sive apisteriis in eisdem 10 mansis existentibus, exceptis [...]”, Lub., nr 171.

¹⁹² „Dux dedit Paulo et Nyemyerze de Rambowo, germanis, 20 mansos silve Gdzew penes Dlugolanka et Camyenanywa, distr. Czechonowiensis”, (MK 3, 137). Nazwa pochodzi od Wawrzyńca i Pawła Ossesów, którzy wykupili część Długołęki i Trętowa od Ślasów w 1446 r. (MK 3, 1 v.).

¹⁹³ „Dux Boleslaus Przedborio et Martino, germanis de Golabye, 20 mansos silve Gdzew dicte [...] super rivulo Pelthew cum ambabus rippis circa granicies Dambowalanka, Wierzbowske, Thurowske et alias donavit” (P. Pr. VI, nr 445). Od pierwszych właścicieli osada zwała się Gołębiewem (MK 3, 209, 245 v.; Ep. 9, 136 v., 169 v.), następnie kupiona przez Wawrzyńca Ślasę — Ślasami (MK 3, 221 v., 304). W latach 1472—1478 zwana jest Sarnowcem (MK 6, 11 v., 13 v., 114) lub Sarnowcem Gołembiewskim (MK 6, 114), będąc cały czas w posiadaniu Ślasów — Grzymałów. Sprzedana w 1478 r. synom Piotra Łaguny z Piotrkowa (MK 6, 114; Laguna — imię pruskie, w Piotrkowie (ziemia warsz. par. Babice) siedzieli Prusowie, zob. I. Chwalibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, Toruń 1948, s. 76, 80, 99, 108), od tegoż Łaguny uzyskała swą ostateczną nazwę, która pojawiła się po raz pierwszy dopiero w 1487 r. (Ep. 10, 529—530).

¹⁹⁴ „Dux Boleslaus 2 mansos cum 10 iugeribus [...] sui ducatus silve Gdzew circa hereditatem Kolakowo [...] filiis Cosczesche de Colaky [...] vendidit” (MK 4, 133 v.—134). Nazwa Kołaki-Morgi pojawia się po raz pierwszy w 1516 r. (Pułt. test. 1, 262).

¹⁹⁵ O 10 włók, MK 3, 171 v.

¹⁹⁶ O nieokreśloną „certa porcio”, MK 3, 165.

¹⁹⁷ O 4,5 wł. i 10 mórg dla Wierzbowa i Woli Wierzbowskiej, MK 4, 141.

¹⁹⁸ Tamże.

¹⁹⁹ O 6 włók bez 3 mórg, MK 4, 98.

²⁰⁰ O 2 włóki bez 10 mórg, MK 4, 155 v.

²⁰¹ O 6 włók, MK 3, 137.

²⁰² O 6 włók (MK 4, 11), o 1 włókę (MK 4, 143), o 1 włókę bez 4 mórg (MK 4, 14).

²⁰³ O 2,5 włóki bez 2,5 mórg, MK 4, 137 v.

²⁰⁴ O 1 włókę i 6 mórg, MK 4, 137 v.

one bardzo różne pod względem wielkości: od osady jednodworczej, której właściciel siedział czasem na niecałej włóce, sam ją uprawiając, do wsi przeciętnej o wielkości około 10 włók, która wyrastała często wskutek zakupów części ziemi od właścicieli wsi sąsiednich.

Przykładów tego typu zjawiska moglibyśmy cytować wiele. I tak na przykład nad rzeczką Piaseczną, lewym dopływem Sony, osiedliła się rodzina Modzelewskich, i to co najmniej już w końcu XIV w., skoro w. 1417 r. Szymon z Modzeli emigrował do ziemi wiskiej, otrzymawszy tam 30 włók od księcia²⁰⁵. Ci zaś, którzy pozostali na ojcowiznie nad rzeczką Piaseczną (nb. Piaseczna stała się zawołaniem herbowym Modzelów)²⁰⁶, odkupili część działów z pobliskiego Jurzyna²⁰⁷ oraz z sąsiednich Bylic²⁰⁸ i rozszerzyli swe posiadłości wzdłuż obu brzegów rzeki. Dzieląc zaś z czasem ojcowiznę na mniejsze części, nadawali im odrębne, pochodzące od imienia czy przezwiska właściciela nazwy. W ten sposób nad rzeczką Piaseczną powstały obok pierwotnych Modzeli-Bartłomiejów²⁰⁹ sąsiednie Modzele-Kubice²¹⁰ i -Białokozy²¹¹ oraz na drugim brzegu (nie istniejące dziś) Modzele-Pisarki²¹², -Raki²¹³, dalej -Żelazy²¹⁴ i u źródeł Piaseczny leżące Modzele Bielne²¹⁵.

W Modzelach siedziała niewątpliwie szlachta częściowa, nie można jednak powiedzieć, że była to szlachta bezknieca, ponieważ, chociaż rzadko, znajdujemy wiadomości o kmieciach w Modzelach²¹⁶.

²⁰⁵ H. K. Mil., s. 88.

²⁰⁶ R. 1471: „Basz. Modzel de armis Pyasieczna”, MZH, nr 351.

²⁰⁷ P. Pr. VI, nr 39.

²⁰⁸ MK 3, 63 v., 67, 73 v., 116.

²⁰⁹ Nazwa XV-wieczna — Modzele, XVI-wieczna — Modzele-Wiktory (ŻD, s. 324).

²¹⁰ Nazwa pochodzi od Kuby. W 1475 r. jest Dorota Kubina z Modzeli (Ep. 10, 125), w 1487 r. Jan Kubicz z Modzeli (Ep. 11, 39 v.).

²¹¹ Nazwa pochodzi od Piotra Białejkozy z Modzeli, Ep. 10, 526, z 1487 r.

²¹² Prawdopodobnie wchłonięte później przez Modzele-Bartłomieje. Nazwa pochodzi zapewne od Jakuba z Modzeli pisarza konsystorza pułtuskiego (1512 r., Pułt. test. 1, 414 v.) lub od Mikołaja pisarza wyszogrodzkiego (1431 r.; P. Pr. VI, nr 290).

²¹³ Nazwa pochodzi od Andrzeja Raka z Modzeli. Pierwsza wzmianka o Mikołaju synu Andrzeja Raka z 1454 r., Ep. 5, 81.

²¹⁴ Jan Żelazo Modzel po raz pierwszy wymieniony w 1434 r. (Zakr. II, nr 647), nazwa zaś Żelazy występuje dopiero w 1520 r. (Zakr. z. wiecz. rel. 24, 204).

²¹⁵ W 1426 r. były tu jeszcze tylko „paludina dicta Byel”, a więc nie było osiedla (P. Pr. V, nr 256). Jakub Byelny z Modzeli pojawia się dopiero w 1486 r. (Ep. 10, 460).

²¹⁶ Np. „honestus Mathias Pykulyk de Modzele cmeto filiaster ol. Martini” (Pułt. test. 1, 373); „medietas census dimittatur kmetonibus, qui morantur in Modzele et Pyssarky” (Pułt. test. 1, 491 v.). Modzele byli też posiadaczami działów w innych jeszcze wsiach: w pobliskich Czarnotach oraz w Rębkowie i Kikołach w ziemi zakroczymskiej (Zakr. z. wiecz. rel. 27, 406—407).

Podobnego typu skupiskiem rodzinnym była okolica nad rzeczką Bazenicą, także dopływem Sony, zamieszkała przez Murawskich. Trudno dociec, skąd i kiedy Murawscy tu przybyli. Pierwszą wiadomość o Murawach mamy już z roku 1385 w związku z włączeniem tej wsi do świeżo powstałej parafii ciemniewskiej²¹⁷, nie wyjaśniona jednakże została geneza nazwy, która równie dobrze uważana być może za nazwę topograficzną, jak nazwę rodową²¹⁸. Wiemy, że właściciele Muraw w początku XV w. mieli także swe działki w leżących na południowym skraju powiatu Czarnotach, gdzie głównym posiadaczem stał się w drodze wykupu od innych członków rodziny Jakub z Muraw²¹⁹. Tenże Jakub wykupił w 1437 r. część Muraw należącą do właścicieli Domiszewa²²⁰. W roku 1452 ponownie część Domiszewa została zakupiona przez Piotra, Dadźboga i Adama z Muraw²²¹. Prócz wzmiankowanego już Jakuba jednymi z pierwszych właścicieli Muraw byli bracia, Stefan i Gniewomir. Stefan w [1414—1425] r. „20 mansos Laskovoblone prope a Muravi Paulo Kossak de Cechlowo pro porcione ipsius tota et pro porcione Gnevomiri fratris sui, que ad ipsum pertinebat ibidem in Murawy in districtu Czechonovinsi, resignavit”²²². Zapiska ta sugeruje nam, że Stefan owe 20 włók zwanych „Laskovoblone” niedawno od księcia otrzymał lub kupił i, nie zagospodarowawszy ich, odprzedał Kossakowi. Kossakowie zresztą, podobnie jak i właściciele Muraw, mieli swe części we wzmiankowanych Czarnotach²²³.

W roku 1435 Mroczek Kossak, który poprzednio w [1414—1425] r. sprzedał swą część w Czarnotach innemu właścicielowi tej wsi, otrzymał 20 włók w ziemi łomżyńskiej od braci z Domiszewa w drodze zamiany za część swoją w Murawach²²⁴. Tak więc nie tylko Murawscy odkupywali części Domiszewa, lecz i Domiszewscy części Muraw. Dlatego właśnie, że względu na wielokrotne i częste zmiany właścicieli, wydaje się, że pochodzenie nazwy, która mimo to przetrwała, można uznać prędzej za topograficzne aniżeli za rodowe. Owe 20 włók odkupionych od Stefana z Muraw w połączeniu z częściami zakupionymi w pobliskim Domiszewie, a także ze sprzedanymi przez księcia Janusza II w 1472 r. „residuitibus agro-

²¹⁷ Lub., nr 112. Pierwotne brzmienie nazwy: Murawa.

²¹⁸ Zierhofer, *op. cit.*, s. 271.

²¹⁹ MK 3, 88 v.—89, MK 4, 157.

²²⁰ MK 3, 209. Późniejsza nazwa Domiszewa — Gogole Wielkie.

²²¹ MK 4, 131.

²²² MK 3, 9 v.—10.

²²³ MK 3, 9 v.

²²⁴ MK 3, 175 v.

rum”²²⁵ spowodowały, że w ciągu XV w. obok wsi Murawy powstały przysiółki: Murawy-Kossaki²²⁶, -Laski²²⁷ i -Wicherki²²⁸.

Nie mnożąc przykładów (Komorowscy w widłach Sony i Kolnicy, Koźniewscy w parafii Sońsk, Kołakowscy w parafii Koziczyn, Ślasowie w parafii Zielona), można by zjawisko tego typu — powstawanie kilku sąsiadujących z sobą osad o nazwie dwuczłonowej, której pierwszy człon, wspólny, był nazwą osady starszej, drugi zaś pochodził od imienia czy nazwy późniejszego, przeważnie XV-lub XVI-wiecznego właściciela — wytłumaczyć w sposób następujący: Aczkolwiek przeciętna jednostka nadawcza wynosiła na całym Mazowszu w XV w. 10 włók na osobę (wymiar służby wojskowej), zdarzały się nadania większe, które z reguły otrzymywali posiadacze urzędów lub kilku braci jednocześnie (zestaw. 10). Ale czy bywało tak samo w poprzednich wiekach? Mam tutaj pewne wą-

Zestawienie 10

Włóki nadane mieszkańcom pow. ciechanowskiego poza granicami powiatu po 1429 r.

Rok	Liczba włók	Teren	Źródło
1432	20	ziemia rożańska	P. Pr. VI, nr 409
1435	30	pow. przasnyski	MK 3, 142 v.
1436	10	ziemia nurska	MK 3, 187 v.
1436	10	„ liwska	MK 3, 189
1437	10	pow. przasnyski	MK 3, 208 v.
1437	10	ziemia łomżyńska	MK 3, 204 v.
1437	20	„ „	MK 3, 209
1438	20	pow. przasnyski	MK 3, 217
1439	10	ziemia łomżyńska	MK 3, 228
1439	4	pow. przasnyski	MK 3, 225
1439	5 i 10 mórg	„ „	MK 4, 140 v.
1451	6	„ „	MK 4, 105 v.-106
1472	30	ziemia wiska	MK 5, 14 v.
1474	3	„ rożańska (?)	MK 6, 58 v.

Razem 188 włók i 10 mórg

²²⁵ Wynoszące zresztą tylko 20 mórg. MK 6, 13 v.

²²⁶ Obecnie nie istnieją, lokalizacja na mapie hipotetyczna. U Pawińskiego (ŹD, s. 324) mamy inną nazwę: Czarnoty-Kossaki w par. Nowe Miasto, lecz także ze znakiem zapytania.

²²⁷ Nazwa Laski pochodzi zapewne od pierwotnej nazwy owych 20 włók zwanych „Laskovoblone”. Od nich pochodzi też chyba nazwisko (czy przezwisko) właścicieli, np. Piotra Laski w 1472 r. (MK 6, 13 v.). Nazwę Laski spotykamy po raz pierwszy w 1467 r. (Ep. 9, 214 v.) Przewisko Laska może być związane z herbem Leszczyc.

²²⁸ Nazwa pochodzi od właściciela tej części Muraw, Jana Wichra, o którym pierwszą wzmiankę mamy z 1472 r., MK 6, 13 v.

pliwości, które postaram się uzasadnić. Pierwotna osada, np. Modzele, Murawy, Szlasy czy Kołaki, gdy powstała w XIII lub XIV w., była zapewne większa, obszar jej mógł wynosić 20—40 włók, a nawet więcej. Wniosek taki nasuwa się, gdy obserwujemy kolonizację sąsiedniej ziemi łomżyńskiej czy jeszcze dalszej — wiskiej. Tereny te, pokryte lasami i puszcza na znacznie większej przestrzeni niż w tym samym czasie ziemia ciechanowska, były miejscem stałej imigracji z ziem sąsiednich, dawniej osiedlonych. Ale jednostka nadawcza była tam, na skutek słabego zaludnienia jeszcze w XV w., przeważnie większa: wynosiła nierzadko 30, 40, a nawet 60 włók. Tak samo było zapewne dawniej w ziemi ciechanowskiej. Wsie powstające tutaj w XIII, głównie zaś w XIV w., były prawdopodobnie większe i dopiero, gdy gros lasów zostało już wykarczowanych późniejsze nadania nie przekraczały przeważnie 10 włók. Te większe, przypuszczalnie, nadania w poprzednich okresach zapewne nie od razu mogły być zagospodarowane przez właściciela. Dopiero z czasem, gdy rodzina się powiększała i gdy dzielono pierwotną ojcowiznę między braci i bratanków, następowało nie tylko całkowite zagospodarowywanie posiadanej ziemi, lecz także zakupywanie części od sąsiadów lub „przyrostków” od księcia. Owe „przyrostki” (*excrescentiae*), których coraz częstszą sprzedaż obserwujemy zwłaszcza od połowy XV w., miały swoistą wymowę. Świadczyły bowiem nie tylko o przeprowadzaniu pomiarów nadań i zagospodarowywaniu w pełni nadanych włók, lecz także o tym, że właściciele rozszerzyli nawet swój obszar posiadania ponad to, co przewidywało nadanie. Rozszerzanie zaś takie było niczym innym jak tylko pochodną powiększania się ludności. Gdy na początku XV w. mamy jedną wieś 10-, 20- czy 30-włókową, a w końcu tego wieku lub na początku XVI w tym samym miejscu kilka osiedli o tej samej nazwie głównej, możemy przypuszczać, że sumarycznie wielkość powierzchni (uprawnej i zamieszkałej) tych kilku osiedli była niewiele większa niż ta, na którą opiewało pierwotne nadanie, z tą różnicą, że była to już przestrzeń rzeczywiście zamieszкана i uprawiana.

Liczba 102 osad przybyłych nam w ciągu stulecia 1430—1526 na terenie pow. ciechanowskiego wydaje się duża. Gdy zaś uświadomimy sobie, że jednocześnie w tym samym czasie na tym samym terenie książęta darowali czy sprzedali tylko 102 włóki, liczba ta wydaje się aż nazbyt duża. Zastanawiamy się, w stosunku do których osad ich pierwszy zapis jest spóźniony. Niewątpliwie w stosunku do pewnej liczby podejrzenie takie jest słuszne.

Zbadawszy jednocześnie, że spora część tych wsi późniejszych ma nazwę złożoną, dwuczłonową, widzimy, że kolonizacja pustkowi nie odegrała istotnej roli w tworzeniu tych nowych osad. Przyczyną ich powstania widzimy w rozrodzeniu się pierwotnych właścicieli, którzy oddzielając swą

część osady od pozostałych działów tworzyli tak bardzo specyficzne dla Mazowsza wsie cząstkowe. Te wsie, których w omawianym okresie przybyło w pow. ciechanowskim aż 47, sprawiły, że ogólna liczba nowo powstałych osad stała się aż tak pokaźna. Mając na uwadze to zjawisko stwierdzić można, że świadczy ono dodatkowo między innymi o dawności zasiedlenia większej części tego terenu. I dlatego stosunek 115 do 102 osad, ustalony na podstawie pierwszego zapisu dla dwóch okresów chronologicznych w pow. ciechanowskim, wydaje się dość oddalony od rzeczywistego stanu rzeczy (zestaw. 11).

Zestawienie 11

Nadania i sprzedaże włók księżących dla mieszkańców pow. ciechanowskiego

Lata	Liczba włók nadana i sprzedana	
	w granicach powiatu	poza powiatem
1413-1429	ok. 165	ok. 495
1432-1511	ok. 102	ok. 188
R a z e m	ok. 267	ok. 683

Nie mamy zaś tego typu zastrzeżeń do pow. przasnyskiego. W powiecie tym w ciągu całego badanego okresu, tj. do 1526 r., doliczyliśmy się 291 osad wiejskich (nie licząc niezidentyfikowanych). Z liczby tej 168 wiosek występuje w źródłach do końca 1429 r., co stanowi ok. 58%, a 123 wsie w następnym okresie (ok. 42%). Wydawać by się więc mogło na pozór, iż proces osadniczy rozwijał się tu podobnie jak na terenie pow. ciechanowskiego, a nawet, że przebiegał trochę szybciej, skoro do 1429 r. mamy tutaj ok. 5% osad więcej — w stosunku do całości — niż w pow. ciechanowskim. Jednakże porównując ilość sprzedanych włók w dwu przyjętych okresach chronologicznych w obu powiatach, nie możemy takiego przypuszczenia uznać za słuszne. Po roku 1429 bowiem mamy na terenie pow. przasnyskiego sprzedanych i darowanych aż 534 włók, co przekonuje nas dowodnie, że chociaż w tempie zwolnionym, następuje tu dalszy rozwój osadnictwa (534 włók w okresie prawie 100 lat, a 442 $\frac{1}{2}$ włók w okresie poprzednim — 32 lata, por. zestaw. 12).

Liczba 534 włók jest tym bardziej wymowna, że jednocześnie szlachta z pow. przasnyskiego otrzymała poza granicami powiatu, przeważnie w ziemi łomżyńskiej, tylko 85 włók. Fakt ten możemy sobie tylko tym tłumaczyć, iż teren pow. przasnyskiego po 1429 r. był jeszcze niezbyt gęsto zaludniony, miał także dogodne warunki do kolonizacji (zestaw. 13).

Obserwując kierunki ekspansji osadniczej wewnątrz powiatu widzimy, że osiedla nowo powstające coraz bardziej zbliżają się do krawędzi puszczy

Zestawienie 12

Włóki nadane lub sprzedane w pow. przasnyskim po 1429 r.

Rok	Liczba włók	Nazwa lasu lub określenie miejsca	Źródło
1433	10	silva Gdzew	P. Pr. VI, nr 446
1435	30	Klewki	MK 3, 142 v.
1435	15	Klewki	MK 3, 142 v.
1435	10	circa Ostrowi	MK 3, 172
1436	2	circa Lucowe	MK 3, 195-195 v.
1436	10	circa Orzicz	MK 3, 182
1436	10	circa Orzicz	MK 3, 182, 208 v.
1436	40	mansi dicti Brzesky	MK 3, 179 v.
1437	2	circa Malinowo	MK 3, 202
1437	4	silva Smolen	MK 3, 208
1437	10	silva Ossowyecz	MK 6, 36, MK 3, 202
1437	10	inter granicies Ulotowo, Swinari	MK 3, 208 v.
1437	10	inter Rudno, Murawy	MK 3, 208-208 v.
1438	30	mansi Ossowyecz nuncupati	MK 3, 221 v.
1438	20	nemora inter Crzinowloga	MK 3, 217
1438	10	iuxta Powuye	MK 3, 218
1438	7	iuxta Rudno	MK 6, 255 v., MK 3, 214
1438	10	mansi Kaliska nuncupati	MK 3, 217
1439	4	inter Swinary et Ulotowo	MK 3, 225
1439	10	nemora Pyanczgay	MK 3, 188 a
1439	5	in Sdbiky	MK 6, 224-224 v. MK 3, 153 v.-154
1442	4	circa Murawi	MK 3, 272 v.
1442	1	circa Rudno	MK 3, 267 v.
1443	2	circa Mokrskyegrandi	MK 3, 280
1443	20	mansi circa fluvium Crampa	MK 3, 294
1444	10	nemora Chorzele dicta	MK 4, 73 v.
1448	1 i 11 mórg	in Sthbyky	MK 4, 52, 151 v.-152
1448	12	silva Gdzew	MK 4, 85
1449	5 i 5 mórg	silva Gdzew	MK 4, 140 v.
1450	2 bez 5 mórg	in Smolen	MK 4, 136
1450	2	in Smolen	MK 4, 136 v.
1450	2 i 6 mórg	in Borkowo	MK 4, 136
1450	2,5 i 5 mórg	in Zabocliky	MK 4, 135 v.
1450	40	silva Smolen	MK 4, 132-137 v.
1451	3,5	Camyonistok nuncupati	MK 4, 126, MK 5, 129
1451	8 bez 11 mórg	mansi Slothikyierz dicti	MK 4, 119
1451	6	merica et silva in summitate fl. Ruz	MK 4, 105 v.-106
1451	5 bez 2 mórg	circa Powuye	MK 4, 119
1451	1 bez 5 mórg	circa Smolen	MK 4, 110-110 v., 119 v.
1451	28	silva Gdzew	MK 4, 123 v.

c.d. zest. 12

R o k	Liczba włók	Nazwa lasu lub określenie miejsca	Źródło
1452	ex crescentiae	in Ostrowi	MK 4, 1 v.
1452	3	in Bistre	MK 4, 10
1470	residuitas silve	penes Crzinowloga	MK 5, 130, MK 6, 139
1471	5 bez 2 mórg	circa Powige	MK 6, 6 v.
1473	3 i 3 morgi	in Kakowo	MK 6, 26
1474	12	dicti Nyesulowalanka	MK 6, 61
1478	10	silva (Gdzew)	MK 6, 113 v.
1479	3	in Bagenicze	Senkowski*
1495	3	penes Kaki-Mroczeni	MK 6, 330
1501-1504	10	nemora Pyandzygay	MK 18, 122 v.-123, 202
1502	6	silva Dambe in nemoribus	MK 18, 133 v.
1503	10	nemora Cobyliostroph	MK 18, 169
1504	7	3 mansi locati et 4 in nemoribus Ulathowo	MK 18, 201 v., 256 v.
1524	ex crescentiae	in Grabowo	MK 32, 224 v.
1525	10	nemora Byel versus Gori	MK 41, 95 v.
1526	6	nemora Dambe	MK 41, 105, MRPS IV 1, 6629
1526	20	penes Brzozowo	MK 41, 102 v.
1526	12	borra ex utraque rippa fl. Dlothowka	MK 41, 134

R a z e m ok. 534 włók

* *Księga skarbowa Janusza II ks. mazowieckiego z lat 1477-1490*, wyd. J. Senkowski, Kw. HKM, R. 7: 1959, zeszyt dodatkowy.

Zestawienie 13

Włóki nadane mieszkańcom pow. przasnyskiego poza granicami ziemi ciechanowskiej po 1429 r.

R o k	Liczba włók	Ziemia	Źródło
1437	10	nurska	MK 3, 205
1437	10	wiska	MK 335, 157 v.
1437	10	łomżyńska	MK 3, 205, H.K.Mil. 472
1437	40	„	MK 3, 204 v.-205, 320-320 v.
1449	5	„	MK 4, 156-156 v.
1476	10	„	MK 6, 79 v., H.K.Mil. 48, Smoleński*

R a z e m 85 włók

* W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 25.

Zagajnicy, a nawet przenikają w głąb niej. Zagęszcza się okolica wokół górnego biegu rzeczki Morawki, powstają tu wsie: Krępa Stara²²⁹, Osowiec Kmiecy²³⁰, Osowiec Szlachecki²³¹, Romany-Fuszki²³², Morawy-Kalisze²³³. Na terenach już zasiedlonych w dorzeczu Ulatówki powstają Borowe Chrzany²³⁴, Ostrowe-Zbrochy²³⁵, Mościska²³⁶, Ulatowo-Zalesie²³⁷, Dębe Wielkie²³⁸.

W 1456 r. mamy erygowaną nową parafię w Pawłowie²³⁹ nad rzeką Węgieńką, co — biorąc pod uwagę bliskość sąsiednich ośrodków parafial-

²²⁹ Rok 1439: „Dux donavit 10 mansos super vertice nemorum Pyanczygay, iuxta granicies Gizino et Oschustowo, circa granicies Ossowyecz, in distr. Czechonoviensi, Paulo de Bagenicza” (MK 3, 168a). Wsie Oszustowo oraz Gizino nie istnieją dzisiaj, natomiast ów „vertex” — to właśnie grąd (krępa), sterzący ponad przyległymi moczarami, por. Zierhoffer, *op. cit.*, s. 229.

²³⁰ Rok 1438: „Dux donavit 30 mansos Ossowyecz nuncupatos [...] prope Przaschnisch, Petro, Nicolao, Johanni et Eyenyk, germanis de Nyestumye, et cum iure theutonico per 8 gr”, MK 3, 221 v.

²³¹ Rok 1437: „Dux donavit 10 mansos silve Ossowyecz dicte penes granicies Oschusth in distr. Czechonoviensi Jacobo dicto Nyemecz de Lanyantha racione personalis residencie et servicii bellici” (MK 6, 36). Ten Jakub zwany Niemcem musiał być chłopem, i to przybyłym z zewnątrz.

²³² Rok 1451: „Dux 8 mansos sui ducatus minus 11 morgos Slothikyerz dictos Romani circa Powiye [...] Nicolao et Jacobo, germanis de Romani pro 11 sexag. vendidit” (MK 4, 119). W XV w. nazwa: Złothy Kyers, w XVI w. — Romany-Zlothokiers, dzisiejsza — Romany-Fuszki.

²³³ Rok 1438: „Dux donavit 10 mansos Kaliska nuncupatos circa granicies Loyewskye [...] Slawkovi heredi in Crasne iudici Makoviensi”, MK 3, 217.

²³⁴ Rok 1438: „Dux donavit 13 mansos nemorum inter Crzinowloga et Muravi, circa alios 7 mansos Pauli de Chrzanowo, per eum emptos, in distr. Czechonoviensi, Paulo de Chrzanowo” (MK 3, 217). Nazwa Borowo pojawia się już w 1437 r. (MK 3, 203—208 v.), druga część nazwy pochodzi od poprzedniego miejsca zamieszkania Pawła (Chrzanówek, pow. ciechanowski). Nadanie to świadczy także o ekspansji osadniczej z pow. ciechanowskiego do pow. przasnyskiego.

²³⁵ Rok 1435: „Dux donavit 10 mansos cira Ostrowi et circa granicies Loyovich [...] Nicolao et Dobeslao, germanis de Ostrowi”, MK 3, 172.

²³⁶ Wieś powstała z nadań w 1437 r. (MK 3, 208 v.) i w 1439 r. (MK 3, 225) dla Jana z Ojrzenia, który dostał tu w 1437 r. 10 włók, a w 1439 r. 4 włóki wraz z prawem chełmińskim na całą własność, z czynszem 12 gr od włóki. W 1445 r. Jan z Ojrzenia całą swą posiadłość zwaną Mościska, liczącą 24 włóki, sprzedał (MK 3, 325). Miejscowość występuje jeszcze w 1502 r. (MK 18, 133 v.), następnie zanika (u P a w i ń s k i e g o brak).

²³⁷ Rok 1504: „Dux donavit nobili Rogale Iohanni de Wangrzinowo 3 mansos locatos et 4 mansos ex nemoribus ducalibus [...] in bonis ducalibus Vlathowo in distr. Przasnensi”, MK 18, 201 v., 256 v.

²³⁸ Rok 1502: „Dux donat 6 mansos silve Dambe in nemoribus prope Janowomyastho [...] versus Brzozowo [...] et verus Cleszcze [...] Martino de Slubowo”, MK 18, 133 v.

²³⁹ Erekcja 2 II 1456 dokonana przez Pawła biskupa płockiego, ADP, Ep. z 1604 r. (bez sygnatury), f. 81—83.

nych (Grudusk 6 km w linii prostej, Węgra 4 km, Czernice Borowe 4,5 km) — jest dodatkowym wskaźnikiem zagęszczania się osadnictwa na terenach coraz bardziej wysuniętych w kierunku północnym (oczywiście nie bez znaczenia były tutaj także ambicje właściciela, Mikołaja Nagórki, ówczesnego sędziego ciechanowskiego). W głębi puszczy powstają wsie Kobylaki²⁴⁰, (-Konopki i Czarzaste Wielkie), tuż nad Orzycem zaś Grąd Rycicki²⁴¹, Chorzele²⁴², Ryki-Borkowo²⁴³. Nawet na lewym brzegu Orzyca nad rzeczką Ruz powstają Ruzieck²⁴⁴ i Niesułowo²⁴⁵ oraz jeszcze bardziej na północ wysunięta Dłutówka²⁴⁶.

Jeśli więc w pierwszej ćwierci XV w. większość wiosek powstałych z nadań książęcych znajdowała się raczej w południowo-wschodniej lub północno-zachodniej części powiatu, obecnie osadnictwo przesuwają się wyraźnie ku północnemu-wschodowi. Część północno-wschodnia to tereny o najbardziej lichych glebach. Między Morawką a Orzycem nie ma prawie zupełnie innych gleb, jak tylko bielice piaskowe i jeszcze gorsze od nich mady piaszczyste. Prawie wszystkie bardziej wartościowe pod względem gleb tereny zostały już wyczerpane w poprzednim okresie i oto teraz nowo zakładane osiedla muszą zadowalać się tymi lichymi piaskami. Zastanawiamy się zatem, jakie inne czynniki mogły sprawić, że proces osadniczy w pow. przasnyskim ciągle jeszcze trwał, że nawet w początku XVI w. obserwujemy tu jeszcze powstawanie nowych osad (np. Dęba Wielkie, Brzozowo-Dąbrówka, Dłutówka, Ulatowo-Zalesie), a także po-

²⁴⁰ Rok 1501: „Dux dedit [...] 10 mansos nemoris Pyandzygay dicti silve dicte Cobyly Ostrow [...]” (MK 18, 122v.—123). R. 1504: „Dux dedit 10 mansos nemoris Pyanczygay alias Cobyly Ostrow penes granicies Cakowskych” (MK 18, 202v.).

²⁴¹ Rok 1436: „Dux donavit 10 mansos circa granicies Colakowskye [...] cum rippa fluvii Orzycz Boguradowalanka nuncupatos, Velislao, Marcissio et Nicolao, germanis, et Mathie de Riczicze, cum iure theutonico super porciones eorum in Riczicze et 10 mansos predictos per 8 gr” (MK 3, 182, 208v.). W tytule zapisu nazwa: „Grandi”.

²⁴² Rok 1444: „Dux racione serviciorum donavit 10 mansos [...] de nemore Chorzele dicto [...] nobili Venceslao de Jaworowo et eius pueris, mellificis exceptis”, MK 4, 73v.

²⁴³ Rok 1436: „Dux donavit Jacussio de Borkowo 10 mansos circa fluvium Orzycz inter granicies Sdziwyskye et Janowomyesczkye [...] cum rippa eiusdem fluvii”, MK 3, 182.

²⁴⁴ Rok 1450: „Dux Boleslaus 6 mansos [...] merice et silve in sumitate fluvii Ruz [...] ex utraque parte strate in Ostrolanka de Czechonowo ducentis, nobili Wscheborio filio Mroczkonis de Borkathy donat”. W tytule: „Ruzowo”, MK 4, 105v.—106.

²⁴⁵ Rok 1474: „Dux dedit 12 mansos Nyesulowalanka nuncupatos cum utraque parte rippaque fluvii Rusz [...]”, MK 6, 61.

²⁴⁶ Rok 1526: „Anna ducissa Raphaeli Bagnienyski subvenatori suo donat 10 mansos silve et borre ex utraque rippa fluvii dicti Dlothowka et Dlvgykanth [...]”, MK 41, 134.

większanie się starych²⁴⁷. Czynnikiem tym był chyba przede wszystkim rozwój gospodarki czynszowej i związany z nim rozwój miast. Właśnie miasta pow. przasnyskiego: Przasnysz i Janowo, wykazują w ciągu XV stulecia niezwykle dynamiczny rozwój. Wieś Chorzele, która powstała tutaj dopiero w roku 1444 z nadania 10 włók puszczy szlachecowi z Jaworowa²⁴⁸ (w 1473 r. została wykupiona przez księcia)²⁴⁹, w niecałe 100 lat potem, w 1542 r., otrzymała prawa miejskie²⁵⁰.

Prócz rozwoju gospodarki czynszowej musimy podkreślić inny jeszcze, nie mniej ważny element rozwoju tutejszego osadnictwa. Była nim bliskość granicy państwa krzyżackiego i związane z tym możliwości handlowo-eksportowe. Dwa najważniejsze szlaki handlowe idące z południa przecinały równolegle pow. przasnyski: 1 — zachodni łączył targ ciechanowski z targiem w Nidzicy, 2 — wschodni prowadził z Przasnysza przez Szczytno aż do Królewca.

Lata czterdzieste XV wieku, w czasie których następowała odbudowa gospodarcza państwa krzyżackiego, były jednocześnie okresem zacieśniania się kontaktów gospodarczych z Polską²⁵¹. Skup drewna i jego pochodnych centralizował się przede wszystkim w Warszawie, jednakże mieszkańcy ziemi ciechanowskiej, jeśli nawet przez Warszawę musieli przewozić deski (ze względu na brak rzek spławnych na obszarze ziemi), mogli wozić bezpośrednio na targi ciechanowskie czy nidzickie nie tylko bydło, lecz i pochodne drewna: smołę, potaż, popiół, dziegieć, a także produkty konsumpcyjne pochodzenia leśnego: miód, owoce leśne, grzyby. Wszystkie wymienione produkty to główne dobra naturalne pow. przasnyskiego, zwłaszcza zaś północnej jego części, której ubogie gleby chyba nie zawsze

²⁴⁷ Powiększają się wsie: Łukowo w r. 1433 o 10 włók (P. Pr. VI nr 446), w r. 1436 o 2 włoki (MK 3, 195—195v.); Malinowo w r. 1437 o 2 włoki (MK 3, 202), w r. 1438 o 7 włók (MK 6, 255v.), w r. 1442 o 1 włókę (MK 3, 267v.); Murawy Wicherki w r. 1437 o 10 włók (MK 3, 208—208v.); Romany-Powyje w r. 1438 o 10 włók (MK 3, 218), w r. 1451 o 5 włók (MK 4, 119); Żbiki-Starki w 1439 r. o 5 włók (MK 6, 224—224v.); Łoje w r. 1442 o 4 włoki (MK 3, 272v.); Zembrzus-Mokry Grunt w 1443 r. o 2 włoki (MK 3, 280); Smoleń-Dačbogi w 1450 r. o 2 włoki (MK 4, 136v.); Borkowo-Falenta w 1450 r. o 2 włoki i 6 mórg (MK 4, 136); Żaboklik Wielki w 1450 r. o 2,5 włoki i 5 mórg (MK 4, 135v.); Pawłowo Kościelne w 1450 r. o 40 włók (MK 4, 137—137v.); Kaki-Mroczyki w 1473 r. o 3 włoki i 3 morgi (MK 6, 28), w 1425 r. o 3 włoki (MK 6, 330); Rutki w 1478 r. o 10 włók (MK 6, 113v.).

²⁴⁸ MK 4, 73v.

²⁴⁹ Właściciel w zamian za Chorzele otrzymał 10 włók w pow. zambrowskim (MK 6, 33). W 1476 r. powtórzono akt zamiany (H.K. Mil., s. 48, MK 6, 79v.). Por. Smoleński, *Szkice...*, s. 25.

²⁵⁰ Fażyra, *op. cit.*, s. 123.

²⁵¹ M. Małowist, *Polityka gospodarcza Zakonu Krzyżackiego*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, Warszawa 1948, s. 65.

mogły zapewnić dostatecznych zbiorów zbóż, nawet na użytek wewnętrzny.

Jeśli więc obserwujemy na tymże terenie żywą kolonizację w ciągu całego XV w., główny bodziec tego zjawiska gotowiliśmy upatrywać właśnie w rozwoju handlu z państwem krzyżackim, który przybrał na sile wskutek zniszczeń wojennych państwa zakonnego głównie w pierwszej połowie XV stulecia ²⁵².

4. WNIOSKI

Chcąc wyciągnąć wnioski natury ogólnej z tego, co dotychczas przedstawiono, nie można uniknąć pewnych powtórzeń, obrazujących w cyfrach przebieg procesu osadniczego. Mianowicie do końca 1429 r. znamy na terenie ziemi ciechanowskiej 377 osad wiejskich, a do końca interesującego nas okresu, tj. do 1526 r. aż 621 osad. Dane te, uzyskane według pierwszego zapisu, są w większości przypadkowe, jednakże obrazują nadspodziewanie wiernie rzeczywisty obraz procesu osadnictwa. Zwłaszcza wydają się nie potrzebować korektury zestawienia liczbowe dotyczące 2 powiatów: sąchockiego i przasnyskiego (zestaw. 14).

Zestawienie 14

Liczba wsi uzyskana na podstawie pierwszego zapisu

Powiat	do 1429 r.	po 1429 r.	Razem
sąchocki	94	19	113
ciechanowski	115	102	217
przasnyski	168	123	291
R a z e m	377	244	621

Dla pierwszego z nich już do końca 1429 r. uzyskujemy niemal całkowity (tj. z 1526 r., a w dużej mierze i dzisiejszy) obraz sieci osadniczej, dla drugiego — tylko ok. 58⁰/₁₀₀ osad mamy poświadczonych w źródłach tego okresu. Ale jeśli uświadomimy sobie, że w ciągu całego badanego czasu w pow. sąchockim książęta nie rozdali ani nie sprzedali ani jednej włóki, natomiast w pow. przasnyskim sprzedano i rozdano około 1000 włók — wydaje się, że stan osadnictwa uzyskany na podstawie pierwszego zapisu jest tu niemal zgodny z rzeczywistością.

Najwięcej zastrzeżeń mamy natomiast co do liczb obrazujących proces osadniczy w pow. ciechanowskim. Liczba osad dowodnie istniejących do 1429 r. wydaje się nam stanowczo niepełna. Wprawdzie i tu mieliśmy

²⁵² M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV w.*, Warszawa 1959, s. 51—53.

możność zaobserwować w ciągu XV w. kolonizację „na żywo”, jednak liczba skolonizowanych włók jest w stosunku do pow. przasnyskiego (nawet biorąc pod uwagę o wiele mniejszy obszar pow. ciechanowskiego) znacznie skromniejsza²⁵³. Porównując także ilość włók (zestaw. 15), otrzymaną przez mieszkańców pow. ciechanowskiego poza jego granicami (w ciągu całego badanego okresu 683 włóki) z ilością włók otrzymanych przez mieszkańców pow. przasnyskiego (razem 507 włók), dochodzimy do wniosku, że pow. ciechanowski był gęściej zaludniony niż przasnyski już w pierwszym okresie chronologicznym. Trudno więc przyjąć na podstawie powyższych obliczeń, że tylko ok. 53% osad pow. ciechanowskiego powstało we wcześniejszym okresie. Wydaje się, że gdybyśmy dysponowali choćby kilkoma aktami erekcyjnymi znajdujących się tu kościołów parafialnych, wtedy zapewne i tu wiek kilkudziesięciu osad moglibyśmy przesunąć o kilkadziesiąt lat wstecz, co najmniej do końca XIV w. Zestawiając dane o kolonizacji tak wewnątrz, jak i zewnątrz granic pow. ciechanowskiego i przasnyskiego, możemy przyjąć, że do końca 1429 r. na terenie pow. ciechanowskiego istniało już ok. 70% późniejszej sieci osadniczej.

Zestawienie 15

Liczba włók sprzedanych i darowanych przez ksiąząt

Mieszkańcom powiatu	W granicach powiatu			Poza powiatem		
	do 1429 r.	po 1429 r.	razem	do 1429 r.	po 1429 r.	razem
sąchockiego	—	—	—	215	50	265
ciechanowskiego	165	102	267	495	188	683
przasnyskiego	442,5	534	976,5	422	85	507
R a z e m	607,5	636	1243,5	1132	323	1455

Nadania i sprzedaże ksiązące, tak częste do roku 1429, w następnym okresie są już znacznie rzadsze. Jeśli chodzi o teren ziemi ciechanowskiej zjawisko to tłumaczyć sobie możemy skolonizowaniem większości lasów czy pustek do tego właśnie czasu. Ale czym wytłumaczyć, iż w znacznie słabszym tempie i zmniejszonych rozmiarach odbywa się także ekspansja osadnicza na tereny sąsiednie — do ziemi łomżyńskiej, rozańskiej czy dalszej jeszcze wiskiej, niewątpliwie znacznie wówczas słabiej osiedlonych niż ciechanowska. Co do ziemi wiskiej, jest to o tyle zrozumiałe, że od 1435 r. nie należała już ona do księstwa czersko-warszawskiego (wykupiona z zastawu przez Włodzisława I), w stosunku jednak do dwu pozostałych ziem

²⁵³ Pę przeliczeniu włók na km² wynosi tylko ok. 6,2% powierzchni powiatu, a w pow. przasnyskim teren nowo osadzony wynosi ok. 14% (odliczywszy obszar puszczy).

nie umiemy tego inaczej wyjaśnić, jak tylko wielkim rozmachem gospodarczym księcia Janusza I. Władca ten, będący wiernym lennikiem króla polskiego²⁵⁴, umiejętnie utrzymujący stosunki z Wielkim Mistrzem, był tak dobrym politykiem, jak i gospodarzem. To za jego panowania otrzymały prawa miejskie aż 32 osady w księstwie czersko-warszawskim²⁵⁵. W czasie jego rządów zostało nadanych i sprzedanych 607,5 włóki w ziemi ciechanowskiej, co stanowiło ponad połowę wszystkich darowizn i sprzedaży na terenie ziemi aż do roku 1526, a wszak dane te pochodzą tylko z 15 końcowych lat życia tego księcia.

Na zakończenie tych rozważań niech mi będzie wolno zwrócić w tym miejscu uwagę na zagadnienie inne, nie związane bezpośrednio z procesem osadniczym, lecz które przy okazji analizy tego procesu ujrzyć możemy. Mam tu na myśli tezy dotyczące istnienia lub nieistnienia rozwiniętych w pełni stosunków feudalnych na Mazowszu w średniowieczu, których to stosunków w zakresie spraw społeczno-gospodarczych (przede wszystkim produkcji) wyrazem prawnym jest własność podzielona.

W swoim czasie K. Tymieniecki, szukając przykładów formacji poprzedzającej feudalizm w Polsce, zwrócił uwagę na Mazowsze. Teren ten bowiem, spóźniony według opinii tegoż badacza pod względem rozwoju społeczno-gospodarczego był dla niego *sui generis* „rezerwatem”, gdzie spodziewał się znaleźć relikty dawniejszego okresu. Stwierdziwszy, iż układem wcześniejszym od feudalnego był układ wspólnoty rodowo-patriarchalnej, takiego układu zaczął poszukiwać na „leśnym Mazowszu”, którą to nazwą określał zwłaszcza część północno-wschodnią tej dzielnicy. Poszukiwania uwieńczone zostały pozornym skutkiem, Tymieniecki w znacznej części Mazowsza odkrył „plemiona” i „gniazda”, istniejące tam aż do drugiej połowy XV w., które były według niego owymi relikdami formacji patriarchalno-rodowej²⁵⁶. Charakteryzując drobne rody gniazdowe jako powiązane ze sobą geograficznie w tym sensie, „że starsze osiedla były macierzą dla drugich”, autor konkluduje: „było to typowe

²⁵⁴ Ks. Janusz I spowinowacony był z Władysławem Jagiełłą przez żonę swą Annę Danutę, siostrę Witolda.

²⁵⁵ Obliczyłam wg tablicy 1 w pracy S. Pa z y r y, *op. cit.*, s. 111—123.

²⁵⁶ K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 184 nn.; tenże, „Plemiona” i „gniazda”. *Przyczynek do dziejów zanikania układu feudalnego*, [w:] *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 311—366. Polemikę z Tymienieckim podjęli J. A d a m u s (*Kazimierz Tymieniecki i jego dzieło*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 10: 1958, z. 1); J. B a r d a c h (*Uwagi o „rodowym” ustroju społeczeństwa i prawie bliższości w Polsce średniowiecznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 4: 1952, s. 422 nn.), a ostatnio także S. R u s s o c k i (*Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie ich genezy i charakteru*, PH, t. 52: 1961, z. 1, s. 1—9). O polemice z teorią rodową jako taką w ogóle zob. J. A d a m u s, *Polska teoria rodowa*, Łódź 1958, *passim*.

osadnictwo spontaniczne, a nie kierowane, jak później, w ramach feudalnego dominium”²⁵⁷.

Przeciwstawiając owe drobne naturalne rody gniazdowe sztucznym rodom heraldycznym, Tymieniecki podkreśla ich zwartość, której przejawem miały być niedziały (potwierdzające rzekomo zjawisko wspólnoty rodowej) oraz „wróždy” — otwarte walki, prowadzone między poszczególnymi rodami. „Wróżdza” występowała — według tego uczonego — „wszędzie tam, gdzie w stuleciach następnych znajdowały się skupienia ubogiej szlachty zagonowej, która nie zajmowała tu całego obszaru, ale zamieszkiwała liczne odrębne wsie, obejmujące znaczną część miejscowej przestrzeni”²⁵⁸. Całe to rozumowanie wydaje się być sztucznie podciągnięte przez Tymienieckiego do tezy o archaiczności Mazowsza. Jest ono także wynikiem poznania tylko pewnego typu źródeł, których specyfika na tyle autora urzekła, iż nie pokusił się już o skonfrontowanie swych tez²⁵⁹ ze źródłami innego typu. Były to mianowicie mazowieckie ziemskie księgi sądowe. Nie zapoznał się zaś gruntownie ze źródłem równie ważnym, jakim jest Metryka Mazowiecka. Tymczasem właśnie w Metryce mamy wpisane wszelkie obroty nieruchomościami, głównie ziemią, dokonywane tak przez księcia, jak i przez prywatne osoby. I właśnie poprzez analizę tych obrotów mogliśmy odtworzyć prowadzoną przez książąt akcję osadniczą, której w żaden sposób z osadnictwem spontanicznym pogodzić się nie da.

Księgi sądowe — które z dziedziny spraw niespornych notowały sprawy takie, jak zastawy, pożyczki itp., a ze spraw spornych wszelkie zatargi, napady, najazdy, „guerrae” — przysłoniły Tymienieckiemu dość skutecznie inną stronę życia (choćby sprawy wieczyste, wśród nich zaś dominujące zapisy dotyczące obrotu ziemią), z którą odkryte przez tego uczonego archaiczne formy ustroju nie zdają się mieć nic wspólnego. Jeśli bowiem na terenie ziemi ciechanowskiej, znajdującej się na zachód od owego „leśnego Mazowsza”, obserwujemy w ciągu całego XV stulecia powstawanie wielu osad, które dopiero później, w wyniku rozradzania się pierwotnych właścicieli, stawały się owymi „wsiami obejmującymi znaczną część miejscowej przestrzeni”, owymi „gniazdami”, tym bardziej późno powstawały te „gniazda” w ziemiach łomżyńskiej, rożańskiej czy wiskiej, gdzie w tym czasie znaczną część obszaru zajmowały tereny puszczańskie i gdzie właśnie dlatego emigrowała szlachta z bardziej już w tym okresie

²⁵⁷ Tymieniecki, „Plemiona” i „gniazda”..., s. 346.

²⁵⁸ Tamże, s. 353.

²⁵⁹ Przed Tymienieckim T. Lubomirski (*Księga ziemi czerskiej 1404—1425*, Warszawa 1879, s. XLVI i nn.) uważał mazowieckie rody gniazdowe za relikty dawniejszych wspólnot gminnych. Podobnie W. Semkowicz, *Mazowieckie przywileje rodowe z XIV i XV wieku*, „Arch. Kom. Hist.”, t. 11: 1909—1913, s. 267.

zaludnionego Mazowsza zachodniego i środkowego²⁶⁰. Widzimy więc, że zjawisko wtórne Tymieniecki uznał za zjawisko pierwotne. Okolice zamieszkałe w XV w. przez Modzelów, Kownatów czy Śłasów, w miejscach gdzie kilkadziesiąt lat przedtem — w czasie nadania ziemi dziadowi czy ojcu — rósł jeszcze las, nie mogą być przykładem jakichkolwiek przedfeudalnych form dzierżenia ziemi. Nie wchodzimy tu już bliżej w istotę tej tezy, której błąd zasadniczy polega na mieszaniu wspólnoty pierwotnej z urządzeniami opartymi na pokrewieństwie w epoce feudalnej²⁶¹.

W jednej z prac ostatnich Tymieniecki zwrócił wprawdzie uwagę na nadania książęce zapisane w Metryce. Akcję kolonizacyjną książąt mazowieckich ochrzcił jednak — krocząc śladami swych XIX-wiecznych poprzedników — mianem „specjalnej kolonizacji wojskowej, prowadzonej przez książąt mazowieckich na pograniczu [podkr. moje — A.B.] z pomocą mniej zamożnej szlachty”²⁶².

Las gdzewski, którego kolonizację obserwujemy równie dobrze w centrum pow. ciechanowskiego, jak i na pograniczu z państwem krzyżackim, nie może być przykładem jakiegokolwiek kolonizacji wojskowej. Jest to akcja gospodarcza książąt, a służba wojenna, jaką z racji posiadania ziemi miał pełnić „terrigena”, była obowiązkiem każdego szlachcica tak na Mazowszu, jak i w Koronie²⁶³. Jedynym zatem momentem militarnym, który uchwycić możemy w nadaniach książęcych, jest troska o zapewnienie sobie należytej ilości dobrze uzbrojonego rycerstwa²⁶⁴.

Gdy zaś chodzi o niedziały, wypadałoby przede wszystkim wyjaśnić, że niedziały średniowieczne wynikały z sytuacji gospodarczej mniejszych

²⁶⁰ Mimoходом warto jeszcze zwrócić uwagę że Tymieniecki (*Pisma wybrane*, s. 353) wymieniając tereny, gdzie zaobserwował zjawisko „wróždy”, popełnił dość istotny błąd: tylko powiatami bowiem były wymieniane przezeń „ziemie”: ostrołęcka, ostrowska, zambrowska, kolneńska, serocka, wąsoska. Nie zwrócił też uwagi, że wróždy i zapobiegać im mające zakłady (*vadium*) nie tyczyły się całego rodu heraldycznego, lecz tylko obszaru powiatu, w którego księgach zostały zapisane. Dziwne również wydaje się włączenie przez tego uczonego, Zawkrza do wschodniego Mazowsza.

²⁶¹ Przeciwno tego rodzaju tezom występował W. Sobociński w rec. książki K. Kolańczyka, *Studia nad relikdami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 13: 1951, s. 333 i n., a także Z. Wojciechowski, *Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtowania się państwa Polan*, „Przegląd Zachodni”, R. 8: 1952, t. 2, s. 18—19.

²⁶² K. Tymieniecki (*Historia chłopów polskich*, t. 2, Warszawa 1966, s. 38). O dobrach, powstałych z nadania ziemi autor pisze: „Posiadłości te nie należały do zwykłych dóbr szlacheckich, a raczej tworzyły wśród nich odrębną zupełnie kategorię”.

²⁶³ Statut wielkopolski wiązał wymiar służby rycerskiej (tj. uzbrojenie, jakoś konia, liczebność i uzbrojenie towarzyszącego rycerzowi orszaku) z wielkością posiadanych dóbr i dochodów, Bardach, *Historia państwa i prawa*, t. 1, s. 463.

²⁶⁴ Russocki, *Formy władania...*, s. 208.

właściciele i nie należy ich uważać za kontynuację pierwotnej wspólnoty majątkowej²⁶⁵. Zjawisko to nie było zresztą aż tak bardzo powszechne, jak to ujmował Tymieniecki. Często właśnie spotykamy się ze zjawiskiem odwrotnym, podziałem „dóbr”, nawet jeśli dobra te składały się z jednej tylko niedużej wioski. I właśnie w wyniku podziałów tworzyły się tak liczne na Mazowszu przysiółki — wsie cząstkowe²⁶⁶.

Co do „wojen” zaś toczonych przez poszczególne rody stwierdzić należy, iż w gruncie rzeczy były to spory indywidualne członków rodzin, w które przez solidarność mogli wdać się także dalsi krewni z danego powiatu²⁶⁷; o wojnach rodów nie ma w ogóle żadnych danych.

Dodać jeszcze można, idąc w ślad za badaczami zajmującymi się tymże zjawiskiem, iż „wróżdy” rodowe Mazowsza nie różniły się od „wrózd” feudalnych znanych na innych terenach zachodniej Europy²⁶⁸.

²⁶⁵ Np. w środkowej Francji wielu małych feudałów żyło w niedziale. M. Bloch, *La société féodale. La formation des liens de dépendence*, Paris 1939, s. 203 i n.

²⁶⁶ Nawet przy niedziałach znane jest wśród cząstkowców poczucie praw do określonej części nie rozdzielonej jeszcze masy majątkowej. S. Russocki, *Mazowieckie rody gniazdowe*, PH, t. 52: 1961, z. 1, s. 7—8.

²⁶⁷ M. Bloch (*op. cit.*, s. 231 i n., 221 i n.) stwierdziwszy, że każde pokolenie miało swych krewnych, którzy nie musieli pokrywać się z krewnymi pokolenia poprzedniego, konkluduje, że każdy osobnik mógł jednocześnie należeć do dwu takich rodów (niejednoliniwnych) wróżdujących ze sobą i w ten sposób zachodziła konkurencja dwu identycznych obowiązków.

²⁶⁸ Adamus, *Kazimierz Tymieniecki i jego dzieło*, s. 29 i n., 44 i n.; tenże, *Polska teoria rodowa*, s. 314—315.

Rozdział III

PODZIAŁ WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ

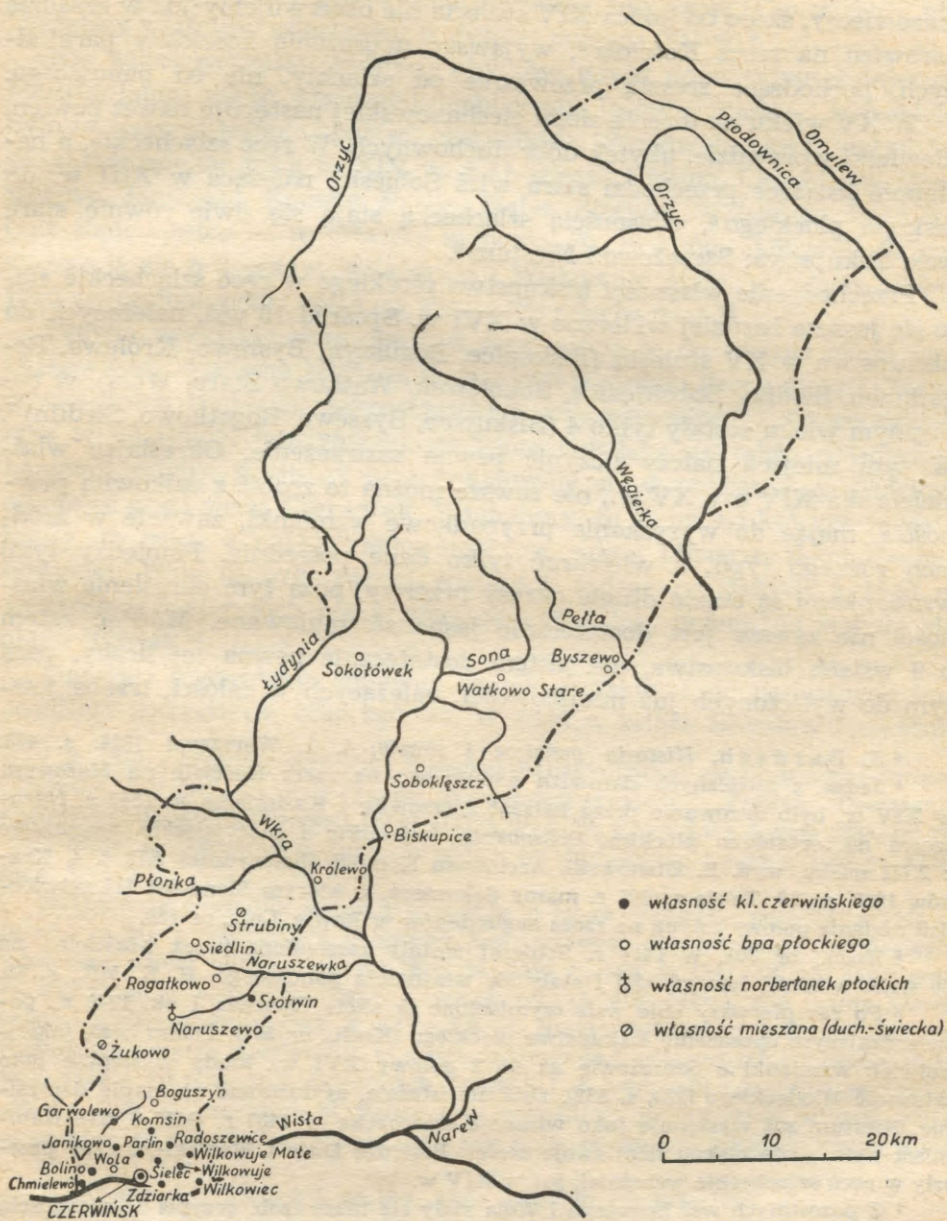
1. DOBRA DUCHOWNE

Na czele wielkiej własności w całym Mazowszu stały dobra duchowne, które znacznie przewyższały tutaj dobra panującego¹. Na terenie ziemi ciechanowskiej przewaga ta, w sensie ilości osiedli, jest niewidoczna², a gdybyśmy chcieli uwzględnić miasta, z których jedynie Czerwińsk był własnością duchowną (biskupa płockiego, a także w części opata kanoników regularnych), widoczna byłaby przewaga panującego. Inaczej jednak spojrzymy na tę sprawę, gdy uświadomimy sobie, że własnością duchowną były także włóki stanowiące uposażenie poszczególnych parafii, których w sensie wiejskich i miejskich centrów parafialnych mamy tutaj 39. Przeciętne uposażenie parafii wynosiło od 2 do 3 włók, przemnożywszy średnią tych liczb, tj. 2,5 włóki przez liczbę parafii otrzymujemy 97,5 włóki, czyli obszar równy mniej więcej dziesięciu średniej wielkości wioskom. Gdy więc ten obszar doliczymy do własności ziemskiej należącej do duchowieństwa, wtedy ta i na naszym terenie wysunie się na czoło.

Wśród właścicieli duchownych w ziemi ciechanowskiej mamy dwóch głównych potentatów: opactwo czerwińskie i biskupstwo płockie. Trzecim właścicielem, do którego wszakże należała jedna tylko wieś (wprawdzie parafialna — Naruszewo) były norbertanki płockie. Dobra duchowne, w przeciwieństwie do dóbr panującego, a zwłaszcza do własności szlacheckiej, cechowała wielka stabilność. Zwłaszcza dotyczy to na naszym terenie dóbr kanoników regularnych. Można by powiedzieć, iż dobra te tak jak uformowały się w XII—XIV w., przetrwały bez znaczniejszych zmian, w identycznym prawie składzie, w ciągu następnych stuleci (ryc. 5).

¹ Dobra duchowne na całym Mazowszu obejmowały wg obliczeń poczynionych przez Pawińskiego (ŻD, s. 56) dla drugiej połowy XVI w. 500 wsi, a dobra panującego liczyły tylko 262 wsie.

² Ze względu na dużą płynność domeny książęcej trudno jest tu robić jakiegokolwiek zestawienia. Około 1525 r. mamy w ziemi ciechanowskiej 25 wsi książęcych i prawie tyleż wsi duchownych (13 wsi klasztoru czerwińskiego, 10 — biskupstwa płockiego i 1 — norbertanek płockich).

Ryc. 5. Dobra duchowne w ziemi ciechanowskiej pod koniec XV w.

Pamiętamy, że w Koronie za czasów Kazimierza Wielkiego wytworzyła się zwyczajowa norma prawna zabraniająca alienacji na rzecz instytucji duchownych³. Podobną normą kierowali się zapewne i Piastowie mazowieccy, skoro od końca XIV stulecia nie obserwujemy już w zasadzie darowizn na rzecz Kościoła⁴, wyjąwszy uposażenia kościołów parafialnych, pochodzące zresztą przeważnie od szlachty, nie od panującego.

W XV wieku na terenie ziemi ciechanowskiej następuje nawet pewien, niewielki wprawdzie, ubytek dóbr duchownych. W ręce szlacheckie, a następnie książęce przechodzi stara wieś Sobieski, należąca w XIII w. do biskupa płockiego⁵, własnością szlachecką stają się dwie równie stare wsie biskupstwa: Szczezewo i Niestum⁶.

Przechodzenie własności biskupstwa płockiego w ręce szlacheckie stało się jeszcze bardziej widoczne w XVI w. Spośród 10 wsi, należących do biskupstwa w XV stuleciu (Biskupice, Boguszyn, Byszewo, Królewo, Rogatkowo, Siedlin, Soboklęszcz, Sokołówek, Watkowo Stare, Wola), w następnym wieku zostały tylko 4 (Biskupice, Byszewo, Rogatkowo, Siedlin)⁷. W tym miejscu należy uczynić pewne zastrzeżenie. Określając właściciela dla XIV czy XV w., nie zawsze można to zrobić z całkowitą pewnością, mając do wyzyskania przypadkowe wzmianki, zawarte w źródłach różnego typu, a wielokroć tylko dane pośrednie. Pomiędzy tymi wzmiankami są często długie okresy przerwy, poza tym określenie własności nie zawsze jest dostatecznie jasno sformułowane. Mówiąc zatem o 9 wsiach biskupstwa, nie jestem dostatecznie pewna tej liczby, poza tym do wyliczonych już miejscowości, należących w całości, trzeba jesz-

³ J. Bardach, *Historia państwa i prawa*, t. 1, Warszawa 1964, s. 428.

⁴ Jedną z nielicznych darowizn panującego na rzecz Kościoła na Mazowszu w XIV w. było darowanie przez książąt Siemowitą i Kazimierza w 1347 r. Naruszcza norbertankom płockim, *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej AU, t. 4, Kraków 1888, nr 29. Także z 1397 r. mamy dokument, w którym Siemowit III zatwierdził nadanie połowy młyna na rzecz augustianów w Rawie, Lub., nr 128.

⁵ Koch., nr 301. W 1414 r. Sobieski zostały zamienione przez właścicieli na 50 włók w ziemi łomżyńskiej i stały się własnością panującego, H. K. Mil., s. 60.

⁶ Po raz pierwszy obie wsie wymienione w akcie Konrada I ok. 1240 r., potwierdzającym uposażenie biskupstwa płockiego (Koch., nr 301). Potem brak jakiegokolwiek wzmianki o Szczezewie aż do 2 połowy XVI w., kiedy występuje jako własność Młodeckiego (ŻD, s. 352). Dziś nie istnieje, usytuowane na mapie domyślnie. Niestum zaś występuje jako własność szlachecka w 1437 r. (MK 6, 37). Natomiast wsie, gdzie biskup miał swoje części: Postruże Duże i Woźniki-Zawady przeszły w ręce szlacheckie wcześniej, już w XIV w.

⁷ Z pozostałych wsi Boguszyn i Wola stały się także (zob. przypis 6) własnością Młodeckiego (a może Młodecki trzymał tylko w dzierżawie wsie biskupie? ŻD, s. 352), Królewo — tamtejszego plebana (tamże, s. 324), Soboklęszcz — Przedwojewskich (tamże, s. 326), Sokołówek — Bielińskich (tamże, s. 323), Watkowo Stare — Gcińskich (tamże, s. 328).

cze dołączyć osady, w których biskup płocki miał przypuszczalnie swoje części. Są to Strubiny, w których część należąca do biskupa jest tylko raz jeden, jako taka, udokumentowana na początku XIV w.⁸, oraz wieś Żukowo, w której biskup płocki miał dowodnie swą część (i to większą niż tamtejszy właściciel szlachecki) w drugiej połowie XV w.⁹

Nie widać natomiast żadnych ubytków wśród dóbr najpotężniejszego feudała, jakim wśród właścicieli duchownych (a także zresztą i świeckich) było na naszym terenie opactwo czerwińskie. Przeciwnie nawet, dobra jego, składające się tutaj w XIV w. z 11 wiosek (Bolino, Chmielewo, Garwolewo, Janikowo, Komsin, Parlin, Sielec, Słotwin, Wilkowiec, Zdziarka oraz Radoszewice — te ostatnie niepewne¹⁰), w końcu XV stulecia powiększają się o 2 osady: Wilkowuje i Wilkowuje Małe, w latach 1470—1520 wykupione przez opata od właścicieli szlacheckich¹¹.

Prawie wszystkie wsie opactwa (oczywiście te na terenie ziemi ciechanowskiej, wiadomo bowiem, że opactwo posiadało liczne majątki także w sąsiednich ziemiach: zakroczymskiej, wyszogrodzkiej i warszawskiej, oraz w nurskiej i łomżyńskiej, na które składały się także pojedyncze karczmy, młyny, przewozy itp.), znajdowały się w pobliżu jego siedziby, otaczając gęstą siecią Czerwińsk. Pamiętamy, że gleby, na których te wsie leżały, to jedne z najwartościowszych na całym obszarze ziemi ciechanowskiej. Wsie te były różnej wielkości, sądząc po danych z 1525 r. wielkość żadnej z nich nie przekraczała 20 włók, przeciętna wahała się około 10 włók¹².

Opactwo czerwińskie wcześniej zaczęło uzyskiwać od panujących immunitety gospodarcze oraz sądowe. W 1240 r. książę Bolesław I uwolnił

⁸ R. 1316: „Johannes episcopus Plocensis Arnaldo decano de Orsimowicz sortem Stroybino ad mensam episcopalem pertinentem concedit”, *Triginta Documenta Ecclesiae Cathedralis Plocensis (1230—1317)*, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1888, nr 27.

⁹ Pierwszą wzmiankę o Żukowie jako o wsi biskupstwa mamy z 1464 r., ADP, perg. 323.

¹⁰ Pierwsza i ostatnia zarazem wzmianka o tej miejscowości pochodzi z 1161 r. (Koch., nr 87), z aktu dotacji Bolesława Kędzierzawego dla opactwa czerwińskiego, wpisanego potem kilkakrotnie do Metryki (1496 r., MK 9, 194, MK 18, 85v.) oraz do ksiąg sądów ziemskich (Zakr. z. wiecz. rel. 15, 618—619v.). Nie mamy zatem pewności, czy osada istniała w XIV—XV w. Nasze wątpliwości pogłębia fakt, że Radoszewice nie są wymienione w spisie miejscowości, odłączonych na prośbę opata w 1524 r. od pow. sąchockiego, zob. rozdział I. Z kontekstu wspomnianego aktu: „Parlin cum Radossewicz et Nedan cum suis filiis”, można także wysnuć przypuszczenie, że wspomniana nazwa dotyczyła osób, nazwanych patronimicznie, a nie osady.

¹¹ AGAD, perg. 6707; MK 32, 15v., 63v.; BOZ Cim. 71, 153—154.

¹² Wg danych z Registrum, 53—53v. największą wsią klasztoru był Słotwin (18 włók), następna co do wielkości Komsin (15½ włóki), dalej Zdziarka (14 włók). Najmniejsze zaś były Wilkowuje (3 włóki), Wilkowuje Małe (1½ włóki) i Janikowo (1¼ włóki).

posiadłości opactwa od wszelkich książeńcych opłat, ciężarów, stacji „et specialiter ab exactione polonica, que vulgo podymne nominatur”¹³. W 1256 r. Siemowit I uwolnił kmieci ze wsi Wilkowiec „a variis exactio-nibus”¹⁴. W roku 1353 książę Kazimierz Trojdenowic uznał, że wszyscy „obnoxii” klasztorni: piekarze, szewcy, kowale, pełniący służbę w stajniach, w winnicach, w sadach, rybacy, łowcy, stelmachowie, łąziebnicy, kuśnierze, woźnice, rębacze drzewa, mają odpowiadać sądownie tylko i jedynie przed opatem¹⁵. W ślad za tym pojawiły się jeszcze ważniejsze przywileje. Najpierw w 1361 r. król Kazimierz Wielki na prośbę opata Floriana przeniósł szereg wsi opactwa znajdujących się w kasztelanii zakroczymskiej na prawo niemieckie (średzkie)¹⁶. Niedługo potem, w 1365 r. książę Siemowit III wszelkie wsie należące do klasztoru — i te już osadzone, i te mające być osadzone w przyszłości — przeniósł z prawa polskiego na prawo niemieckie¹⁷. Kmiecie tych wsi zostali zwolnieni od wszelkich świadczeń w naturze, od kar, od służebności i wszelkich robót dla księcia, a także od sądów urzędników książeńcych.

Mieszkańcy wsi założonych w polach otrzymali 4 lata wolnizny, mieszkańcy wsi położonych w lasach — aż 10 lat. Nie wiemy, jak wysokim był czynsz po upływie lat „wolnych”, w dokumencie bowiem z 1365 r. nie podano jego wysokości. J. Senkowski wyraził przypuszczenie, że po upływie wolnizny świadczone czynsz książeńcy w wysokości maksymalnej, tj. 12 gr¹⁸. Sądzimy jednak inaczej — iż w końcu XIV i na początku XV w. czynsz ten był znacznie mniejszy, być może, tak jak w Koronie nie przekraczał tutaj 4 gr¹⁹. Dowodem tego są świadczenia, które znamy z aktu sprzedaży sołectwa we wsi Piotrowo, należącej do klasztoru czerwińskiego, a które w 1390 r. przedstawiały się następująco: chłop płacił z włóki $7\frac{1}{2}$ gr czynszu rocznie (tzw. świętomarskiego), dawał 30 jaj, 2 sery, 2 kurczęta i po 2 miary pszenicy, żyta i owsa oraz musiał przepraco-

¹³ Koch., nr 400; AGAD, perg. 6699. W 1475 r. książę Kazimierz przywilej ten potwierdził, BOZ Cim. 70, 88—93.

¹⁴ KDP I, nr 45.

¹⁵ AGAD, perg. 6491.

¹⁶ AGAD, perg. 6495; BOZ, perg. 77. Wśród wsi wymienionych „in territorio sive castellania Zacrocziemiensi” znalazła się wieś Wilkowiec, może dlatego, że była to wieś graniczna i przynajmniej część jej leżała w ziemi zakroczymskiej. O późniejszej przynależności tej wsi do pow. sąchockiego świadczy umieszczenie jej w spisie wsi odłączonych od tegoż powiatu w 1524 r., MK 41, 6; por. rozdz. I.

¹⁷ AGAD, perg. 6498; BOZ Cim. 70, 18.

¹⁸ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowska od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 133.

¹⁹ W Koronie przywilej z 1381 r. wydany przez Ludwika Węgierskiego specjalnie dla duchowieństwa, ustanawiał zwolnienie od podatków powyżej 2 groszy (lub powyżej 4 groszy w dobrach klasztornych) od łanu, Bardach, *op. cit.*, s. 428.

wać 6 dni ²⁰. Jeśli zatem do dochodów klasztoru wpływało $7\frac{1}{2}$ gr czynszu, to do skarbu książecego chyba mniej.

Ogólną tendencją ksiąg mazowieckich nie było podnoszenie, lecz obniżanie opłat i obciążeń. Jak na tle tej tendencji wytłumaczyć zatem znaną nam (niestety w jedynym przytoczonym wypadku) wysokość czynszu z 1390 r., gdy do wiadomości tej dodamy, że w 1422 r. książę Janusz Starszy ustalił wysokość czynszu we wsiach klasztornych na 8 gr praskich od włóki, zwalniając powtórnie mieszkańców tychże wsi od wszelkich robót „exceptis novis castris” ²¹ i że w sto lat później, w pierwszej ćwierci XVI w. czynsz książeący we wsiach klasztornych wynosił już rzeczywiście 12 gr ²². Albo więc w tendencji tej bywały wyjątki (w tym wypadku dotyczyłoby to dóbr klasztoru czerwińskiego), albo niejednakowa była wartość płaconych w różnym czasie groszy. Na Mazowszu, podobnie jak w całej Polsce, były w użyciu grosze praskie oraz grosze krakowskie, a także szelągi pruskie ²³. Wartość grosza praskiego w stosunku do monety bieżącej ²⁴ przedstawiała się jak 1:1,5. W dyplomie z 1422 r. wyraźnie jest mowa o groszach praskich, jeśli więc nawet przyjmiemy, że czynsz 12-groszowy z XVI w. był płacony w monecie bieżącej i wartość jego równała się 8 gr praskim z 1422 r., jak wytłumaczyć wysokość czynszu z 1390 r. wynoszącą $7\frac{1}{2}$ gr (a wówczas na pewno jeszcze chodziło o grosze praskie).

Przenoszenie na prawo niemieckie było zresztą przywilejem nie tylko opata czerwińskiego, lecz większości (jeśli nie wszystkich) właścicieli duchownych (zestaw. 16) ²⁵. Wcześniej bowiem jeszcze, w 1358 r., otrzy-

²⁰ BOZ Cim. 71, 1—3. Wiadomość o wsi Piotrowo występuje jedyny raz. Sądząc z kontekstu: „sculteciam cum duobus mansis liberis et prato [...] in villa nostra Potrowo et alias in Schdzarka in vulgari sic dicta sita prope Czyrwenszk [...] vendidimus” i dalej: „prout dicta villa Potrowo alias Sdzarka”, Piotrowo leżało obok wsi Zdziarka, być może więc z czasem zrosło się ze Zdziarką lub, co bardziej prawdopodobne, Piotrowo było nazwą wsi Zdziarka nadaną przez kanoników, która — sądząc po jej zaniknięciu — nie utrzymała się.

²¹ BOZ Cim. 70, 13. J. Senkowski zna ten dokument, lecz biorąc pod uwagę wspomnianą tendencję panujących do niepodnoszenia podatków, widzi w nim dowód potwierdzający wyrażone zdanie, że czynsz początkowo wynosił 12 gr.

²² Registrum, 53—53 v.

²³ R. Grodecki, O tzw. grzywnie kujawsko-mazowieckiej, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 16: 1934, s. 64—67.

²⁴ Zakr. I, nr 897, cytuje Senkowski, op. cit., s. 98.

²⁵ W zestawieniu nie uwzględniono wsi parafialnych, z których w każdej istniały włóki stanowiące uposażenie kościoła (tzw. poświętne). Brak tu także Piotrowa, gdyż było ono prawdopodobnie częścią wsi Zdziarka (zob. przypis 20). Ponieważ właściciele duchowni otrzymywali prawo niemieckie dotyczące się całości dóbr, w ostatniej rubryce zgromadziłam wzmianki o sołtysach lub wójtach, pozwalające zorientować się, jak dalece prawo to było istotnie stosowane. Gdy wzmianek takich brakowało, podawałam rok, w którym dany właściciel uzyskał prawo niemieckie dla całości dóbr.

Zestawienie 16

Wsie należące do duchowieństwa w XV w. na terenie ziemi ciechanowskiej

Lp.	Nazwa wsi i powiat	Właściciel	Dane dotyczące prawa niemieckiego
1.	Biskupice, ciech.	bp płoc.	[1254]
2.	Boguszyn, sąch.	bp płoc.	1389 scult., BOZ Cim. 70 128-131
3.	Bolino, sąch.	kl. czerw.	[1365]
4.	Byszewo, przasn.	bp płoc.	1474 advoc., MK 6, 64
5.	Chmielewo, sąch.	kl. czerw.	1525 advoc., BOZ Cim. 72, 25 a.
6.	Garwolewo, sąch.	kl. czerw.	1444 advoc., AGAD, perg. 6638
7.	Janikowo, sąch.	kl. czerw.	1436 scult., BOZ Cim. 71, 3-5
8.	Komsin, sąch.	kl. czerw.	1426 scult., BOZ Cim. 71, 5-6
9.	Królewo, ciech.	bp płoc.	1424 advoc., Zakr. I, nr 443
10.	Naruszewo, sąch.	norb. płoc.	1391 scult., WAP, perg. 863
11.	Parlin, sąch.	kl. czerw.	1416 scult., ADP, perg. 159
12.	Radoszewice, sąch.	kl. czerw.	[1365]
13.	Rogatkowo, sąch.	bp płoc.	[1254]
14.	Siedlin, sąch.	bp płoc.	[1254]
15.	Sielec, sąch.	kl. czerw.	[1365]
16.	Słotwin, sąch.	kl. czerw.	[1365]
17.	Sobokłęczcz, ciech.	bp płoc.	1493 advoc., Ep. 15, 62 v.
18.	Sokolówek, ciech.	bp płoc.	1470 advoc., Ep. 5, 218
19.	Strubiny, sąch.	bp płoc. i szl.	[1254]
20.	Watkowo Stare, ciech.	bp płoc.	1473 advoc., Ep. 10, 62
21.	Wilkowiec, sąch.	kl. czerw.	1361 ius theut., BOZ, perg. 77
22.	Wilkowuje, sąch.	kl. czerw.	1471 advoc., BOZ Cim. 72, 25
23.	Wilkowuje Małe, sąch.	kl. czerw.	[1365]
24.	Wola, sąch.	bp płoc.	1465 advoc., Ep. 5, 160 v.
25.	Zdziarka, sąch.	kl. czerw.	1426 scult., BOZ Cim. 71, 5-6
26.	Żukowo, sąch.	bp płoc. szl.	1452 ius theut., MK 4, 1

mały to prawo (wraz ze zwolnieniem od wszelkich świadczeń na lat 8) norbertanki płockie dla swej wsi Naruszewo²⁶. Korzystał z tego prawa także znacznie już wcześniej biskup płocki²⁷. Tutaj warto podkreślić, iż diecezja płocka była wyjątkowo uprzywilejowana w stosunku do innych diecezji, w których skład wchodziło Mazowsze. Immunitet bowiem gospodarzy, który otrzymywały dobra duchowieństwa na Mazowszu, w innych diecezjach był z reguły immunitetem ograniczonym, a np. duchowieństwo

²⁶ ADP, Kodeks dyplomatyczny norbertanek płockich, k. 30 (są to odpisy dokumentów zebrane przez ks. W. Makowskiego). Z 1428 r. mamy dopiero pierwszą wzmiankę o sołectwie w Naruszewie (ADP, perg. 195). W 1436 r. norbertanki uzyskały dla mieszkańców Naruszewa zwolnienie od robót przy budowie zamków „exceptis novis castris” (MK 3, 185 v.).

²⁷ W 1254 r. książę Siemowit zatwierdził prawo niemieckie dla osiedlających się w dobrach biskupa płockiego (Lub., nr 24). W 1257 r. tenże sam książę potwierdził swobody kościoła płockiego, wśród których znajdowało się zwolnienie od budowy zamków, od narzazu, od przewodu itp. (Lub., nr 28).

zakonne zawsze musiało świadczyć ze swych dóbr określone kwoty na rzecz skarbu książęcego. Pełny immunitet, potwierdzony przez księcia Siemowita III w 1378 r., przysługiwał jedynie duchowieństwu w diecezji płockiej²⁸. Na zasadzie tego immunitetu biskupstwo płockie miało cieszyć się w swych dobrach prawem książęcym. Pełny immunitet nie likwidował tu jednakże obowiązku świadczenia stacji, czego dowodzi choćby spór w tej materii biskupa płockiego Jakuba w roku 1400 z księciem Januszem Starszym²⁹. Co prawda, nie znamy rozstrzygnięcia sporu, lecz aż do ostatecznego orzeczenia nie wolno było księciu urządzać postojów w dobrach biskupstwa płockiego³⁰. Ponieważ potem nie było już spórów w tym przedmiocie, można przypuszczać, iż książęta zrezygnowali z pobierania stacji z dóbr biskupstwa³¹, oczywiście na podstawie nie znanego nam orzeczenia.

Rozpowszechnienie się prawa niemieckiego w dobrach wielkiej własności duchownej, mimo że należy do zjawisk ogólnie znanych³², nie przeszkodziło w przyjmowaniu tezy o znikomym występowaniu prawa niemieckiego na Mazowszu³³. Rczwój immunitetu ekonomicznego, który w stosunku do tych dóbr, a także i świeckich, przybierał najczęściej postać nadania prawa niemieckiego, nie miał oczywiście na terenie Mazowsza nic wspólnego z napływem ludności niemieckiej, był przede wszystkim wynikiem rozkwitu gospodarki towarowo-pieniężnej.

2. DOBRA KSIĄŻĘCE

Dobra panującego w ziemi ciechanowskiej, acz w stosunku do własności szlacheckiej na tym terenie niewielkie, miały w porównaniu z innymi ziemiami Mazowsza dość pokaźne rozmiary³⁴. Składały się na nie miasta i pewna liczba wsi. Nie zajmując się w tym miejscu miastami, które omawiam łącznie w innym rozdziale, przypominam tylko, że Ciechanów, Przasnysz i Janowo zawsze stanowiły własność książęcą, a Sochocin

²⁸ KDP I, nr 136.

²⁹ S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396—1425*, Kraków 1915, s. 133.

³⁰ Tamże.

³¹ Senkowski, *op. cit.*, s. 122.

³² Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV w.*, Poznań 1936, s. 288 i n.

³³ *Historia Polski*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1958, s. 617.

³⁴ Senkowski, *op. cit.*, s. 18, wyliczając 10 ziem, w których dobra książęce w 1525 r. były najliczniejsze, na pierwszym miejscu stawia ziemię czerską (81 wsi), na drugim warszawską (27 wsi), na trzecim ciechanowską (21 wsi), najmniej wsi książęcych znajdowało się w ziemiach płockiej i zawkrzeńskiej. Co do ciechanowskiej, to opierając się na tym samym źródle, co Senkowski (Registrum) ustaliłam, że w 1525 r. było tych wsi 25.

dopiero od 1480 r., Czerwińsk zaś jako miasto nigdy do panującego nie należał. Natomiast skład dóbr, gdy chodzi o osady wiejskie, nie był stały. Wsie bowiem bywały w różnej formie alienowane, na ich miejsce zaś przybywały inne, bądź nowo powstałe na terenach aktualnie kolonizowanych, bądź uzyskane od poprzednich właścicieli w drodze zamiany, kupna lub konfiskaty. Natomiast raczej rzadko spotykamy się z przechodzeniem dóbr do rąk książęcych na zasadzie prawa puścizny³⁵.

Płynność domeny książęcej jest widoczna w ciągu całego badanego okresu na terenie wszystkich trzech powiatów (zob. ryc. 6 i 7 oraz zestaw. 17). Spośród 49 wiosek, które kiedykolwiek określone zostały jako „villa ducalis”, jedynie 12 stanowiło niezmiennie własność książęcą³⁶ od pierwszej o nich wzmianki aż po rok 1526. W pow. sąchockim były to Kębłowice i Radzikowo³⁷, w pow. ciechanowskim — Czernice, Grędzice, Kołaczków, Pomorze, Sarnowa Góra i Tatary, w pow. przasnyskim — Lipa, Połoń, Ruda, Szla. Jak więc widać, największą stabilność przejawiały wsie leżące w pow. ciechanowskim (wymienione bowiem wsie w pow. przasnyskim należały do nowo lokowanych), co jest zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę bliskość starego grodu książęcego — Ciechanowa.

Ani jedna z nazw tychże wsi książęcych (a także nie książęcych), znajdujących się w pobliżu Ciechanowa, nie jest nazwą służebną³⁸. Być

³⁵ Tzw. później prawo kaduka. K. Dunin (*Dawne mazowieckie prawo*, Warszawa 1881, s. 143) twierdził, że „prawo księcia do puścizn zgasło już w XIV wieku”. Jednak S. Russocki (*Formy władania ziemią w prawie ziemskim Mazowsza*, Warszawa 1961, s. 81—82) przytoczył wypadki przechodzenia na książąt dóbr po osobach zmarłych bezpotomnie nawet jeszcze w XV w., dodając co prawda, że „nie wiemy [...], czy mamy tam do czynienia z klasycznym prawem kaduka, czy może po prostu powrotem opróżnionej lenna”, i opowiadając się za większym prawdopodobieństwem drugiej ewentualności.

³⁶ Wyjaśniam, że wśród dóbr panującego na Mazowszu nie da się wydzielić tzw. włości książęcej o charakterze latyfundiального majątku książęcego. Por. A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądcecczyzna w XIII i XIV wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, s. 33. Dopiero w spisie z 1525 r. (Registrum) kilka wsi zostało określonych jako „predium” (Opinogóra Górna, Prążewo, Ruda, Chrzanówek), było to jednak dopiero stadium początkowe organizacji folwarku.

³⁷ Ściśle mówiąc, Radzikowo należało do panującego z przerwą w latach 1478—1509, darowane w 1478 r. Janowi z Radzanowa stolnikowi płockiemu (MK 9, 96—96v.). Następnie, po skasowaniu przywileju, wieś została dana w części w 1482 r. Adamowi Wilkanowskiemu (MK 9, 145v.), w części Piotrowi Osieckiemu kanonikowi płockiemu i warszawskiemu (MK 9, 147—147v.), w 1505 r. przysądzona Małgorzacie, wdowie po Janie Radzanowskim (MRPS III, nr 2274) i dopiero w roku 1509 w drodze konfiskaty wieś wróciła do książąt mazowieckich (MRPS IV 1, nr 619).

³⁸ Grędzice — nazwa rodowa (K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 187); Dzbonie, Kołaczków i Pomorze — nazwy dzierżawcze od nazw osobowych (tamże, s. 144, 215, 304); Czernice i Kąty — nazwy topograficzne (tamże, s. 149, 208), Tatary — nazwa pochodząca od Tatarów osadzonych

może zatem, iż tutejsze dawne wsie z nazwami służebnymi (jeżeli w ogóle takowe tu istniały) zostały zniszczone w ciągu wielokrotnych najazdów Jaćwingów, Prusów i Litwinów w XIII-XIV w., choćby w czasie najazdu Litwinów w 1337 r., gdy zniszczono pierwotny zamek w Ciechanowie; w ich miejscu zaś zostały zorganizowane wsie nowe, które pełniąc wprawdzie pewne służebności na rzecz zamku, nie były już wsiami służebnymi w dawnym, XI-XIII-wiecznym tego słowa znaczeniu, nie mogły zatem mieć już nazw tego typu³⁹. Wśród wszystkich wsi, należących w jakimś czasie do książąt na terenie ziemi ciechanowskiej, mamy zaledwie dwie wsie z nazwami o treści służebnej: Kuchary w pow. sąchockim, uzyskane przez panującego dopiero w 1480 r. wraz z całym kluczem sąchockim w drodze konfiskaty dóbr poprzednich właścicieli, oraz Bartniki w pow. przasnyskim, które przeszły w ręce szlacheckie ok. 1454 r. Alienacje wsi książęcych odbywały się w formie darowizny, czasem zamiany, często też następowało przejście osady z rąk książęcych w ręce szlacheckie w sposób niewiadomy, bez pozostawienia śladu w źródłach.

Przy darowiznie, ze względu na rozpowszechnienie prawa niemieckiego we wsiach książęcych, o czym niżej, książę musiał wykupywać wójtostwo od dotychczasowego wójta, co było koniecznym zabiegiem ze względu na dziedziczność tej funkcji, z którą związane były uprawnienia przynoszące stcsunkowo wysokie dochody. Nie zawsze tego typu transakcja zostawiała ślad w źródłach, np. brak wiadomości o wykupieniu wójtostwa przy darowaniu wsi Srebrna w 1478 r. Janowi Lipskiemu kasztelanowi wiskiemu⁴⁰, a także przy darowaniu wsi Krzynowłoga Mała w 1439 r. Janowi Łosiowi z Grotkowa⁴¹. Znajdujemy zaś akt wykupu przy darowaniu Krzynowłogi Wielkiej ok. 1425 r. Stanisławowi Borucie z Falent⁴². Książę Janusz darował sołtysom z Krzynowłogi Wielkiej w [1414—1425] r.

tu zapewne przez księżnę Annę Danutę, wdowę po Januszu I, siostrę Witolda, która sprawowała rządy po śmierci męża w imieniu małoletniego wnuka, księcia Bolesława IV; wiadomo, że Witold osadzał Tatarów na Litwie. Por. A. Wolf, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962, s. 48. Brak osad z nazwami typu służebnego wokół Ciechanowa jest potwierdzeniem poglądu K. Buczka (*Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Kraków 1958, s. 98) o istnieniu grodów bez osad służebnych, zwłaszcza na Mazowszu i Śląsku. Autor łączy osady służebne nie z grodem, lecz przede wszystkim z dworem książęcym.

³⁹ Nazwy służebne nie są w ogóle typowe dla Mazowsza. Wg obliczeń Zierhoffer'a, *op. cit.*, s. 89, uczynionych dla północnego Mazowsza, nazwy służebne stanowią tu tylko 1%.

⁴⁰ MiK 9, 100—100 v.

⁴¹ MK 3, 234.

⁴² MK 3, 300 v. Boruta pełnił urząd chorążego warszawskiego w latach 1434—1461, Wolf, *op. cit.*, s. 291.

Zestawienie 17

Wsie książęce w ziemi ciechanowskiej

Lp.	Nazwa wsi i powiat	Przynależność do domeny książęcej	Dane dotyczące prawa niemieckiego
1.	Bartniki, przasn.	do 1454	[1414-1425] scult., MK 3, 7
2.	Biele-Brzeźnica, sąch.	od 1480	1427 ius theut., P. Pr. V, nr 448
3.	Bogulewo, sąch.	od 1480	—————
4.	Chmielęń Wielki, przasn.	do 1425	1416 advoc., MK 3, 110 v.
5.	Chodziszewo, sąch.	od 1480	1473 ius Culm., MK 6, 46 v.
6.	Chorzyle, przasn.	od 1473	—————
7.	Chrostowo Wielkie przasn.	do 1470	[1414-1425] advoc., MK 3, 22
8.	Chrzanówek, ciech.	od 1525 [?]	—————
9.	Ciemniewo, sąch.	od 1480	1390 ius Culm., Lub., nr 118
10.	Czernice, ciech.	bez przerw	1429 advoc., P. Pr. V, nr 92
11.	Drochowo, sąch.	do [1414-1425]	[1414-1425] scult., MK 3, 106
12.	Duczymin Kościelny, przasn.	do 1425	[1414-1425] scult., MK 3, 48 v.
13.	Dzbonie, ciech.	od [1414-1425]	1463 advoc., Ep. 9, 69 v.
14.	Dziegietnia, sąch.	przejsciowo 1421	1421 ius theut., MK 3, 72-72 v.
15.	Grędzice, ciech.	bez przerw	[1414-1425] scult., MK 3, 54
16.	Gromadzyn, sąch.	od 1480	1421 ius theut., MK 3, 72-72 v.
17.	Gromadzyn Mały, sąch.	od 1480	1486 ius theut., MK 6, 187
18.	Gutkowo, ciech.	od 1480	1463 advoc., MK 6, 12-12 v.
19.	Kawieczyno, przasn.	przejsciowo 1420	—————
20.	Kąty, ciech.	od 1421	1401 scult., MK 5, 101 v.
21.	Kęńbłowice, sąch.	bez przerw	[1414-1425] scult., MK 3, 59
22.	Klewki, przasn.	do 1441	1441 advoc., MK 3, 254-254 v.
23.	Kołaczków, ciech.	bez przerw	1421 scult., MK 3, 80
24.	Kondrajec, sąch.	od 1480	1473 advoc., Ep. 10, 49-50
25.	Krzynowłoga Mała, przasn.	do 1439	1415 scult., MK 3, 3 v.
26.	Krzynowłoga Wielka, przasn.	do 1429	[1414-1425] scult., MK 3' 11 v.
27.	Kuchary, sąch.	od 1480	1473 advoc., AKH VI 433
28.	Lipa, przasn.	bez przerw	1481 advoc., MK 6, 139 e,
29.	Łanięta, przasn.	do 1425	1381 scult., AGAD, perg. 842
30.	Oględa, przasn.	do [1414-1425]	[1414-1425] scult., MK 3 52
31.	Opinogóra Górna, ciech.	od 1421	1401 scult., MK 5, 101 v.
32.	Połoń, przasn.	bez przerw	—————
33.	Pomorze, ciech.	bez przerw	1435 advoc., MK 3, 142 v.

d.c. zest. 17

Lp.	Nazwa wsi i powiat	Przynależność do domeny książęcej	Dane dotyczące prawa niemieckiego
34.	Prążewo, ciech.	od 1478	_____
35.	Radzikowo, sąch.	z przerwą 1478-1509	[1414-1425] scult., MK 3, 58 v.
36.	Ruda, przasn.	bez przerw	_____
37.	Rudno Kmiece, przasn.	do 1446	1415 scult., MK 3, 3 v.
38.	Rzy, sąch.	od 1480	_____
39.	Sarbiewo, sąch.	przejęciowo 1421	1421 ius theut., MK 3, 72-72 v.
40.	Sarnowa Góra, ciech.	bez przerw	1522 advoc., Ep. 204, 152-152 v.
41.	Skierki, przasn.	przejęciowo 1488-96	_____
42.	Sobieski, sąch.	od [1414-1425]	[1414-1425] scult., MK 3, 105 v.
43.	Srebrna, sąch.	do 1478	1425 advoc., P. Pr. V, nr 208
44.	Szła, przasn.	bez przerw	1475 advoc., Ep. 13, 1
45.	Szymaki, sąch.	przejęciowo 1421	1421 ius theut., MK 3, 72-72 v.
46.	Tatary, ciech.	bez przerw	_____
47.	Ulatowo-Zalesie, przasn.	przejęciowo 1480-1504	1524 ius Culm., MK 41, 2 v
48.	Wola Wierzbowska, ciech.	przejęciowo 1388	1388 ius Culm., MK 5, 154 v.
49.	Zielona, sąch.	od 1480	_____

12 włók lasu Gdzew nad rzeką Orzyc w zamian za sołectwo⁴³. Tak samo przed darowaniem wsi Rudno Kmiece książę w ciągu lat 1438—1442 darował 8 włók w pow. przasnyskim Andrzejowi i Wszeborowi, wójtom z Rudna⁴⁴, poczem dopiero wieś Rudno otrzymał szlachcic Mikołaj Zaręba⁴⁵.

Darowizny wsi książęcych stanowiły jedynie narzędzie polityki w rękach panującego⁴⁶, i to narzędzie dość kosztowne: panujący nie tylko pozbywał się części swych dóbr, lecz musiał dodatkowo usatysfakcjonować dotychczasowego wójta. Dlatego też alienacje tego typu nie były częste, na badanym terenie w ciągu całego interesującego nas okresu tylko 4 wsie były niewątpliwie darowane, 3 wsie w pow. przasnyskim (Krzynowłoga Mała, Krzynowłoga Wielka, Rudno Kmiece) oraz jedna w pow. sąchockim (Srebrna)⁴⁷.

Niewiele mamy również na naszym terenie wsi książęcych przechodzących w ręce szlacheckie w drodze zamiany. Są to tylko: wieś Drocho-

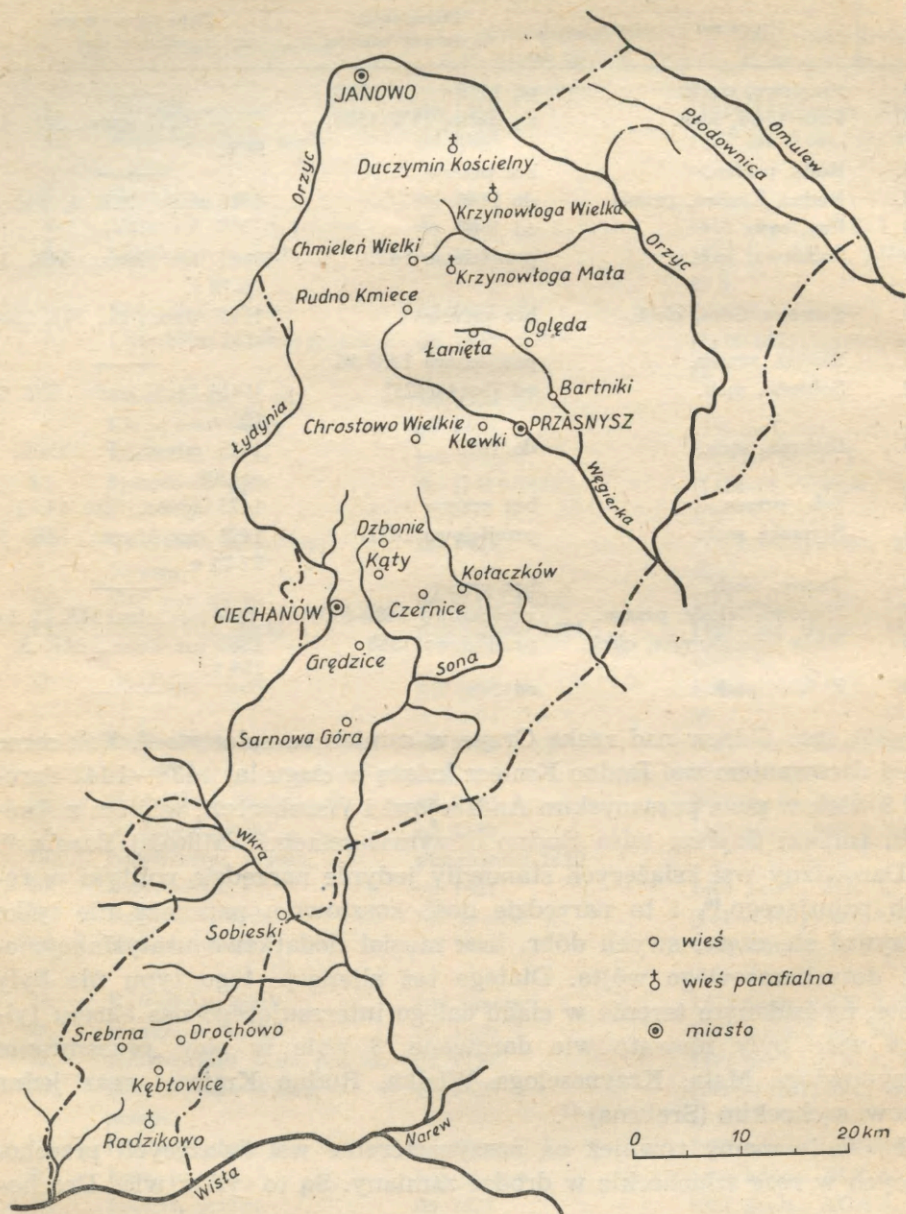
⁴³ MK 3, 11 v.

⁴⁴ MK 6, 255 v., MK 3, 214, 267 v.

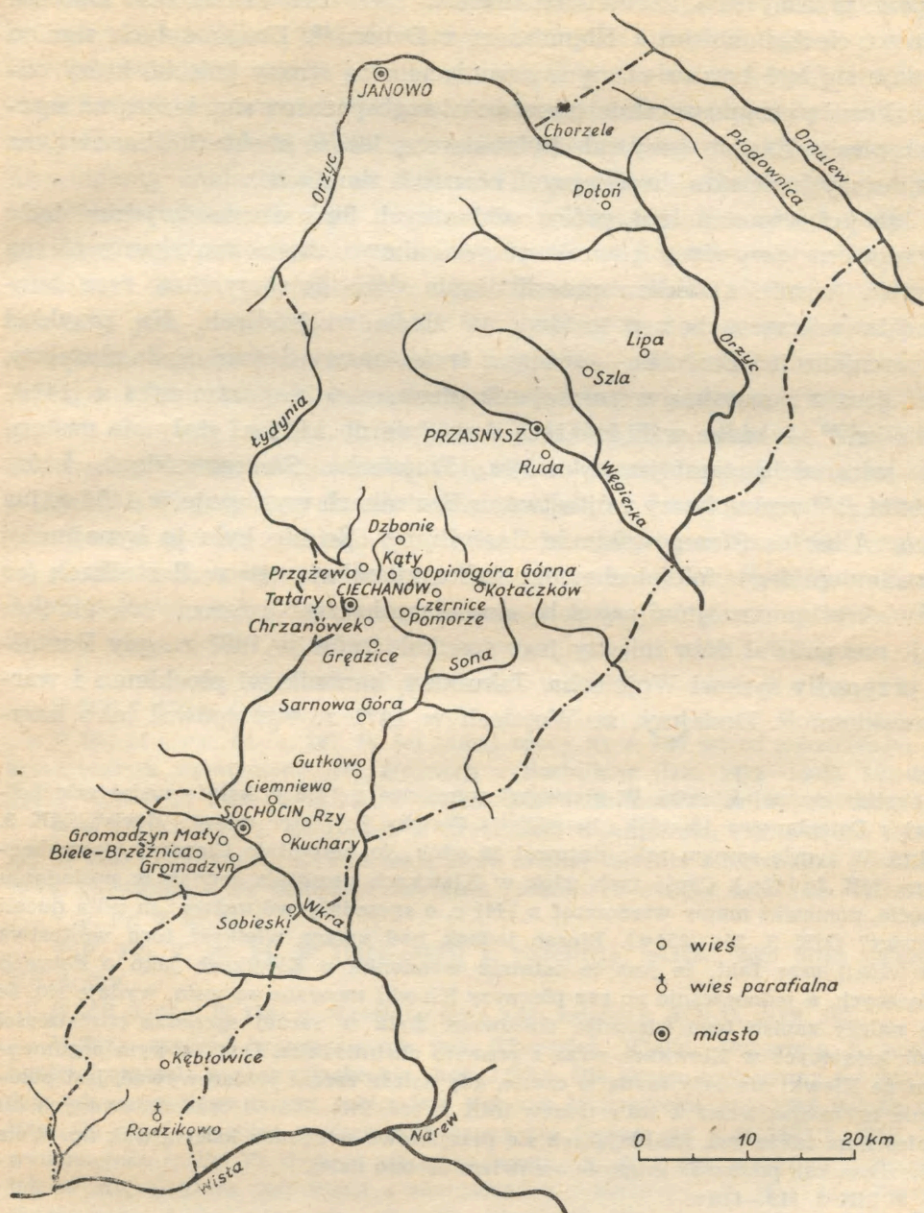
⁴⁵ MK 4, 36 v.

⁴⁶ Por. Senkowski, *op. cit.*, s. 48.

⁴⁷ Wśród wsi darowanych nie wyliczyłam Klewek w pow. przasnyskim. Była to bowiem darowizna nie wsi, lecz raczej nie zagospodarowanych włók książęcych

Ryc. 6. Dobra książęce w ziemi ciechanowskiej ok. 1425 r.

Ryc. 7. Dobra książece w ziemi ciechanowskiej ok. 1525 r.

wo w pow. sąchockim zamieniona na Petrykozy w pow. tarczyńskim w [1414-1425] r. z jej właścicielem, Mikołajem z Kryska⁴⁸, oraz Oględa w pow. przasnyskim, zamieniona także w [1414-1425] r. na wieś Dzbonie w pow. ciechanowskim z Klemensem z Dzboni⁴⁹. Druga z tych zamian wydaje się być bardzo udanym posunięciem ze strony księcia, który oddawał osadę przypuszczalnie nie w pełni zagospodarowaną, leżącą na marnych piaskach, a otrzymywał chyba starszą, leżącą blisko Ciechanowa, na znajdujących się tutaj urodzajnych czarnych ziemiach.

Jak już wspomniałam, prócz ewidentnych form alienacji, jakimi były wymienione darowizny i zamiany, stosunkowo często spotykamy się na naszym terenie z faktem przechodzenia dóbr książęcych w ręce szlacheckie milcząco, bez pozostawienia śladu w źródłach. Na przykład wspomniane już Bartniki — sądząc z treści nazwy dawna osada służebna, istniejąca z pewnością wcześniej niż pierwsza o niej wzmianka z [1414-1425] r.⁵⁰ — będąc wsią książęcą dowodnie do 1444 r., stały się następnie własnością tamtejszego wójta, Wojciecha Strzegowskiego, który w 1444 r.⁵¹ wykupiwszy wójtostwo w Bartnikach występuje w 1454 r. już jako „Albertus Strzegowsky de Bartniki”⁵². Że nie było to bynajmniej określeniem tegoż Wojciecha jako tylko mieszkającego w Bartnikach (co przy określaniu wójtów czy sołtysów zdarzało się bardzo często), przekonuje nas podział dóbr między jego spadkobierców w 1493 r., gdy Bartniki przypadły synowi Wojciecha, Jakubowi, kanonikowi płockiemu i warszawskiemu⁵³. Dodajmy, że Wojciech w 1471 r. występował jako kasz-

w okolicy zwanej Klewki. W pierwszej wzmiance z 1435 r. książę nadał szlachcicowi z Dzierzanowa 15 włók „hereditatis Clewky [...] inter mansos ducis” (MK 3, 142v.). W tymże samym roku darował 30 włók „in hereditate Clewky” trzem braciom (MK 3, 142v.). Część tych włók w Klewkach pozostała jednak w posiadaniu księcia, ponieważ mamy wiadomość z 1441 r. o sprzedaży wójtostwa „in villa ducali Clewky” (MK 3, 254—254v.). Biorąc jednak pod uwagę wielkość tego wójtostwa (10 włók!) oraz fakt, że jest to ostatnia wzmianka o Klewkach jako o dobrach książęcych, a jednocześnie po raz pierwszy Klewki nazwane są wsią, wydaje się, że nie należy zapisu tego rozumieć dosłownie. Była ta raczej sprzedaż pozostałości włók książęcych w Klewkach wraz z prawem chełmińskim. Dodatkowym argumentem, że Klewki nie były osadą w czasie, gdy książę zaczął je darowywać, jest położenie tej miejscowości w lesie Gdzew (MK 3, 165, 240). Wśród osad darowanych nie umieściłam także wsi, znajdujących się przejściowo w rękach księcia (jak np. Wola Wierzbowska), ponieważ grupę tę omawiam osobno dalej.

⁴⁸ MK 3, 119—119v.

⁴⁹ MK 3, 119.

⁵⁰ MK 3, 52.

⁵¹ MK 3, 162.

⁵² MK 337, 92v.

⁵³ MK 6, 294.

telan zakroczymski⁵⁴, przedtem zaś, w nie określonym bliżej czasie, pełnił funkcję sędziego ciechanowskiego⁵⁵. Można zatem przypuścić, że Bartniki zostały mu darowane „consideratis fidelibus serviciis”, bardziej jednak prawdopodobne jest, że Strzegowski jako urzędnik był w posiadaniu odpowiedniej sumy pieniędzy, która pozwoliła mu najpierw wykupić wójtostwo, a potem całą wieś. Mamy także poszlaki, by przypuszczać, że w Chrostowie Wielkim — dawnej wsi książęcej, która w sposób niewiadomy znalazła się ok. roku 1470 w rękach szlacheckich — owi szlachecy właściciele byli poprzednio wójtami⁵⁶. Nie znajdujemy zaś już tego typu powiązań: uprzedni właściciel wójtostwa — w następstwie właściciel osady, gdy chodzi o wieś Chmieleń Wielki, która w 1425 r. nazwana jest „olim villa ducalis”⁵⁷ i później bez przerwy znajduje się w rękach szlacheckich, a także w wypadku wsi Duczymin Kościelny, która w 1425 r. stała się w sposób niewiadomy własnością Piotra z Targoni⁵⁸, oraz wsi Łanięta, która już w [1414-1425] r. stała się własnością szlachecką⁵⁹. Fakt niezachowania się ani dokumentów, ani nawet zapisów w Metryce⁶⁰, dotyczących zmiany właściciela aż 5 wsi książęcych, stawia przed nami pytanie: jakiego typu alienacje miały tu miejsce? Ze względu na rzadkość darowizny w ścisłym tego słowa znaczeniu⁶¹, były to prawdopodobnie sprzedaże ze strony księcia, o których nie mamy wprawdzie

⁵⁴ MK 6, 154v.

⁵⁵ Wolff, *op. cit.*, s. 287. W tej samej pracy na s. 286 wśród kasztelanów zakroczymskich wymieniony jest Wojciech z Bartników (lata 1472—1485). Identyfikacja Wojciecha Strzegowskiego z Wojciechem z Bartników jest chyba bezsporna.

⁵⁶ W [1414—1425] r. wójtostwo w Chrostowie wykupił Jan z Kownatów (MK 3, 22). W 1482 r. toczyła się sprawa majątkowa między szlachtą z Kownatów i z Chrostowa, pozwalająca się domyślać powiązań rodzinnych między nimi (Ep. 11, 261v.).

⁵⁷ P. Pr. V, nr 21.

⁵⁸ P. Pr. V, nr 14. W [1414—1425] r. określona jeszcze jako wieś książęca, MK 3, 56v.

⁵⁹ MK 3, 64v. W 1381 r. określona jako wieś książęca, AGAD, perg. 842.

⁶⁰ Trzy spośród wymienionych wsi (Chmieleń Wielki, Duczymin Kościelny, Łanięta) przeszły w ręce szlacheckie około 1425 r. Dla okresu tego mamy już wprawdzie tak szczegółowe źródło, jakim jest Metryka Mazowiecka, pamiętać jednak musimy, że regularny ciąg zapisek rozpoczyna się dopiero od 9 II 1425 r. (MK 333, wydana jako P. Pr. V), do tego zaś czasu mamy zapiski luźne, często niekompletne, jak w MK 3, która jest kopią z rozrzuconych seksternów. A. Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929, s. 2—3. Poza tym niezapisanie transakcji zawsze było możliwe.

⁶¹ „Średniowiecznym systemom prawnym, a wśród nich i polskiemu [...] obcą była myśl o czynności pod tytułem darmym. Wszelkie czynności odbywać się miały wedle zasady: „do ut des”. S. R u s s o c k i, *Formy władania...*, s. 212.

danych z naszego terenu, lecz które bywały jakoby najbardziej częstą formą alienacji dóbr książęcych na terenie całego Mazowsza ⁶².

Jak wspomniałam na początku rozdziału, płynność domeny książęcej szła w dwu kierunkach: oprócz odpływu dóbr miał miejsce także i przyływ. Mamy tu więc wsie, które przybywają panującemu według wszelkiego prawdopodobieństwa w wyniku kolonizacji, wymienione już poprzednio wsie w pow. przasnyskim: Lipa, Połoń, Szla, Ruda, a także wcześniejsza od nich wieś Tatary w pobliżu Ciechanowa. Jak widzimy, nie jest to dużo, zwłaszcza na tle żywej kolonizacji w pow. przasnyskim, trwającej przez cały wiek XV. Nasuwa się wniosek, iż panujący woleli prowadzić akcję osadniczą poprzez sprzedaż lasu niż zakładanie wsi własnych.

Głównym źródłem powiększania się domeny książęcej na naszym terenie — niewątpliwie w drodze przypadku — były konfiskaty dóbr. Właśnie w drodze konfiskaty otrzymał książę Janusz II w 1480 r. cały klucz sąchocki, na który składało się miasteczko Sochocin oraz otaczające je wsie: Biele-Brzeźnica, Bogulewo, Chodyszewo, Ciemnowo, Gromadzyn, Gromadzyn Mały, Kondrajec, Kuchary, Rzy, Zielona, Gutkowo ⁶³. Powodem konfiskaty było przypuszczalnie mężobójstwo, dokonane przez właścicielkę klucza, Dorotę, córkę Jana Rogali wojewody mazowieckiego ⁶⁴. Z powodów zaś nie znanych nastąpiła konfiskata wsi Prążewo w pow. ciechanowskim ok. 1478 r. ⁶⁵

Trzecim wreszcie źródłem otrzymywania dóbr były zamiany terenów lasu na tereny zagospodarowane. Tego typu transakcja nastąpiła np. w 1473 r., gdy Janusz II otrzymał Chorzele w zamian za 10 włók w ziemi łomżyńskiej ⁶⁶, a przypomnieć warto, że Chorzele, powstawszy z nadania w 1444 r. ⁶⁷, niesłychanie szybko rozwinęły się i w niespełna sto lat później, w 1542 r., były już miastem. Podobna zamiana miała także miej-

⁶² Russocki, *op. cit.*, s. 210. Natomiast Senkowski, *op. cit.*, s. 48—49, twierdzi odwrotnie, że nabywanie dóbr książęcych przez szlachtę nie występowało często ze względu na wysokie przeważnie ceny sprzedaży.

⁶³ MK 6, 125—125 v. W roku 1504 nastąpiło wykupienie przez książąt prawa bliźszości, MK 18, 195.

⁶⁴ Joannis Długossii seu Longini... *Historiae Polonicae libri XII...* cura et impensis A. Przeździecki, t. 5, liber 12 (13), Cracoviae 1878, s. 429—430. Statut przeciwko zabójstwu z 1377 r. stanowił, że dopuszczający się tegoż przestępstwa zostaje pozbawiony mienia i czci, co zresztą z reguły nie było stosowane (płacno głów szczyzną). Nie istniał jeszcze wtedy szczegółowy przepis dotyczący targnięcia się na życie urzędnika książęcego, a także krewnego, które znalazły się w statucie księcia Janusza III w 1525 r. Russocki, *op. cit.*, s. 237—238.

⁶⁵ MK 6, 134 v.

⁶⁶ MK 6, 79 v.

⁶⁷ MK 4, 73 v.

sce wcześniej, w [1414-1425] r., gdy książę Janusz Starszy otrzymał wieś Sobieski za 50 włók w ziemi łomżyńskiej⁶⁸.

Spśród osad będących przejściowo w posiadaniu panującego mamy Szymaki, Sarbiewo i Dziegietnię (wioski w pow. sąchockim, stracone przez Borzyma z Opinogóry na rzecz dziedziców z Trąbek), które książę Janusz w 1421 r. wykupił od tychże dziedziców i następnie „darował” Borzymowi z Opinogóry w zamian za Opinogórę i Kąty⁶⁹. Mamy także Wolę Wierzbowską kupioną przez księcia w 1388 r. od wdowy po Kierstanie i w tymże samym roku darowaną Pawłowi z Łazek⁷⁰; Kawieczyno, otrzymane ok. roku 1420 w drodze zamiany za Godlewo w ziemi nurskiej⁷¹, które w 1436 r. znów znalazło się w rękach szlacheckich⁷²; Skierki, kupione przez Janusza II w 1488 r. (z zastrzeżonym prawem odkupienia za sumę 100 florenów)⁷³ i w 1496 r. przez Konrada III odprzedane⁷⁴; Ulatowo-Zalesie, kupione w 1480 r. przez Janusza II⁷⁵ i darowane w 1504 r. Janowi Rogali z Węgrzynowa⁷⁶.

Analizując płynność domeny książęcej stwierdzamy, że nie można na przykładzie jednej tylko ziemi wysnuwać jakichś wniosków natury ogólnej. Patrząc na mapki przeglądowe widzimy, że liczba wsi książęcych przedstawia się prawie identycznie dla początku wieku XV i dla początku XVI, z tym, że ich układ w późniejszym okresie był niewątpliwie bardziej korzystny w stosunku do poprzedniego: w pierwszej bowiem ćwierci XVI stulecia widzimy dobra książęce znacznie bardziej skoncentrowane, podczas gdy sto lat wcześniej znajdowały się w stanie znacznego rozproszenia. Koncentracja taka przyczyniała się do ułatwienia i usprawnienia zarządu dóbr i co za tym idzie do podniesienia dochodów z nich płynących. Jest także godne uwagi, iż wśród dóbr książęcych pod koniec XV w. znalazło się jedno miasto więcej — Sochocin.

Zorganizowanie zarządu dóbr książęcych na sposób podobny do stosunków panujących w Koronie nastąpiło najpóźniej za rządów Siemowita III⁷⁷. W Koronie już w pierwszej połowie XIV w. dobra panują-

⁶⁸ W XIII w. Sobieski były własnością biskupa płockiego (Koch., nr 301), następnie w sposób niewiadomy przeszły w ręce szlachty, o czym dowiadujemy się ex post z zapiski z roku 1414, w której książę Janusz dał właścicielowi Sobiesek 50 włók w ziemi łomżyńskiej w zamian za ich dziedzictwo. H. K. Mil., s. 60. Cytuje także W. S m o l e Ń s k i, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 20.

⁶⁹ MK 3, 72—72 v.

⁷⁰ MK 6, 39 v.—40 v., MK 5, 154 v.

⁷¹ MK 3, tylna okładka, recto.

⁷² MK 3, 180.

⁷³ MK 6, 211, 213 v.

⁷⁴ MK 9, 211.

⁷⁵ MK 6, 129 v.

⁷⁶ MK 18, 201 v.

⁷⁷ W o l f f, *Studia...*, s. 276.

cego były zarządzane przez starostów, z wyjątkiem dóbr położonych w Małopolsce⁷⁸. Na Mazowszu w XIV stuleciu dobrami książęcymi zarządzali rządcy zwani „procuratores”⁷⁹. Gdy w połowie XIV w. część ziem mazowieckich została czasowo włączona do Kcrony, zaczął działać w nich urzędnik nazwany „capitaneus”⁸⁰. Starosta taki miał charakter namiestnika królewskiego, podobnie jak w Wielkopolsce, i był mianowany na całą ziemię, a nie na poszczególne grody⁸¹. W obrębie ziem zresztą nie było wówczas przeważnie więcej grodów niż jeden — stołeczny. Urząd starosty został następnie wprowadzony do innych ziem mazowieckich, z tą różnicą między poszczególnymi dzielnicami, że gdy Siemowit IV zachował starostów poszczególnych ziem⁸², w dzielnicy Janusza Starszego był jeden tylko na całe księstwo starosta generalny, o którego kompetencjach niczego zresztą nie wiemy, natomiast w poszczególnych ziemiach zachowani zostali nadal rządcy⁸³. Dopiero za rządów Bolesława IV dawni rządcy ziem w księstwie czersko-warszawskim zaczynają być nazywani starostami⁸⁴. Nie towarzyszyły tej zmianie jakieś nowe uprawnienia starostów, przyjęto po prostu nazwę tego typu urzędnika używaną wcześniej w Koronie i w sąsiednim księstwie płockim.

Nie interesując się w tej pracy władzą sądowniczą starostów, zwracam uwagę na ich uprawnienia gospodarcze. Funkcję zarządcy dóbr panującego sprawował starosta przez rok (liczony od św. Augustyna, tj. 28 VIII), po tym czasie książę mógł mianować tego samego starostę powtórnie lub też powołać nowego⁸⁵. Ten termin sprawił, że urząd starosty miał wszelkie dane, by być sprawnym narzędziem władzy książęcej⁸⁶.

W koronie starosta otrzymywał dobra królewskie albo „ad fideles ma-

⁷⁸ S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w.*, Rozpr. Akademii Umiejętności, Wydz. Hist.-Fil., t. 45: 1903, s. 283. Pierwszym takim urzędnikiem, którego funkcją było zarządzanie dobrami panującego, był powołany w 1290 r. przez Łokietka osobny zarządca ziemi sandomierskiej. Bardach, *Historia państwa...*, t. 1, s. 256.

⁷⁹ Wolff, *Studia...*, s. 61; Senkowski, *op. cit.*, s. 33; W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV—XVI stuleciu*, PH, t. 10: 1910, s. 9.

⁸⁰ Wolff, *Studia...*, s. 61.

⁸¹ Tamże; Senkowski, *op. cit.*, s. 33.

⁸² W dzielnicy płockiej, gdzie istniała ciągłość starostów od połowy XIV w., rządcy „ziemscy” byli zastępcami starosty na terytoriach poszczególnych powiatów. A. Wolff, *Uwagi w sprawie „Osadnictwa Równiny Praskiej w w. XI—XVI”*, Kw. HKM, R. 3: 1955, nr 2, s. 394. Senkowski, *op. cit.*, s. 34.

⁸³ Wolff, *Studia...*, s. 61. Senkowski, *op. cit.*, s. 34.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Wolff, *Studia...*, s. 61.

⁸⁶ Tamże, s. 124. Starostowie generalni za czasów Janusza I raczej nie zmieniali się co roku (tamże, s. 276).

nus” z obowiązkiem wyliczenia się z dochodów, albo jako dzierżawę i płacił określony czynsz roczny, lub wreszcie brał je w zastaw⁸⁷. Nie wiemy, jaki system panował na Mazowszu w XIV w., natomiast wiadomo, że od połowy XV stulecia w księstwie plockim (o którym mamy pewne dane) utrwalili się system oddawania dóbr książęcych w dzierżawę⁸⁸. Umowy zawierane na okres jednego roku określały uprawnienia i obowiązki starostów. Do dochodów starosty należały kary sądowe (z tytułu udziału w sądach ziemskich oraz z tytułu wykonywania sądów nad ludnością zamieszkałą w dobrach książęcych z tym, że kary wymierzane przez sądy prawa chełmińskiego we wsiach książęcych w całości przypadły staroście)⁸⁹ oraz dochody z części dóbr ziemskich, danych im do bezpośredniego gospodarowania⁹⁰. Dochody zaś pieniężne nie należały do starosty, lecz do panującego⁹¹. W zamian za przyznane dochody starosta obowiązany był do świadczenia na rzecz księcia określonej w umowie lub zwyczaju liczby stacji⁹².

Dochody pieniężne z dóbr książęcych nie były pobierane przez starostów, lecz przez pisarzy ziemskich. W ten sposób pisarz ziemski, „notariusz”, prócz prowadzenia ksiąg sądowych sprawował funkcję o kompetencjach skarbowych⁹³. Czasami pisarze uzyskiwali część dóbr książęcych, którymi zarządzali bezpośrednio, bez ingerencji starostów⁹⁴. Tego rodzaju dualizm w zarządzie dóbr panującego był, jak się zdaje, specyfiką wyłącznie mazowiecką, nie mającą odpowiednika w innych dzielnicach.

Przechodzimy obecnie do omówienia zagadnienia bodaj najważniejszego, mianowicie świadczeń ludności zamieszkałej w dobrach książęcych, które to świadczenia — wyjąwszy ciężary na rzecz kościoła — były we wsiach książęcych zarówno rentą feudalną, jak i podatkiem. Nie dysponując danymi z XIV i XV w. możemy świadczenia te określić dopiero na podstawie źródeł z pierwszej ćwierci XVI stulecia⁹⁵. Jeśli chodzi o czyn-

⁸⁷ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1905, s. 50. Senkowski, *op. cit.*, s. 35.

⁸⁸ Senkowski, *op. cit.*, s. 36.

⁸⁹ Registrum, 7v.: „Pene iuris Culmensis ad capitaneum spectantes [...]”, oraz tamże: „Item capitaneus omnes penas quocumque modo in iure Culmensi exortas in oppidis et villis regalibus, capitaneo corespondentibus, pro se tollet”. Cytuje także Senkowski, *op. cit.*, s. 38. Jest oczywiste, że „omnes penas” przypadły staroście zmniejszone o 1/3 część, która prawnie należała do sołtysa.

⁹⁰ Wolff, *Studia...*, s. 277.

⁹¹ Senkowski, *op. cit.*, s. 38. W Koronie czynsze także były zastrzeżone dla skarbu. Kutrzeba, *Historia ustroju...*, s. 50.

⁹² Nie mamy danych co do liczby stacji świadczonych w starostwie ciechanowskim.

⁹³ Wolff, *Studia...*, s. 113. Senkowski, *op. cit.*, s. 40.

⁹⁴ Tamże. Na naszym terenie taką wsią były w 1525 r. Dzbonie. Registrum, 9v.

⁹⁵ Podstawą jest tu wielokrotnie już cytowane Registrum.

sze pieniężne, były one dość duże, wynosiły cd 23 do 42 gr z włóki, najczęściej nie przekraczając jednak 30 gr. Prócz czynszów pieniężnych obowiązywała danina w naturze oraz robocizna. Danina w naturze składała się z pewnej ilości zboża (na naszym terenie 6-14 korcy owsa) oraz drobiu (gęś, 2 koguty, 30 jaj) z włóki w wymiarze rocznym. Danina z drobiu była powszechna, nie świadczyły jej tylko te wsie, które jako niedawno osadzone „libertate gaudebant”, jak np. Połoń, bądź te, które jako obciążone dodatkowymi służebnościami nie płaciły także czynszu. Daninę zbożową świadczyło stosunkowo niewiele wsi. Według rejestru z 1525 r. były to Czernice (14 korcy), Dzbonie (14), Grędzice (7), Gutkowo (14), Kołaczków (6), Pomorze (14), Sarnowa Góra (14) i Sobieski (12)⁹⁶. A więc więcej niż połowa wszystkich wsi nie świadczyła w ogóle daniny zbożowej. Robocizna natomiast obejmowała wszystkie wsie, nie była jednak w tym czasie jeszcze rozwinięta, wynosiła z reguły jeden dzień w tygodniu oraz 3 tłoki (convocatoria) rocznie. Na naszym terenie jedynie mieszkańcy Ciemniewa obowiązani byli do pracy w wymiarze 2 dni w tygodniu⁹⁷. Niski wymiar robocizny wynikał przede wszystkim z małej liczby folwarków książęcych, które trzeba było obsługiwać. Wśród znanych nam wsi książęcych w 1525 r. znajdowały się tylko 4 folwarki: w Chrzanówku, Opinogórze Górnej, Przążewie i Rudzie, przy czym pierwszy folwark dany był w tym czasie staroście do bezpośredniego gospodarowania⁹⁸.

Znajdujemy jeszcze na naszym terenie wsie, które nie świadczyły renty ani w pieniądzu, ani w naturze. Świadczyły one włącznie robocizną, a oprócz tego były zobowiązane do określonych służebności wobec księcia. Wśród osad tego typu, niewielu zresztą w starostwie ciechanowskim, znajdowały się typowe wsie zagrodnicze związane z folwarkiem, jak np. Opinogóra Górna, której mieszkańcy, zagrodnicy morgowi, prócz pracy na folwarku musieli pełnić tzw. przewód⁹⁹, czyli czynności transportowe, czasem „cum litteris”. Taką samą wsią zagrodniczą był Chrzanówek, którego mieszkańcy pełnili posługi w zamku ciechanowskim¹⁰⁰. Do prac je-

⁹⁶ Registrum, 8—48, 89v.—91. Niski wymiar daniny zbożowej we wsiach Grędzice i Kołaczków był rekompensowany wysokim czynszem pieniężnym, który wynosił tutaj 42 gr.

⁹⁷ Tamże, 46v.—47. W połowie XVI w. w Ciechanowskim dominowała już pańszczyzna dwudniowa, zob. A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 95.

⁹⁸ Registrum, 18v.

⁹⁹ Jak zauważyła A. Wawrzyńczyk, (*op. cit.*, s. 101) terminologia źródeł nie jest tu konsekwentna, przewody są nazywane podwodami i vice versa. To samo da się powiedzieć o źródle, z którego A. Wawrzyńczyk nie korzystała, mianowicie Registrum z 1525 r.

¹⁰⁰ Registrum, 18v.

dynie na zamku byli obowiązani także mieszkańcy wsi Tatary¹⁰¹. Nie można natomiast do tego typu osad „służebnych” (a ściślej — usługowych) zaliczyć w owym czasie wsi Chorzele, która choć składająca się w dużej mierze z zagrodników, była na początku XVI w. już czymś pośrednim między wsią a miasteczkiem, o czym świadczyła chociażby znaczna liczba znajdujących się tutaj karczem¹⁰². Zagrodnicy tutejsi, których w 1525 r. było dwunastu, płacili zresztą dość wysoki jak na tę grupę ludności czynsz 10 gr., obciążeni byli także podwodami „ad conducendum aliquas res in Przaschnysch in curribus”¹⁰³.

Ogólnie biorąc, jeśli sytuacja chłopów we wsiach książęcych na Mazowszu jeszcze w drugiej połowie XVI w. oceniona została przez badaczy jako „dobra”¹⁰⁴ — w tym sensie, że nie nastąpił jeszcze rozwój folwarku na tyle, aby pozbawić chłopów zarówno wystarczającej ilości gruntu, jak i możliwości uprawiania go — tym korzystniejsza była sytuacja tegoż chłopstwa w XV w., gdy folwark był w początkowym stadium swego rozwoju. Korzystna sytuacja kmieci w dobrach książęcych wynikała poza tym z faktu, iż znakomita większość tych wsi korzystała w XV wieku z prawa niemieckiego, ściślej mówiąc — chełmińskiego. Kiedy zaczęto wsie te przenosić na prawo chełmińskie?

Prawie wszystkie pierwsze wzmianki o wsiach należących do panującego w 1. ćwierci XV w. dotyczą sołectw (nie ma tu różnicy między sołectwem a wójtostwem, nazwy te używane były promiscue), ich sprzedaży, wymiany, darowizny. Można łatwo spostrzec, iż z reguły osada, której pierwszy zapis dotyczy sołectwa, jest osadą książęcą. Wolno więc przypuszczać, że już przynajmniej w drugiej połowie XIV w. wsie należące do panującego zaczęto przenosić na prawo chełmińskie. Wśród 49 wsi, należących w jakimś okresie do panującego na naszym terenie, tylko o 11 wsiach nie mamy wiadomości co do prawa chełmińskiego. Są to wsie albo późno, w końcu XV w., przyłączone do domeny książęcej (Bogulewo, Rzy, Zielona, Chorzele, Chrzanówek¹⁰⁵, Prządewo), albo znajdujące się tylko przejściowo w rękach książęcych (Kawieczyno, Skierki), lub wreszcie powstałe w początku XVI w. (Połoń, Ruda). Swoistym wyjątkiem jest osada Tatary, o której wolno przypuszczać, że powstała w pierwszej

¹⁰¹ Registrum, 19: w 1525 r. wieś posiadała „9 colonos equales, pessulas agris tenentes, de quibus agris nullos alios census et dacias, solum ad labores et servicia castri quociens opus fuerit tenentur et deputati sunt”. Na temat pochodzenia wsi Tatary zob. przypis 38.

¹⁰² W Chorzelach w 1525 r. było 10 karczem. Registrum 34—35.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ W a w r z y ń c z y k, *op. cit.*, s. 209.

¹⁰⁵ Pierwszą wzmiankę o Chrzanówku jako własności książęcej mamy dopiero z 1525 r. (Registrum, 18 v.). W 1438 r. książę darował Pawłowi z Chrzanówka 13 wiók w pow. przasnyskim (MK 3, 217), może na zasadzie zamiany na wieś Chrzanówek.

połowie XV wieku ¹⁰⁶ i która należała bez przerwy do dóbr książęcych — brak tu jednak jakiegokolwiek wzmianki o prawie chełmińskim. Może dlatego, że wieś ta, aczkolwiek późno powstała, była autentyczną wsią służeńbą, jedynym przykładem tego typu osad na naszym terenie ¹⁰⁷.

Uposażenie wójta (czy sołtysa) wynosiło przeciętnie 2-3 włóki wolne od czynszów ¹⁰⁸, poza tym, podobnie jak w Koronie, do dochodów jego należała $\frac{1}{4}$ kar sądowych, $\frac{1}{6}$ czynszów ściąganych na rzecz pana, prawo założenia karczmy, młyna itp. Zapewne też dlatego, że względu na szerokie rczpowszechnienie prawa chełmińskiego w dobrach panującego, właśnie we wsiach do tych dóbr należących spotykamy największą ilość karczem, czasem po kilka nawet w jednej wsi ¹⁰⁹. Sołectwo było dziedziczne i mogło być sprzedane (w całości lub w części) za zgodą panującego ¹¹⁰. Ceny sołectw bywały różne, wpływała na nie zapewne nie tylko realna wartość danego sołectwa (liczba włók, wielkość i zagospodarowanie osady, gatunek gleby), lecz także niejednokrotnie aktualna sytuacja majątkowa sprzedającego czy też kupującego. Dowodem tego jest chociażby cena sprzedaży sołectwa w Radzikowie w 1448 r. za 60 kóp gr ¹¹¹, podczas gdy niewiele wcześniej, w 1435 r., sprzedano połowę tego sołectwa tylko za $\frac{1}{4}$ poprzedniej ceny: za 15 kóp gr ¹¹².

Wśród sołtysów wsi książęcych mamy szlachciców (czasem nawet urzędników), lecz co najmniej równie często są nimi chłopci lub mieszczanie. Nie badając zagadnienia tego oddzielnie zauważyłam, że najczęściej sołtys w ogóle nie był określany, gdy chodzi o przynależność stanową, wielokrotnie jednak sprawował tę funkcję nieszlachcic. Na przykład: W Czernicach w 1484 r. wójt sprzedał część wójtostwa „honesto Alberto germano advocato ibidem” ¹¹³. W Dzboniach w 1463 r. była sprawa przeciw „laboriosum Martinum advocatum in Dzbunye” ¹¹⁴. W Krzynowło-

¹⁰⁶ Ze względu na śmierć księżnej Anny Danuty w 1448 r. Por. przypis 38. Pierwszą wzmiankę o tatarach mamy dopiero z 1471 r., AGAD, BOZ rkps 1603, IV, 330.

¹⁰⁷ Zob. przypis 101.

¹⁰⁸ Np. w Kucharach w 1486 r. 2 włóki (MK 6, 178), w Sobieskach w 1426 r. $1\frac{1}{2}$ włóki (P. Pr. V, nr 272), w Gutkowie w 1463 r. 2 włóki (MK 6, 12—12v.), w Szli w 1486 r. 2 włóki (MK 6, 192), w Kołaczkowie w 1491 r. 4 włóki (MK 6, 271v.).

¹⁰⁹ Np. w 1525 r. w Gutkowie było 7 karczem, w Kołaczkowie także 7 karczem, w Pomorzu 3 karczmy itp. Registrum, passim. Tak duża ilość karczem świadczy przede wszystkim o intensyfikacji produkcji towarowej i wymiany pieniężnej na badanym terenie. Por. I. Cieślowska [Brykczyńska], *Taberna wczesnośredniowieczna*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 4, Wrocław 1958, s. 221—222.

¹¹⁰ Russocki, *op. cit.*, s. 135.

¹¹¹ MK 4, 152.

¹¹² Zakr. II, nr 1429. Cytuje także K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowanie się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 245.

¹¹³ MK 6, 172.

¹¹⁴ Ep. 9, 69v.

dze Małej w [1414-1425] r. sołtysi sprzedali sołectwo „Venceslao inccle de Czbynye”¹¹⁵. W Kątach i w Opinogórze Górnej w 1401 r. sołtysem był „providus Bartholomeus”¹¹⁶, a w 1471 r. „providus Clemens”¹¹⁷. W Kocłaczkowie w 1491 r. wójtostwo kupił „providus Stanislaus de Cothorman”¹¹⁸. W Pomorzu w 1435 r. wójtem był Michał „oppidanus Czechnoviensis”¹¹⁹. W Bartnikach w 1512 r. funkcję tę pełnił „laboriosus Martinus”¹²⁰. W Duczyminie Kościelnym w [1414-1425] r. księżę darował sołectwo „Bartholemeo inccle de Wlathowo”¹²¹. W Drochowie w [1414-1425] r. sołectwo sprzedano „Nicolao incole de Drochowo”¹²². W Kucharach w 1486 r. „nobilis Sdunowski advocaciam providis Stanislao et Mathie de Czechnow vendidit”¹²³. W Sobieskach w 1495 r. proboszcz nowomiejski wystąpił „contra laboriosum Martinum advocatum in So-byeszki”¹²⁴. W Lipie w 1481 r. wójtostwo zostało sprzedane „provido Nicolao Chelch de Przasnysch”¹²⁵. W Łaniewicach w 1381 r. księżę Janusz „provido Jacobo [...] scultecias in villis ducalibus [...] Roszennicza [...] et in Lanantha [...] pro 15 sexag. gr. Prag. vendidit”¹²⁶.

Dając garść przykładów potwierdzających zdanie o sołtysach pochodzenia nieszlacheckiego, chcemy zwrócić uwagę, że służba wojskowa, która w Koronie pełniona była przez sołtysów nie zawsze, lecz wtedy tylko, gdy ją zastrzeżono w przywileju lokacyjnym¹²⁷, na Mazowszu z reguły należała do obowiązków sołtysa¹²⁸. Mając zaś na uwadze płynność stanów na Mazowszu w końcowym jeszcze okresie średniowiecza, wydaje się, że przejście sołtysa pełniącego służbę wojskową do stanu szlacheckiego — zwłaszcza gdy wzbogaciwszy się, mógł kupić ziemię, stając się tym samym jej pełnoprawnym właścicielem — nie było chyba czymś trudnym, a tym samym nie było zjawiskiem rzadkim.

¹¹⁵ MK 3, 62 v.

¹¹⁶ MK 5, 101 v.

¹¹⁷ MK 5, 151.

¹¹⁸ MK 6, 271 v.

¹¹⁹ MK 3, 142 v.

¹²⁰ Pułt. test. 1, 158 v.

¹²¹ MK 3, 43 v.

¹²² MK 3, 106.

¹²³ MK 6, 178.

¹²⁴ Ep. 15, 102.

¹²⁵ MK 6, 139 e. Tutaj wypada wyjaśnić, że sądząc po nazwisku (Chelch), mamy tu do czynienia ze szlachcicem, który przeszedł do stanu mieszczańskiego.

¹²⁶ AGAD, perg. 842.

¹²⁷ Bardach, *op. cit.*, s. 197.

¹²⁸ Russocki, *op. cit.*, s. 136.

3. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

Rozwój wielkiej własności szlacheckiej

O ile własność duchowną oraz książęcą możemy poznać dość dobrze zarówno w sensie ustalenia zasięgu terytorialnego, jak i pewnych danych na temat organizacji dóbr czy świadczeń ludności, o tyle znacznie mniej mamy materiałów, gdy chodzi o dobra szlacheckie. Brak ten jest tym bardziej dotkliwy, że dobra te stanowiły na badanym terenie ok. 90% wszystkich dóbr ziemskich (w sensie liczby wsi), poznanie zatem zmian, jakie zachodziły w strukturze własności ziemskiej szlachty, jest dla nas najważniejsze.

Prócz ubóstwa źródeł inny jeszcze czynnik utrudnia należyte zbadanie dóbr szlacheckich. Jest nim niezwykła płynność właścicieli tych dóbr. Najpowszechniejszą bowiem formą nabywania własności ziemskiej przez szlachtę było nie nadanie panującego, nie darowizna, lecz przede wszystkim kupno-sprzedaż, a poza tym zamiana¹²⁹, oczywiście także spadkobranie, ale nie pozostawiające po sobie śladów w źródłach.

Przedmiotem transakcji bywały przy tym zarówno całe wsie (a nawet ich kompleksy), jak i części osad, a nawet zgoła kilkumorgowe części (particula, partiuncula, plossa alias zagon) gruntów ornych, pastwisk, łąk czy lasów. Badając owe niezliczone akty kupna-sprzedaży, niewiele, niestety, pewnego możemy powiedzieć o cenach, które uiszczano za grunta. Ceny te bowiem były bardzo różne, często w ogóle ich nie wymieniano lub wymieniając nie podawano liczby sprzedanych włók¹³⁰.

Nie rozpatrując tutaj genezy wielkiej własności rycerskiej na terenie Mazowsza, chcemy zwrócić uwagę na te większe fortuny, których rozwój na naszym terenie jest dostrzegalny w badanym okresie. Mówiąc o „większej fortunie” winniśmy określić to sprecyzować. Według kryteriów przyjętych przy opracowywaniu Atlasu Historycznego Polski na terenie Mazowsza należałoby uznać za wielką własność już dobra o wielkości powyżej 15 włók¹³¹. Taką wielkość mogła mieć często nawet własność tylko jednowioskowa, gdy obejmowała wieś większą, np. parafialną.

Gdybyśmy chcieli jednak szczegółowo opisywać tak pojętą większą własność, nasunęłyby się dwie zasadnicze trudności. Z jednej strony, nie dysponując źródłami skarbowymi dla badanej epoki, nie mamy danych

¹²⁹ Tamże, s. 209, 211. Autor pominął tu formę spadkobrania jako równie częstą formę nabycia dóbr, sugerując się, być może, milczeniem źródeł, tamże, s. 215.

¹³⁰ Russocki (*op. cit.*, s. 209) podaje, że ceny gruntów wahały się od 48 groszy za włókę do 15, 20, a nawet 25 kóp.

¹³¹ *Atlas historyczny Polski, Województwo plockie ok. 1578 r.*, Warszawa 1958, s. 64.

dla określenia wielkości poszczególnych wsi. Po wtóre, nie mogąc — ze względu na wspomnianą już uprzednio płynność właścicieli i brak źródeł przekrojowych — przedstawić zróżnicowania majątkowego tych właścicieli w jednym czasie, wypadlibyśmy w nieprzejrzanym gąszczu różnych układów własności indywidualnej. Z gąszczu tego jesteśmy w stanie wydobyć wielką własność określoną nie według liczby posiadanych włók, lecz według liczby posiadanych wsi. Na pytanie zaś: iluwioskowego właściciela zaliczamy do wielkiej własności, możemy odpowiedzieć, że nie należy przyjmować tutaj określonych z góry norm, zwłaszcza że nie znamy wielkości poszczególnych wiosek. Czasami nawet dwie wsie sąsiadujące z sobą, lecz leżące w odległości kilku kilometrów jedna od drugiej, należące do jednego właściciela, tworzyły już swoiste (na miarę mazowiecką) latyfundiun. Własność taka, zdawałoby się niewielka, mogła wtedy liczyć już ponad 50 włók, a więc odpowiadała kryteriom, przyjętym dla określenia wielkiej własności nawet w innych dzielnicach, np. w Wielkopolsce¹³².

Jedną z majątności największych, i to nie tylko w skali ziemi ciechanowskiej, lecz całego w ogóle Mazowsza, były dobra Ścibora z Pilitowa (z rodu Rogalów), zwanego później Ściborem z Sochocina, marszałka dworu książęcego. Nie wiemy, co Ścibor posiadał przed rokiem 1404, z tego bowiem czasu mamy pierwszą o nim wiadomość w związku z zakupem przez niego miasteczka Sochocina wraz z pobliskimi wsiami: Kondrajcem, Rzami, Zieloną¹³³. Tak zwany klucz sąchocki szybko powiększał się, w następnych latach zostały do niego dołączone: w 1415 r. część wsi Milewo¹³⁴, wykupionej następnie w całości przez Ścibora w [1414-1425] r.¹³⁵, w tym samym czasie wieś Żelechy¹³⁶ oraz uzyskana w drodze zamiany wieś Obrąb¹³⁷, a następnie kupowane kolejno wsie: Biele-Brzeźnica¹³⁸ w 1425 r., Niewikla¹³⁹ w 1427 r. i Chodyszewo¹⁴⁰ w 1429 r. Do kompleksu tego doszły jeszcze w nie określonym bliżej czasie

¹³² Zob. P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w w. XVI—XVIII*, Gdańsk 1961, s. 97.

¹³³ „Villam Sohocin cum aliis villis ad ipsam villam spectantibus” (Lub., nr 147). Wyjaśnić należy, że Sohocin, nazwany tu wsią, otrzymał prawa miejskie już w 1385 r. (P. Pr. VI, nr 526). Gdy zaś chodzi o identyfikację wsi „należących do Sohocina”, jak wynika ze stanu posiadania poprzedniego właściciela w 1402 r., były nimi Kondrajec, Rzy i Zielona (Lub., nr 142).

¹³⁴ MK 3, 3.

¹³⁵ MK 3, 63 v., 116.

¹³⁶ MK 3, 49, 58 v.

¹³⁷ MK 3, 125.

¹³⁸ P. Pr. V, nr 213.

¹³⁹ Tamże, nr 415.

¹⁴⁰ P. Pr. VI, nr 139.

i nabyte w niewiadomy sposób: Ciemniewo¹⁴¹, Gromadzyn¹⁴², Kuchary Stare i Nowe¹⁴³, Dalanowo i Dalanówko¹⁴⁴.

Oprócz klucza sąchockiego do Ścibora należał jeszcze inny kompleks dóbr, leżący na pograniczu pow. sąchockiego i wyszogrodzkiego, w skład którego wchodziły wsie: Grąbczewo, Piotrowo, Kozarzewo i Nacpolsk w pow. sąchockim oraz Zaborowo, Wola Zaborowska, Cumin, Chróścín i Sosenkowo w pow. wyszogrodzkim. Jest niemal pewne, że Ścibor stał się właścicielem tego drugiego kompleksu także w drodze zakupu poszczególnych wsi¹⁴⁵, o jednym Kozarzewie wiemy, że otrzymane zostało na zasadzie aktu rezygnacji (wzdania) przez poprzednich właścicieli¹⁴⁶. Prócz tych dwóch większych skupisk Ścibor posiadał w pow. ciechanowskim mały kompleks, złożony z dwóch osad, którymi były Kosmy Wielkie i Bądkowo¹⁴⁷, oraz pojedyncze wsie w tymże powiecie: Drażewo¹⁴⁸ i Czarnoty¹⁴⁹. Majątki marszałka Ścibora nie ograniczały się do ziemi ciechanowskiej, chociaż tu znajdował się główny ich trzon. Gdy w 1432 r., po śmierci marszałka, nastąpił podział jego dóbr między dwóch synów: Ścibora podkomorzego wyszogrodzkiego i Jana, mamy wśród wymienionych osad: miasteczko Sochocin i 18 wsi w ziemi ciechanowskiej, 2 wsie w ziemi płockiej (Leszczyno Szlacheckie i Leszczyno Księżę) oraz jedną wieś w ziemi warszawskiej (Kiełpin)¹⁵⁰. Do miejscowości tych należałoby dodać, jako należące do spuścizny po Ściborze, wsie znajdujące się w opisanym poprzednio skupisku na granicy pow. sąchockiego i wyszogrodzkiego, które

¹⁴¹ W 1390 r. Ciemniewo należało do Wojciecha i Mikołaja z Pilitowa (*Lub.*, nr 118), być może zatem przeszły na Ścibora w drodze spadkobrania.

¹⁴² W 1430 r. wieś kupiona przez Mikołaja z Suchcic (*P. Pr.* VI, nr 165), potem staje się własnością Ścibora.

¹⁴³ Dziś: Kuchary Żydowskie i Kuchary. W 1425 r. właścicielem obu wsi był jeszcze Jan chorąży ciechanowski, *Zakr.* I, nr 891.

¹⁴⁴ Co do obu tych wsi nie wiem, kto był ich właścicielem przed Ściborem. Z lat 1405—1414 mamy wiadomości o Krystynie i Mikołaju z Dalanowa (*Płoń.* nr 520, 1240, 1979, 2207, 2208, 2212), co do których brak jednak pewności, czy byli właścicielami.

¹⁴⁵ Grąbczewo zostało zakupione w części w 1428 r. (*P. Pr.* V, nr 574, 598), Zaborowo i Wola Zaborowska w 1427 r. (*P. Pr.* V, nr 563), Nacpolsk — w 1422 r. (*MK* 3, 85).

¹⁴⁶ *P. Pr.* V, nr 59.

¹⁴⁷ Bądkowo kupione w 1428 r. (*P. Pr.* V, nr 714), Kosmy — w 1429 r. (*AGAD*, perg. 236).

¹⁴⁸ Otrzymane w roku 1415 w zamian za 30 włók w ziemi łomżyńskiej, *H. K. Mil.*, s. 143.

¹⁴⁹ Otrzymane w [1414—1425] r. na zasadzie wzdania, *MK* 3, 35.

¹⁵⁰ *P. Pr.* VI, nr 387. Wśród owych 18 wsi w ziemi ciechanowskiej, 16 należało do klucza sąchockiego, a 2 pozostałe to Kosmy Wielkie i Bądkowo.

zatrzymała sobie wdowa po Ściborze, Dorota¹⁵¹. W akcie podziału dóbr prócz osad mamy wymienione także domy w Zakrocymiu i Ciechanowie, nie wiemy tylko, dlaczego w spisie nieruchomości brak jest placu w Warszawie, który Ścibor dostał od księcia Janusza w 1423 r.¹⁵²

Marszałek Ścibor, piastujący także urząd podkomorzego zakroczymskiego¹⁵³, stał się, jak widzimy, w stosunkowo krótkim czasie (1404—1432) właścicielem wielkiego majątku powstałego głównie w drodze zakupu. By to zrozumieć, musimy uświadomić sobie, że gdy chodzi o pensje urzędników książęcych, na czele listy stał właśnie marszałek dworu książęcego¹⁵⁴, któremu (jako należącemu do dworu) przysługiwało ponadto mieszkanie i wyżywienie, a także diety (wynagrodzenie, którego wysokość uzależniona była od czasu poświęconego służbie) oraz opłaty mające charakter wynagrodzenia za czynności¹⁵⁵. Prócz dwu nadań od księcia: 30 włók w ziemi łomżyńskiej w 1418 r.¹⁵⁶ i wspomnianego placu w Warszawie w 1423 r., całą resztę ogromnego majątku Ścibor nabył prawie wyłącznie w drodze zakupów. W 1427 r. spłacił córki z należnych im części ojcowizny¹⁵⁷, co dodatkowo potwierdza jego możliwości w zakresie dysponowania pieniędzmi.

Cóż stało się z tym majątkiem po śmierci jego twórcy? Część dziedziczona przez syna Jana wraz z wsiami, które przejęła uprzednio wdowa po Ściborze, została w 1444 r. sprzedana Janowi Rogali z Węgrzynowa, wojewodzie mazowieckiemu¹⁵⁸, właścicielowi wielu wsi w ziemi ciechanowskiej oraz sąsiednich powiatach: zakroczymskim, wyszogrodzkim i makowskim. Inna część, odziedziczona przez syna Ścibora (zawierająca głównie klucz sąchocki), została w 1448 r. sprzedana także temuż Rogali¹⁵⁹. W następstwie klucz sąchocki odziedziczyła córka Jana Rogali, Dorota, żona Jakuba z Boglewic, kasztelana ciechanowskiego. Podejrzana o współudział w zamordowaniu męża, zbiegła do Prus pod opiekę Krzyżaków¹⁶⁰, jej zaś majątek w 1480 r. — o czym wspominałam w poprzedniej części

¹⁵¹ Na wsiach tych Ścibor w 1430 r. zapisał żonie 50 kóp groszy tytułem wiana, P. Pr. VI, s. 535.

¹⁵² MK 32, 72v.

¹⁵³ Wolff, *Studia...*, s. 295.

¹⁵⁴ Tamże, s. 259. Wg dokumentu z 1505 r. pensja roczna marszałka wynosiła 20 kóp gr w półgr., tamże, s. 260.

¹⁵⁵ Tamże, s. 262—265. Autor stwierdził, że w 1425 r. marszałek (w tym roku mógł to być tylko Ścibor z Sochocina) pobierał po wiardunku od każdego wystawionego przywileju.

¹⁵⁶ MK 3, 7v.

¹⁵⁷ P. Pr. V, nr 217.

¹⁵⁸ MK 3, 297.

¹⁵⁹ MK 4, 78.

¹⁶⁰ Zob. przypis 64.

rozdziału — na zasadzie konfiskaty przejął książe Janusz II ¹⁶¹. W 1524 r. miasteczko książęce Sochocin „cum omnibus villis ad illud spectantibus” (niestety, bez podania nazw) dostał dożywotnio Feliks Brzeski wojewoda mazowiecki z tytułu piastowanego urzędu ¹⁶².

Jeszcze większym właścicielem cd Ścibora był, jak się wydaje, wspomniany Jan Rogala z Węgrzynowa, wojewoda mazowiecki. Jeszcze bowiem przed zakupieniem majątności po Ściborze należały do niego oraz do brata, chorążego wyszogrodzkiego, duże dobra, składające się z leżących nad dolnym biegiem Węgiejki 7 wsi, których ośrodkiem była wieś parafialna Węgrzynowc, „ubi curia est locata”. Bracia Rogalowie posiadali jeszcze wieś Lisewo w pow. sąchockim, a także otrzymane w drodze zakupu w 1425 r. miasteczko Zgierz i 4 wsie w ziemi zakroczymskiej oraz 3 wsie w ziemi wyszogrodzkiej ¹⁶³. Nie chcemy jednak przedstawiać szczegółowej kroniki zakupów, sprzedaży, zamian, jakie przeprowadzili początkowo bracia, a później już sam Jan Rogala z Węgrzynowa. Byłaby to bowiem lista zbyt długa, z drugiej zaś strony na pewno niepełna ¹⁶⁴. Wiemy, co stało się pod koniec wieku XV z częścią dóbr, którą odkupił od marszałka Ścibora. Wiemy także, że syn wojewody w 1504 r. otrzymał od księcia 3 włóki osadzone i 4 „ex nemoribus” w Ulatowie tytułem rekompensaty za zrzeczenie się prawa bliższości do klucza sąchockiego ¹⁶⁵. Czy nadania tego, szczególnie tych 4 włók w puszczy, nie należałoby traktować jako swego rodzaju symptomu upadku zamożności potentatów z Węgrzynowa? Zwłaszcza iż w drugiej połowie XVI w. znajdujemy w Węgrzynowie już zupełnie innego właściciela, którym był Stanisław Leszczyński, wojski ciechanowski ¹⁶⁶.

Następcą Jana Rogali, gdy chodzi o urząd wojewody mazowieckiego, był Mikołaj Wąż z Dobrzankowa (lub z Bogatego), poprzednio kasztelan ciechanowski ¹⁶⁷. Część dóbr Węża poznajemy przy okazji otrzymania na

¹⁶¹ Zob. przypis 63. Klucz sąchocki był już wówczas mniejszy, prócz Sohocina należało do niego tylko 10 wsi.

¹⁶² AGAD, perg. 770.

¹⁶³ MK 3, 161 v.—162; P. Pr. V, nr 127.

¹⁶⁴ Wiemy np., że Jan Rogala sprzedał w 1446 r. wieś Zdziwój Stary za 300 kóp i 6 włók w Jarlutach, nie wiemy natomiast, kiedy i w jaki sposób wieś tę nabył.

¹⁶⁵ MK 18, 201 v.

¹⁶⁶ ŻD., s. 349.

¹⁶⁷ W latach 1447—1453 występuje jako kasztelan ciechanowski (MK 4, 58 v.—59, 142 v.; Ep. 5, 73, MK 4, 15), po raz pierwszy jako wojewoda mazowiecki ok. 1462 r. (Zakr. z. wiecz. rel. 33, 336—336 v.), podczas gdy Jan Rogala — jako wojewoda w 1448 r. (Ciech. wiecz. 5, 80; MK 4, 78). Wg A. Wolffa (*Studia...*, s. 284, 290) Mikołaj Wąż piastował też urzędy: kasztelana czerskiego (1464—1468) i chorążego czerskiego (1462—1463), natomiast autor nie wymienił funkcji kasztelana ciechanowskiego.

nie zwolnienia od wszelkich opłat w 1471 r. Były to wsie usytuowane po obu brzegach rzeki Węgierki: Bogate, Dobrzankowo (obie wsie parafialne), Gostkowo, Lisicgóra, Wielodród, Zblich, Wężewo¹⁶⁸. Sądząc jednak po akcie podziału dóbr w 1491 r. między czterech synów Węża, do dóbr należały jeszcze wsie Krzyżewo i Bobowo, część Żbików oraz 8 wsi w ziemi czerskiej¹⁶⁹.

Wśród największych właścicieli wymienić jeszcze należy Mikołaja Nagórkę z Dzierzgowa, sędziego ciechanowskiego (a następnie kasztelana warszawskiego), którego majątek również szybko wyrósł na skutek umiejętnych zamian, zakupów i sprzedaży. Gdy w 1495 r. nastąpił podział własności między dwóch synów i wnuka (sam Nagórka zmarł znacznie wcześniej, już w 1467 r. określony jest jako „olim”) ¹⁷⁰, do Dzierzgowskich należały dwa skupiska dóbr w pow. przasnyskim: jedno duże, składające się z 11 wsi (por. zestaw. 18, poz. 12 — w tym 2 wsie parafialne: Dzierzgowo i Pawłowo, przy czym należy podkreślić, że kościół parafialny w Pawłowie ufundował onże Nagórka w 1456 r.)¹⁷¹ oraz drugie małe, składające się z dwóch wsi: Zdziwoja Starego i sąsiednich Jarek¹⁷². Podobnie jak marszałek Ścibor, Nagórka miał również „rezydencję miejską” w Ciechanowie¹⁷³.

Drogą skupywania dóbr doszedł do dużego majątku także Nawoj Kostka z Rostkowa, który różnił się od poprzednio wymienionych właścicieli tym, że — jak się wydaje — nie piastował żadnego urzędu. Dopiero syn jego, Jan Kostka, był w drugiej połowie XV w. starostą ciechanowskim¹⁷⁴, a następnie (a może jednocześnie?) podsędkiem ciechanowskim¹⁷⁵. Sama tylko wieś Turowo, kupiona przez Nawoja w 1427 r. liczyła 30 włók¹⁷⁶, wieś zaś Klewki, kupiona w 1435 r. — 15 włók¹⁷⁷. Nawoj, nie piastując wprawdzie urzędu, umiał dbać o łaskę panującego, skoro w 1427 r. otrzymał zwolnienie od kar urzędników książęcych oraz od robót przy zamkach dla wsi Rostkowo, pod warunkiem przebywania „in terra ducis”¹⁷⁸. Gdy w 1468 r. doszło do podziału własności Nawoja, w spuściźnie po nim zna-

¹⁶⁸ MK 5, 154. Przy wpisie dopisano: „cassatum [...] propter periculum dominorum ducum”. W 1473 r. immunitet powtórzono również nie zaznaczając, jak długo trwać miała „libertas kmetonum ab omnibus solucionibus”, MK 6, 47v.—48.

¹⁶⁹ MK 6, 274v.—275v., MK 18, 46v.

¹⁷⁰ MK 5, 103v.

¹⁷¹ Ep. z 1604 r. (bez sygn.), 81—83.

¹⁷² MK 18, 81v. Dziś: Bugzy-Jarki.

¹⁷³ W 1449 r. kupił tam 1 włókę od mieszczanina ciechanowskiego, MK 4, 141v.

¹⁷⁴ W 1473 r., MK 6, 29v.

¹⁷⁵ W 1475 r., MK 6, 71v.

¹⁷⁶ P. Pr. V, nr 539.

¹⁷⁷ MK 3, 172.

¹⁷⁸ P. Pr. V, nr 564.

lazło się 6 wsi i uroczysko w puszczy (Płodownica) w ziemi ciechanowskiej, 2 wsie w ziemi dobrzyńskiej i jedna „in terra Prussie”¹⁷⁹.

Starszymi właścicielami od tych opisanych wyżej była można rodzina Gołymińskich, herbu Prawdzie, których dobra były jednak bardziej rozproszone. Oni to właśnie już w końcu XIV w. posiadali Wolę Wierzbowską¹⁸⁰. Część ich dóbr nad rzeką Węgieńką została w latach 1444—1447 sprzedana Mikołajowi Wężowi łącznie za 710 kóp gr¹⁸¹, w posiadaniu jednak rodziny znajdowała się wówczas jeszcze spora liczba wsi, rozszana po wszystkich trzech powiatach ziemi ciechanowskiej (por. zestaw. 18). W roku 1474, w akcie podziału dóbr między Pawła kanonika plockiego (syna Paszka podstolego ciechanowskiego, pierwszego znanego nam właściciela Gołymina z końca XIV w.) i jego bratanków: Jakuba kasztelana ciechanowskiego, Sasina chorążego łomżyńskiego i Pawła, mamy wymienionych 11 wsi należących do Gołymińskich. Są to w ziemi ciechanowskiej: Gołymin Stary, Wola Gołymińska, Żabin, Bacze, Zawady, Wielgołęka, Łazęki, Sobanice i Osiek (część), oraz w pow. makowskim: Czerwonka i Perzanowo¹⁸². Ale na tym nie kończyły się majątności rodziny, wiemy bowiem, że w tym samym roku Jakub Gołymiński otrzymał od księcia immunitet (prawo chełmińskie z czynszem 2 gr od włóki, prawo nieodpowiedne, zwolnienie od kar) na 3 inne wsie: Tarchomin i Załęże (pow. warszawski) oraz Przybojowo (pow. zakroczymski)¹⁸³, a przedtem w 1469 r. tenże sam Jakub otrzymał jeszcze pełniejszy immunitet (tzw. prawo książęce) na wieś Opinogórę Dolną¹⁸⁴.

Do większych właścicieli, których majątność znajdowała się poza ziemią ciechanowską, należał wojewoda bełski Paweł z Radzanowa (Prawdzie) posiadający na naszym terenie tylko wieś parafialną Ciemnewko¹⁸⁵.

Co do wsi parafialnych nasuwa się ogólne spostrzeżenie, iż stanowiąc z reguły własność szlachecką, bardzo często były ośrodkami większej własności. W pow. sąchockim takimi ośrodkami były wsie Krysk i Sarbiewo, przy czym zarówno Kryscy, jak i Sarbiewscy należeli do starszych właścicieli; podobnie jak i Gołymińskich zastajemy ich w początku XV stulecia już jako aktualnych posiadaczy kilku wiosek. Innym ogólnym spostrzeżeniem jest zjawisko, typowe zresztą dla innych dzielnic Polski,

¹⁷⁹ MK 5, 117v.

¹⁸⁰ Sprzedana przez Paszka z Gołymina w 1396 r.

¹⁸¹ AGAD, perg. 2034; MK 3, 314; MK 4, 58v.—59. Sprzedaży dokonali wnukowie Paszka.

¹⁸² MK 6, 62v.

¹⁸³ Zakr. z. wiecz. rel. 6, 372.

¹⁸⁴ MK 5, 85v. Na marginesie warto zauważyć, że Arnold syn Paszka był ożeniony z Małgorzatą córką Ścibora z Sohocina, MK 3, 138; P. Pr. VI, nr 451.

¹⁸⁵ W latach 1441-1442 (MK 3, 149v., 163-163v.); następnie Ciemnewko należało do wdowy po wojewodzie, Katarzyny, Ep. 10, 114; Ep. 13, 113, 214v.

Zestawienie 18

Wielowioskowa własność szlachecka w ziemi ciechanowskiej w XV w.

Lp.	Właściciel	Wykaz osad	Rok i źródło, w którym dana własność wymieniona jest szczegółowo	Dane dotyczące prawa niemieckiego
1.	Ścibor z Sochocina	miasto Sochocin oraz wsie: Obrąb, Zielona, Ciemniewo, Kondrajec, Rzy, Kuchary, Kuchary Żydowskie, Gromadzyn (par.), Biele-Brzeźnica, Milewo, Żelechy, Chodziszewo, Kołoząb, Niewikła, Dalanowo, Dalanówko, Kosmy Wielkie, Bądkowo	1432, P. Pr. VI, nr 387	w 1385 r. Sochocin otrzymuje prawo chełm. (P. Pr. VI, nr 526); w 1404 r. Ścibor otrzymuje ponownie tegoż prawa dla wsi należących do klucza sąch. wraz ze zmniejszeniem czynszu do 4 gr praskich (Lub., nr 147)
2.	Borzym z Opinogóry	Sarbiewo (par.), Dziegietnia, Szymarki, Gromadzyn (par.), Jarluty	1421, MK 3, 72-72 v.	wszystkie wsie otrzymują prawo niem. w 1421 r. z czynszem 6 gr. MK 3, 72-72 v.
3.	Ninogniew z Kryska	Krysk (par.), Drochowo	1449, MK 337, 73	Krysk: r. 1426 z czynszem 10 gr (P. Pr. V, nr 373); Drochowo: r [1414-1425] scult. (MK 3, 106)
4.	Marcin Broda z Jeżewa	Jeżewo, Woźniki Duże, Postruże	1437, MK 3, 198	w 1437 r. Woźniki i Postruże otrzymują prawo [chełm.] z czynszem 6 gr, MK 3, 198
5.	Paweł z Gołymina	Gołymin Stary (par.), Wola Gołyminska, Żabin Łukowski, Wielgołęka, Zawady, Sobanice, Osiek (część), Łazęki	1468, MK 5, 111 v.	immunitet z 1474 r. przenosi te wsie na prawo niem. z czynszem 2 gr, MK 6, 62 v.
6.	Piotr z Radzimina	Radzimin, Kalisz, Kotermań, Przedwojewo, Jagodna, Trzcianka	1454, MK 5, 140 v.	Przedwojewo: 1431 r. (P. Pr. VI, nr 309); w 1436 r. Piotr otrzymał prawo chełm. dla wsi Radzimin i Kotermań, a także dóbr, które będzie posiadał (MK 3, 195)
7.	Bielińscy	Bielino, Drażewo, Gostkowo	1448, Zakr. z. wiecz. rel. 14, 13	Bielino: prawo chełm. w 1473 r. z czynszem 8 gr (MK 6, 29); Drażewo: r. 1513 advoc. (Ciech. wiecz. 5, 22); Gostkowo: r. [1414-1425] prawo chełm. z czynszem 5 gr (MK 3, 33 v.).
8.	mgr Stanisław z Nasierowa	Nasierowo, Gostkowo, Smosarz Mi-	1483, MK 6, 159	Nasierowo: prawo chełm. w 1451 r. z czynszem 4 gr, MK 4, 129
9.	Stanisław z Miszewa	szewo Małe, Kosmy Wielkie, Bądkowo	1484, MK 18, 16	Bądkowo: prawo [chełm.] w 1428 r. z czynszem 6 gr, P. Pr. V, nr 731

Lp.	Właściciel	Wykaz osad	Rok i źródło, w którym dana własność wymieniona jest szczegółowo	Dane dotyczące prawa niemieckiego
10.	Gościimińscy	Gościmin Wielki, Gościmin-Zawady, Żukowo (część)	1452, MK 4, 132-132 v.	Gościmin Wielki: [1414-1425] r, advocat. (MK 3, 96); Żukowo. prawo niem. w 1452 r. (MK 4, 1);
11.	Mikołaj Wąż z Dobrzankowa	Dobrzankowo (par.), Bogate (par.), Gostkowo, Lisiogóra, Wężewo, Wielodroź, Zblich	1473, MK 6, 47 v.-48	w 1446 r. Mikołaj Wąż otrzymał prawo niem. na wszystkie wsie posiadane i które będzie posiadał: z czynszem 2 gr praskich, MK 41 31 v.
12.	spadkobiercy Mikołaja Nagórki z Dzierzgowa	Dzierzgowo (par.), Dzierzgowek, Ruda, Krery, Międzyłęś, Szumsk, Kamień, Rzęgnowo, Pawłowo Kościelne (par.), Pawłówko, Kosmowo, Zdziwój Stary, Bugzy-Jarki,	1495, MK 18, 81 v.	w 1442 r. Mikołaj Nagórka dostał prawo niem. na wszystkie swoje dobra w ziemi ciechan. z czynszem 2 gr, MK 3, 269
13.	Jan Kostka z Rostkowa	Rostkowo, Turowo, Klewki, Górki, Zalesie, Lisewo, Płodownica	1476, MK 6, 81a	w 1475 r. immunitet na Rostkowo, Turowo i Zalesie z czynszem 6 gr (MK 6,71 v.); w 1477 r. rozszerzono prawo chełm. na wszystkie wsie i zmniejszono czynsz do 4 gr (MK 6, 95)
14.	synowie Wierlisława z Wierzbowa	Wierzbowo, Wola Wierzbowska, Nieborzyn, Stryjewo, Przywilcz, Kuskowo, Łopacin (par.), Rembielin	1442, MK 3, 275	w 1441 r. Wierzbowscy dostają prawo chełm. na wszystkie te wsie z czynszem 6 gr praskich MK 3 262
15.	Rogale z Węgrzynowa	Węgrzynowo (par.), Chodup, Szlasy-Łozino, Zalesie, Zakrzewo, Romanowo, Chełchy Kmiece, Lisewo	1438, MK 3, 161 v.-162	Węgrzynowo: 1467 r. advoc. (Ep. 9, 227); Szlasy-Łozino: r. [1414-1425] prawo chełm. (MK 3, 14 v.); Zalesie: 1476 r. czynsz zmniejszony do 8 gr praskich (MK 6, 92); Zakrzewo: 1464 r. langwoyth (Ep. 9, 105 v.); Chełchy Kmiece: 1468 r. prawo chełm. z czynszem 12 gr (MK 5, 91); Lisewo: 1477 r. prawo chełm. — 4 gr (MK 6, 95)
16.	Jan Jeż z Pienic	Pienice, Wola Pienicka, Zblich	1418, MK 3, 7 v.	Zblich: 1462 r. advoc., Ep. 9, 44
17.	Jan i Junosza, bracia z Podosia Starego	Podoś Stary (par.), Jaciążek, Łazy, Grądy	1468, MK 5, 104	Podoś: 1430 r. advoc. (P. Pr. VI, nr 614); Jaciążek: 1512 r. advoc. (Pułt. test. 1, 176 v.)

c.d. zest. 18

Lp.	Właściciel	Wykaz osad	Rok i źródło, w którym dana własność wymieniona jest szczegółowo	Dane dotyczące prawa niemieckiego
18.	Sławek z Krasnego	Krasne (par.), Rębowo, Stryjewe Wielkie	1421, MK 3, 76 v.	w 1421 r. Sławek otrzymuje prawo niem. na wymienione wsie z czynszem 8 gr (MK 3, 76 v.); Krasne i Rębowo otrzymały prawo chełm. po raz pierwszy w 1386 r. (BOKr. 32)
19.	Targońscy	Targonie, Klice, Karniewo, Duczymin Kościelny (par.)	1449, MK 4, 139 v.-140	Klice: 1428 r. prawo niem. z czynszem 6 gr praskich (P. Pr. V, nr 728); Duczymin Kościelny: r. [1414-1425] scult. (MK 3, 48 v.)
20.	Karniewscy	Karniewo (par.), Tłucznice, Płodownica	1472, Ep. 15, 7 v.	Karniewo: 1512 r. advoc. Ep. 7, 43 v.
21.	Jan i Mikołaj z Łukowa	Łukowo, Wronowo, Wola Wronowska, Raki, Drążdzewo	1470, MK 5, 129	w 1477 r. Jan z Łukowa dostaje na wymienione wsie prawo chełmińskie (MK 6, 100); w Drążdzewie już w 1470 r. advoc. (MK 5, 129)

a mianowicie fakt, iż posiadanie większych dóbr łączyło się prawie zawsze ze sprawowaniem jakiegoś urzędu. Wśród uchwyconych przez nas większych właścicieli ziemskich nie byli urzędnikami tylko wspomniany Nawoj Kostka z Rostkowa, Borzym z Opinogóry oraz Piotr z Radzymina. Cała reszta to posiadacze urzędów, często wysokich, nierzadko kilku naraz¹⁸⁶.

Wśród wielkiej własności dominował typ dóbr skoncentrowanych, poza tym wszystkie bez mała kompleksy tychże dóbr znajdowały się na terenach starszego osadnictwa. Gdy do uwag tych dodamy wyjaśnienie, które uczyniliśmy poprzednio, że najczęstszą formą nabywania własności ziemskiej na Mazowszu był akt zakupu, wszystko staje się jasne. Wielka własność nie powstawała wskutek działalności osadniczej poszczególnych właścicieli ani przez nadania panujących, lecz przede wszystkim poprzez zakupywanie terenów już zagospodarowanych. Kupował oczywiście ten, kto dysponował pieniędzmi, sprzedawał zaś ten, kto był słabszy ekonomicznie. Nie rozpatrując szczegółowo różnych form uposażenia urzędników (diety, wynagrodzenia za czynności, kary sądowe itp.), przypomnienie, iż

¹⁸⁶ Na temat kumulacji urzędów zob. Wolff, *Studia...*, s. 247-249, oraz tegoż, *Starszeństwo urzędów. Metoda ustalania na przykładzie hierarchii ziemskiej Mazowsza udzielnego*, Warszawa 1928, *passim*.

urzędnicy byli z reguły zwalniani od podatków (co w ciągu XV w. stało się cbowiązującym zwyczajem)¹⁸⁷, stanowi dla nas wystarczające wyjaśnienie, dlaczego posiadacze urzędów stosunkowo łatwo stać się mogli posiadaczami większych majątności. Ogromna ilość transakcji nieruchomościami, które obserwujemy w XV w., daje w efekcie gwałtowny rozrost większych fortun szlacheckich kosztem drobniejszych posiadaczy. Rozrost ten nie był jednakże, jak to widzimy ze źródeł XVI-wiecznych, zjawiskiem trwałym.

Proces rozdrabniania majątków szlacheckich

Opisane wyżej większe majątki szlacheckie występowały w źródłach całościowo, tzn. w sensie wymienienia wszystkich osad należących do jednego właściciela, zazwyczaj wtedy, gdy majątek ten ulegał podziałowi¹⁸⁸. W zależności od ilości spadkobierców następowały zmiany w strukturze własnościowej, z jednego większego kompleksu dóbr powstawało kilka mniejszych. Tego typu reguła miewała oczywiście wyjątki, np. Jan Rogala z Węgrzynowa po śmierci brata nie tylko przejął jego część, lecz odkupił od synów Ścibora z Soheccina całość dóbr, odziedziczonych przez nich w pow. sąchockim. Często zmniejszony przez podział majątek nagle rozrastał się poprzez dołączenie do niego dóbr z posagu żony. Jak się jednak wydaje, komasacja dóbr przeprowadzana przez niektóre rodziny urzędnicze (a raczej przez bardziej rzutkich, indywidualnych przedstawicieli tych rodzin) przeważnie nie była zjawiskiem trwałym, istniała tak długo, dopóty żył jej twórca.

Jak zatem przedstawiała się sytuacja w dobrach szlacheckich, których właściciele nie byli zdolni — w sensie ekonomicznym — do przeprowadzenia akcji komasacyjnej, tzn. do zakupu ziemi? By to zrozumieć sięgamy do pierwszych wzmianek dotyczących tych miejscowości, które następnie poprzez akt sprzedaży-zakupu weszły w skład własności wielowioskowej. Wśród tych wzmianek dominuje typ zapiski, w której występuje nie pojedynczy właściciel¹⁸⁹, lecz kilku właścicieli naraz, jakimi bywali prze-

¹⁸⁷ Wolff, *Studia...*, s. 259.

¹⁸⁸ Dlatego też trudno jest ustalić czas trwania poszczególnych kompleksów majątkowych. Por. S. M. Zajączkowski, *Studia nad wielowioskową własnością szlachecką w Łęczyckiem i Sieradzkim i jej rolę w osadnictwie (od końca XIV do połowy XVI w.)*, Kw. HKM, R. 14: 1966, nr 2, s. 190.

¹⁸⁹ Wg S. Russockiego (*op. cit.*, s. 63) w źródłach mazowieckich wyraz właściciel nie występuje. Terminy: „tenere”, „possidere”, miały tu tylko stwierdzić fakt, że dana nieruchomość jest we władaniu faktycznym jakiejś osoby, niezależnie od posiadanej tytułu prawnego. Nie wnikając w treść prawną poszczególnych określeń, należy stwierdzić, że wyraz „possessor” występuje niezmiernie rzadko i przeważnie późno, dopiero w wieku XVI, i jest chyba przede wszystkim przeciwstawieniem określenia „heres”.

ważnie członkowie najbliższej rodziny: rodzeństwo lub ojciec i dzieci. Na początku XV stulecia mimo daleko już posuniętej indywidualizacji własności spotykamy się jeszcze dość często na Mazowszu z kolektywną jej formą w postaci niedziałów rodzinnych¹⁹⁰. Likwidacja niedziałów, aczkolwiek dość powoli, postępowała ciągle¹⁹¹ i mimo pewnych fluktuacji utrzymywała się coraz bardziej. Zjawisku temu towarzyszyło prawo dysponowania częścią wydzielonej ojcowizny (jeśli ktoś z członków wspólnej majątności odmawiał dokonania podziału, groziła mu kara sądowa)¹⁹², a śladem dawnej wspólnoty pozostały różne ograniczenia alienacyjne w stosunku do dóbr rodzinnych (prawo bliższości, „ius propinquitatis”)¹⁹³.

Gdy jeden ze współwłaścicieli (częstkowców) wyzbywał się swej wydzielonej części przez jej sprzedanie lub zamianę, następowała często i to na ogół szybko sprzedaż pozostałych części. Jest to zupełnie zrozumiałe, gdyż likwidacja niedziału powodowała ważne konsekwencje społeczno-gospodarcze. Dotychczasowy współwłaściciel całej wioski stawszy się indywidualnym właścicielem tylko jej części, nie tylko podupadał gospodarczo, lecz mógł w ogóle „wypaść” ze stanu szlacheckiego, charakter bowiem służby wojskowej był ustalony w zależności od ilości posiadanej ziemi¹⁹⁴.

Likwidacja niedziałów, mimo ujemnych skutków, jakie pociągała dla dotychczasowych częstkowców, daje się wytłumaczyć nie tylko dążnością do indywidualizacji własności. Musimy wziąć pod uwagę duże tempo przeobrażeń gospodarczych Mazowsza w XV w., związane głównie z roz-

¹⁹⁰ Por. K. K o l a ń c z y k, *Studia nad relikdami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce*, Poznań 1950, s. 173. Oczywiście nie należy tu mieszać, jak to czyni autor, niedziałów rodzinnych z przedfeudalną wspólnotą rodową. Niedział rodzinny „tworzył się [...] z własności indywidualnej w sposób milczący w chwili narodzin potomstwa właściciela i trwał [...] aż do rozwiązania wspólnoty przez podział majątku lub śmierć jej członków”, B. W a l d o, *Niedział rodzinny w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 50.

¹⁹¹ R u s s o c k i (*op. cit.*, s. 93, 94) twierdzi: „Co się tyczy likwidacji niedziałów, to była ona zjawiskiem dość częstym, lecz nie masowym, mogącym świadczyć o procesie zanikania instytucji”. I dalej: „Jak zdaje się [...] niedział majątkowy na Mazowszu aż do początków XVI w. [...] był instytucją ciągle jeszcze żywą”.

¹⁹² Tamże, s. 94.

¹⁹³ K o l a ń c z y k, *op. cit.*, s. 174 i n. S. A r n o l d (*Możnowładztwo polskie w XI i XII w. i jego podstawy gospodarczo-społeczne*, PH, t. 25: 1925, z. 1, s. 3-8) starał się udowodnić, że prawo bliższości w Polsce nie wywodziło się z dawnej wspólnoty majątkowej, lecz było tylko instytucją prawa spadkowego. Wg R u s s o c k i e g o (*op. cit.*, s. 108) „między rozwojem praw spadkowych oraz bliższości mimo odrębnych funkcji istnieje współzależność, ale nie więź genetyczna”.

¹⁹⁴ B a r d a c h, *Historia państwa...*, t. 1, s. 258. Na krewnych niedzielnych obowiązków służby wojennej ciążył tylko raz, tzn. w pospolitym ruszeniu stawał tylko jeden (którykolwiek) z uczestników niedziału. J. F r i e d b e r g, *Pospolite ruszenie w Wielkopolsce w drugiej połowie XV wieku*, Studia nad Historią Prawa Polskiego, t. 1, z. 3, Lwów 1900, s. 48-49.

wojem osadnictwa, które powodowało, że ujemne skutki likwidacji nie-
działów majątkowych mogły być rekompensowane w postaci wielu możli-
wości, jakie otwierały się obecnie przed drobnym właścicielem. Sprze-
dawszy swą część ojcowizny, miał on przed sobą różne drogi do wyboru:
mógł za uzyskaną sumę kupić młyn lub wójtostwo, mógł przesiedlić się
dalej na północny wschód, kupiwszy (lub dostawszy) pewną liczbę włók
lasu, w końcu mógł przenieść się do miasta i zająć się rzemiosłem lub
handlem. Jak dalece ta ostatnia możliwość była realizowana faktycznie,
świadczą chociażby określenia „nobilis” używane w stosunku do miesz-
czan ciechanowskich czy przasnyskich¹⁹⁵.

Cóż się jednak działo, gdy właściciel wydzielonej części nie sprzeda-
wał jej? Dopóki istniała możliwość zakupienia „przymiarków” od księcia
bądź części niezagospodarowanych od sąsiadów, sytuacja drobnego wła-
ściciela nie była specjalnie niekorzystna. Dowodem tego jest brak wiado-
mości o wykupywaniu włók kmiecych przez właścicieli w XV w., który
to proces osiąga swe nasilenie dopiero w drugiej połowie XVI w.¹⁹⁶
W wyniku podziału powstawały nowe osiedla o jednej wspólnej nazwie,
dziedziczonej po starej wsi, oraz nazwie dodatkowej pochodzącej od aktu-
alnego właściciela. Na terenie jednej wsi, istniejącej na początku XV w.,
mamy w drugiej połowie tego wieku dwie, trzy lub pięć i więcej wsi. Na
przykład wieś Bieńki dzieli się już w XV w. na Bieńki-Smietanki i Bień-
ki-Żarny, w XVI w. zaś mamy jeszcze Bieńki-Migdy, -Kęsice, -Strzekoty
i -Karkuty. W XV w. mamy wieś Damięty, w XVI — Damięty-Prosty,
-Nawroty i -Grzywacze. Już w XV w. na terenie wsi Konarzewo powsta-
je 5 osiedli o tej nazwie głównej, w XVI w. mamy ich 9.

Intensyfikacja procesu rozdrabniania nastąpiła w gruncie rzeczy do-
piero w XVI w. Będąc oczywiście pochodną powiększania się liczby lud-
ności, świadczyła równocześnie o słabości gospodarczej właścicieli szlachec-
kich. Nie tu jednak miejsce, by zagadnienie to szerzej naświetlić. Nato-
miast podkreślić wypada, że proces rozdrabniania własności szlacheckiej
stał się równie istotnym czynnikiem rozwoju osadnictwa, jak nadania
i sprzedaż lasu przez panujących.

4. WNIOSKI

Oddziaływanie wielkiej własności na proces osadniczy, gdy chodzi
o zakładanie nowych osiedli, w ciągu badanego okresu było raczej nie-

¹⁹⁵ Zob. rozdział IV.

¹⁹⁶ I. Gieysztorowa, *Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych*, PH, t. 49: 1958, nr 2. W ziemi ciechanowskiej jedną z nielicznych wzmianek tego typu jest wiadomość z 1517 r., dotycząca wsi Bitkowiec w pow. sąchockim, gdzie „ibidem pro predio 2 mansi sunt recepti, qui ante per kmetones celebrantur”, BOZ Cim. 72, 23a.

wielkie. Ze strony duchowieństwa w ziemi ciechanowskiej nie obserwujemy w ogóle tego typu działalności, przede wszystkim dlatego, że własność duchowna znajdowała się na terenach z dawna zagospodarowanych, nie istniały tu już zatem możliwości kolonizacyjne¹⁹⁷. Natomiast, gdy chodzi o panującego, możliwości te były nieograniczone, niemniej jednak działalność osadnicza sensu stricto była tutaj więcej niż skromna. Panujący prowadzili akcję kolonizacyjną poprzez sprzedaż czy nadania lasu indywidualnym właścicielom, natomiast rzadko zakładali własne wsie nowe. W dodatku źródła nie mogą tego stwierdzić bezpośrednio, zawsze więc czas i sposób osadzenia nowej wsi pozostaje tutaj w sferze domysłów. To samo da się powiedzieć o większych właścicielach szlacheckich, których działalność w tym zakresie szła po tym samym torze co działalność panujących. Włóki lasu, nadane przez księcia, bywały sprzedawane drobniejszym właścicielom, a za sumę uzyskaną kupowało się wieś zagospodarowaną. Nowe wsie zakładane przez właścicieli szlacheckich były oczywiście liczniejsze niż zakładane przez księcia, ale podobnie jak u księcia stanowiły raczej zjawisko wyjątkowe niż regułę. Powstawały w kompleksach należących do właścicieli, których majątności leżały na północy, w bliskości rzek Węgierki lub Orzyca¹⁹⁸.

Główną siłą osadniczą była na naszym terenie drobna szlachta, która bądź emigrowała z obszarów bardziej zaludnionych w tereny puszczańskie, zagospodarowując je często własnymi siłami (bez udziału kmieci), bądź poprzez rozdrabnianie pierwotnej własności tworzyła wsie cząstkowe¹⁹⁹. Na drugim miejscu wymienić by należało sołtysów, którzy, wywodząc się często spocza warstwy szlacheckiej (zwłaszcza w dobrach duchownych i panującego), dzięki energicznej działalności czy umiejętnym transakcjom mogli się stać kolonizatorami własnych włók kupionego czy darowanego lasu. W rozdziale poprzednim zwróciłam uwagę na sołtysów z Rudna, którzy kupili las w okolicy Krzynowłogi Małej, zakładając tam własną osadę²⁰⁰, a także na rodzinę kmiecią Żbików, która dzięki nadaniom

¹⁹⁷ W tym samym czasie znana jest akcja osadnicza biskupów płockich na innych terenach, chociażby w pow. pułtuskim, np. nadanie w 1446 r. przez biskupa Pawła Giżyckiego 100 włók lasu wójtowi z Dęba, AGAD, perg. 2042.

¹⁹⁸ Np. właściciele Łukowa i Wronowa, Łosiowie, którzy zakupywali tereny nad Orzycem i tu prowadzili akcję kolonizacyjną (Drażdźzewo, Wólka Drażdżewska, Raki).

¹⁹⁹ A. Żaboklicka (*Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV i XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej*, PH, t. 49: 1958, z. 2) analizując proces rozdrabniania własności szlacheckiej zwraca uwagę na ogólne tendencje ekonomiczne, jak np. rosnące ceny ziemi, które mogły wpłynąć na trudności komasacji wśród średniej i drobnej szlachty.

²⁰⁰ Por. A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna*, s. 89: „Możliwości finansowe sołtysów pozwalały wsiąknąć im do warstwy mieszczan, bądź nawet do warstwy rycerzy”.

i zakupom lasu przyczyniła się do powstania trzech nowych osad w krótkim czasie. Drobny szlachcic oraz zamożny kmieć to ci, dzięki którym odbywa się w XV w. intensywna kolonizacja tak wewnątrz, jak i zewnątrz ziemi ciechanowskiej. Jak trudno jest odróżnić jednego od drugiego w przekazach źródłowych, wspomniałam już poprzednio, tutaj dodam, że w przywilejach nadawczych często obok określenia „nobilis” mamy określenia: „terrigena”, „miles”, „heres”, „noster fidelis”²⁰¹. Są to określenia w zasadzie równoznaczne, lecz ich zróżnicowanie sugeruje, że wśród odbiorców przywilejów mogli się znajdować przedstawiciele nie tylko warstwy szlacheckiej²⁰².

Innego typu oddziaływaniem większej własności na proces osadniczy było przenoszenie osad na prawo niemieckie. Tutaj największe możliwości miał książę i wsie książęce były z reguły zorganizowane na zasadzie prawa niemieckiego. Prawie identycznie przedstawiał się ten problem odnośnie do wsi duchownych, gdzie przeniesienie osad na prawo niemieckie przebiegało przeważnie w tym samym czasie co wsi książęcych, tj. w XIV w.

Rozpatrując z kolei własność szlachecką, możemy stwierdzić tę różnicę, że rozwój prawa niemieckiego jest tu późniejszy, jego intensywność przypada głównie na wiek XV. „Burzliwy rozwój immunitetu ekonomicznego, co prawda tylko ograniczonego, przyniósł dla dóbr rycerskich dopiero wiek XV”, pisze w swej pracy o skarbowości J. Senkowski, stwierdzając jednocześnie, że immunitet ten na Mazowszu występował przede wszystkim pod postacią zezwolenia przeniesienia wsi na prawo chełmińskie. Jednocześnie tenże autor stwierdza, że tylko w znikomym procencie korzystała z tego prawa większa własność szlachecka, a przeważająca część dokumentów tego typu dotyczyła szlachty drobniejszej²⁰³. Z tym ostatnim twierdzeniem nie można się zgodzić. Więksi właściciele korzystali z reguły z ogólnego przywileju przenoszenia wsi na prawo chełmińskie, czego dowodem są nie tylko akty wystawione w stosunku do poszczególnych osad, lecz także odnośnie do całości dóbr, i to nie tylko posiadanych, lecz i tych, które będą posiadane w przyszłości. Drobni właściciele otrzymywali najczęściej prawo chełmińskie w związku z nadaniem lasu i wtedy immunitet nie ograniczał się tylko do prawa zorganizowania nowo powstałej osady na prawie chełmińskim, lecz zawierał także zwolnienie mieszkańców od robót przy zamkach książęcych, zwolnienie od kar urzędników książęcych itp.

²⁰¹ Por. W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 35.

²⁰² W XVI-wiecznych aktach skarbowych określenie „terrigena” dotyczy nie tyle szlachty, co zamożnych kmieci, ASK, dział 54, nr 9, *passim*.

²⁰³ Senkowski, *op. cit.* s. 109, 114.

Wśród wymienionych typów własności ziemskiej widoczną jest także rola większej własności szlacheckiej (gdy chodzi o zakładanie nowych siedzib parafialnych), która przejawiała się w fundowaniu i uposażaniu kościołów parafialnych. Wszystkie bez mała wsie parafialne znajdują się na naszym terenie w ręku szlachty, warto więc podkreślić, że w niektórych z nich kościół parafialny powstał dopiero wtedy, gdy przeszły z rąk książęcych w ręce szlacheckie, jak np. w Duczyminie Kościelnym. Wśród fundatorów kościołów nie brak zresztą także przedstawicieli własności szlacheckiej średniej, czego przykładem jest choćby kościół w Zielonej fundowany przez Ślasów. Jak dalece gęstość sieci parafialnej była pochodną nie tylko rozwoju osadnictwa, lecz także i potencji gospodarczej okolicznej szlachty świadczy porównanie danych w ziemi ciechanowskiej — sieć ta była najrzadsza w pow. ciechanowskim, gdzie osadnictwo rozwinęło się już raczej z dawna, lecz gdzie najmniej było właścicieli wielowioskowych ²⁰⁴.

²⁰⁴ For P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 98-100; J. Tazbirowa, *Początki organizacji parafialnej w Polsce*, PH, t. 54: 1963, z. 3, s. 369-387; E. Wiśniowski, *Organizacja parafialna w Polsce średniowiecznej*, „Znak”, R. 17: 1965, nr 137/138, s. 1442.

Rozdział IV

ROZWÓJ MIAST

1. POŁOŻENIE ZIEMI CIECHANOWSKIEJ W STOSUNKU DO WAŻNIEJSZYCH SZLAKÓW HANDLOWYCH

Rozwój dróg — jak twierdzą badacze osadnictwa — jest zarówno przyczyną, jak i skutkiem procesów osadniczych¹, z rozwojem osadnictwa wzajemnie się uzupełnia i kontroluje². Łączność organiczna dróg z osadnictwem jest szczególnie widoczna w odniesieniu do osiedli typu miejskiego, dlatego też charakterystykę rozwoju miast poprzedzam opisem sieci drożnej. Do uwag tych dodać należy, że na północnym Mazowszu stan dróg w XV w. był nie tylko funkcją procesów osadniczych, lecz także odbiciem stosunków politycznych i gospodarczych Mazowsza z Koroną, z państwem krzyżackim, z Litwą; można by nawet zaryzykować twierdzenie, że stosunki te w większej jeszcze mierze wpłynęły na tutejszą sieć drożną niż procesy osadnicze.

Poszczególni autorzy prac o osadnictwie przy odtwarzaniu sieci drożnej rozróżniają zazwyczaj trzy rodzaje dróg, mianowicie: 1 — wielkie szlaki handlowe o charakterze ogólnokrajowym, a nawet międzynarodowym; 2 — drogi lokalne, wiążące ośrodki administracyjne oraz powstałe w wyniku rozwoju rynku wewnętrznego; 3 — drogi wiejskie³.

Pierwszą kategorię możemy przedstawić tylko na podstawie literatury, w źródłach bowiem nie mamy danych, które pozwoliłyby odróżnić te drogi od innych. Drugą kategorię mogłam odtworzyć częściowo już ze źródeł, w których drogi tego typu, czyli gościńce, są nazywane „via strata”, „via publica”, „publica strata”, czy też rzadziej „bivium”. Zrekonstruo-

¹ M. Miłynarska, rec. pracy: J. Kamińskiej, *Grody Polski środkowej*, Kw. HKM, R. 4: 1956, nr 1, s. 137.

² T. Wąsowiczówna, *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, Kw. HKM, R. 5: 1957, nr 3/4, s. 462.

³ Z. Podwińska, *Osadnictwo Równiny Praskiej w wiekach XI-XVI*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 3: 1951, s. 84; R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII-XVI w.*, Łódź 1961, s. 218.

wanie jednakże przebiegu tych dróg tylko na podstawie źródeł pisanych było niemożliwe, zwłaszcza wobec faktu zniszczenia ciechanowskich ksiąg sądowych. Trzeba było zatem wyzyskać XVIII- i XIX-wieczne źródła kartograficzne, stosując powszechnie używaną przez historyków osadnictwa metodę retrogresywną⁴. Niemniej jednak wszystkie wzmianki znajdujące się w źródłach pisanych zostały wykorzystane, stanowiąc ważne uzupełnienie danych, uzyskanych na podstawie map (zestaw. 19). Gdy zaś chodzi o drogi wiejskie, rezygnujemy z odtworzenia ich, ponieważ nie dysponujemy dostateczną ilością danych ze względu na wspomniany już brak ksiąg ziemskich ciechanowskich.

Omówienie wielkich szlaków handlowych zaczynamy od przypomnienia, że ziemia ciechanowska, jak w ogóle całe Mazowsze a zwłaszcza jego część północna, nie była w stosunku do nich położona korzystnie⁵. Droga tzw. pruska, idąca z Krakowa przez Piotrków i Toruń do Gdańska, omijała nasz teren tak samo, jak inna ważna droga, łącząca tereny czarnomorskie z Bałtykiem, szlak zaś międzynarodowy wschód — zachód przebiegał na południu ziem polskich⁶.

Natomiast w okresie, którym zajmujemy się, szczególne znaczenie uzyskuje Wisła jako droga wodna, w związku z eksportem zboża i drzewa. Wzdłuż Wisły zaś biegła ważna arteria handlowa, „droga solna”, jak ją nazwał Maleczyński⁷. Z Torunia przez „antiqua telonea” w Bobrownikach, Płocku, Wyszogrodzie, Zakroczymiu, Warszawie, Czersku, Sieciechowie i Kazimierzu dochodziła do Włodzimierza Wołyńskiego. Z Torunia zaś szła dalej do Gdańska⁸. Jak zauważył S. Pazyra — „nie wymieniony

⁴ Odtworzyłam więc drogi przede wszystkim na podstawie map K. Perthéesa (*Mappa szczególna Województwa Mazowieckiego zrzządzona z innych wielu Miejskowych, tak dawniej jak y świeżo odrysowanych, tudzież Gosińcowych, y niewątpliwych wiadomości przez Karola de Perthées JK Mci Geografa. 1783, rękopis w BN*) oraz Textora-Sotzmanna (*Topographische Militärische Karte vom vormaligen Neu-Ostpreussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau..*, Berlin 1808). Idąc przy tym śladami autorów *Atlasu historycznego Polski* brałam kierunek dróg wg Perthéesa, szczegółowy zaś ich przebieg wg Textora. Wyzyskałam także porównawczo mapę Kwatermistrzostwa (*Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, wyd. w 1843 r. z datą 1839 r.) oraz *Drogi w Polsce ok. 1500 r.*, Warszawa 1947, opracowane przez S. Herbsta i W. Trzebińskiego. Sieć dróg, ustalona w ten sposób, uzupełniona została jedną tylko drogą, której na mapach tych nie ma — gościńcem prowadzącym z Sochocina do Ciechanowa.

⁵ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 60.

⁶ *Historia Polski*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1958, s. 126. S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce średniowiecznej*, Poznań 1938, mapa.

⁷ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1927, s. 15.

⁸ Tamże, s. 14.

Zestawienie 19

Wykaz gościńców przechodzących przez ziemię ciechanowską, wymienionych w źródłach pisanych
 Text. — mapa Textora-Sotzmanna; Pertl. — mapa Perthésa; Kwat. — mapa Kwaternistrzostwa; MDP — Mapa dróg polskich Herbsta i Trzebińskiego.

Lp.	Określenie drogi	Dokumentacja w źródłach pisanych	Źródła kartogr.
1.	gościńiec z Wyszogrodu do Płońska, będący częścią wielkiego traktu wodącego od Wisły przez państwo krzyżackie	1423 r.: in Skarzino, que iacet a strata Wissegradiensi usque ad silvam Nadolne dictam (MK 6, 170 v.); 1424 r.: plossa, que vadit a villa Skarzino usque ad stratam Vissegradiensem (Zakr. I, nr 156, 434); 1440 r.: circa graniciem Jezewo usque ad publicam stratam, que vadit de Vischegrad in Plonsko (MK 3, 153); 1446 r.: 5 morgos Zaosowka circa viam que vadit de Vischegrad in Plonysko, circa granicies Raschewskye (MK 3, 334)	Text., Kwat., na Perth. trochę inny przebieg; na MDP jako gościńiec II rzędu
2.	gościńiec z Zakroczymia do Płońska, będący fragmentem większego szlaku prowadzącego przez Raciąż na zachód	1421 r.: particula in Pilchtowo, que iacet inter duas stratas: una de Plonsko in Zacroczim in manu dextra et alia de Pilchtowo in Wronska, MK 3, 72	Perth. (drogę z Pilitowa do Wrońsk uznałam za drogę wiejską)
3.	fragment gościńca z Płońska do Sochocina	1445 r.: in Zelechowo incipiendo a via strata, que ducit de Milewo in Sanhoczino in dextra parte, MK 4, 73	Perth., Kwat., na Text. zaznaczony tylko jako droga wiejska
4.	fragment gościńca z Ciechanowa poprzez Grudusk do Janowa	1449 r.: incipiendo a via strata, que ducit in Dzirzgowo, in Janowomyastho usque ad fluvium Orzicz (MK 4, 92 v.-93); r. 1490: inter Zambrzusch et Mocregrandi et inter Skyerky et Schamplino iacens incipiendo a via strata Czechonovinsi (MK 6, 244)	Text., Kwat.
5.	gościńiec z Ciechanowa do Ostrołki przez Przasnysz, Krasnosielc, Ruzieck	1446 r.: in Przedwogeto, a strata, que ducit de Czechonowo ad Dzbinino [Dzbonie] (MK 3, 333 v.); r. 1451: in summitate fluvii Ruz ex utraque parte strate in Ostrolanka de Czechonow ducentis (MK 4, 105 v.-106)	Perth., Kwat., wg MDP gościńiec II rzędu
6.	fragment gościńca z Przasnysza do Rożana	1575 r.: unum sulcum agri a bivio Przasnisensi ad granicies Zaleska in bonis Miluni, Roż. gr. wiecz. 3, 137 v.	Perth., na Text. przedstawiony jako droga wiejska
7.	gościńiec z Płońska do Nowego Miasta	1449 r.: partem ipsius fluvii Wkra a medietate eiusdem fluvii versus	Perth., Text., Kwat.

c.d. zest. 19

Lp.	Określenie drogi	Dokumentacja w źródłach pisanych	Źródła kartogr.
8.	fragment gościńca z Mławy do Królewca przez Dzierzgowo i Krzynowłogę Wielką	Bolanczino, usque ad stratam, que ducit de Plonsko in Nowemyastho, MK 4, 97 v.-98 1489 r.: Stanislaus de Vysnyewo proposuit contra Slawoslaum de Chmyelewo, quia intravit in domum eiusdem ad stratam, que ducit de Dzyrszgowo in Crzynowloga, Ep. 11, 135 v.	Perth., na Text. zaznaczony jako droga wiejska
9.	gościniec z Gołymina Starogo do Makowa, będący odgałęzieniem szlaku z Ciechanowa do Pułtuszka	1478 r.: incipiendo a Chelchowsky usque ad Carnyewsky penes stratum Makoviensem ac penes Lukowsky, MK 6, 113 v.	Text., Kwat.
10.	fragment gościńca wiodącego z Ciechanowa przez Sońsk do Nasielska	1512 r.: in Czarnothy ab area sua usque ad viam stratam Modzelye (Ciech. gr. dis. 53, 162 v.); Stanislaus f. Joannis Ganska de Rzecz-kowo obligavit pessulam agri ab area ad viam stratam (ibidem, 153 v.)	Perth., Text.
11.	fragment gościńca wiodącego z Zakroczymia przez Nacpolsk do Raciąża	1539 r.: sub Maiori Camienicza a via strata Zacrocziemiensi ad granicies Sdunowska super bonis Minor Camienicza (Zakr. gr. wiecz. 3, 417); r. 1540: ad viam stratam Zacroczimensem super bonis Parva Sdunowo (ibidem 443)	Text.
12.	odgałęzienie gościńca prowadzącego z Ciechanowa na Maków, idące od Kołaczkowa na północny wschód	1493 r.: iugera super Nyessyeband a via Slasska ad viam stratam, que ducit de Czechonowo in Crasne MK 6, 297	—
13.	gościniec z Czerwińska do Płońska	1446 r.: in Sobanicze circa viam Czirvenska (MK 3, 334)	Text.
14.	fragment gościńca z Przasnysza poprzez Grudusk do Janowa i dalej do Nidzicy	1476 r.: inter granicies Choynowskye et Wangra iacens usque ad viam stratam, que ducit ad Wangra, MK 6, 77 v.	Text., Kwat.
15.	fragment gościńca z Ciechanowa do Pułtuszka	1468 r.: de limitibus inter bona Wathkowo [...] incipiendo a flumine Sona transeundo penes silvam ad Domyschowo, postea ad stratam publicam in Czechonow [ducentem], ADP. perg. 331	Text., Kwat., wg MDP gościniec III rzędu
16.	fragment gościńca z Przasnysza przez Milewo, Gołymin Stary do Nasielska	1512 r.: a granicies Nicolai Sadyzycz usque ad viam stratam Przasnensem in bonis Milewo, Ciech. gr. dis. 53, 145 v.	Perth., Text. (trochę inny przebieg)

c.d. zest. 19

Lp.	Określenie drogi	Dokumentacja w źródłach pisanych	Źródła kartogr.
17.	fragment gościńca z Przasnysza przez Bartniki do Chorzel i Królewca (droga Bartnicka) oraz fragment gościńca z Przasnysza przez Rudę do Pułtuska lub Nasielska (droga Rudzieńska)	1539 r.: in suburbio oppidi Przasnysz inter vias publicas Barthnyczka et Rudzienska, MK 57, 53; MRPS IV 1, nr 6347	Perth., Text., Kwat.
18.	fragment gościńca z Nowego Miasta do Makowa przez Gołymin Stary	1512 r.: super bonis hereditariis Czarnothy usque ad viam stratam Modzelye[aska] (Ciech. gr. dis. 53, 162 v.); 1513 r.: a granicie Modzelewska ad viam stratam Makoviensem (Zakr. z. wiecz. rel. 20, 428); 1513 r.: a granicie Modzelewska in Galansky ad stratam Nowomyestensem (Zakr. z. wiecz. rel. 11, 358); 1529 r.: in Clukowo pesula a via [strata] Modzelewska (Zakr. z. wiecz. rel. 29, 383)	Kwat.

tu został Czerwińsk, nie ulega jednak wątpliwości, że droga handlowa biegnąca wzdłuż Wisły musiała przechodzić i przez tę miejscowość”⁹. Zgadza się jak najbardziej z autorem dodam, że nie dziwi nas fakt niewymienienia Czerwińska w opisie „drogi solnej”, nie było bowiem tutaj cła.

Łączyła także Mazowsze z Rusią droga wodna (Bug, Narew, Prypeć), wzdłuż której znajdowały się liczne stacje celne i przeprawy, świadczące o żywych stosunkach handlowych ze Wschodem¹⁰. Natomiast w drugiej połowie XV w., gdy ożywił się ruch handlowy między ziemiami Wielkiego Księstwa a Koroną, nabrał znaczenia szlak Poznań — Wilno, mający przedłużenie swe aż do Moskwy¹¹. Z Poznania zaś kupcy moskiewscy i litewscy docierali dalej na zachód, na Śląsk, Czechy i do krajów niemieckich¹². Szlak ten z Poznania poprzez Gniezno, Toruń, Sierpc, Raciąż, Ciechanów dochodził do Rożana, gdzie następowało rozgałęzienie: jedna odnoga szła przez północne Mazowsze (Ostrołękę, Łomżę, Wiznę) do Grodna, Wilna i dalej na Smoleńsk lub krótszą trasą z Grodna przez Nowo-

⁹ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 63.

¹⁰ Maleczyński, *op. cit.*, s. 15.

¹¹ A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956, s. 34.

¹² Tamże, s. 37.

gródek i Mińsk; druga skręcała na południe do Pułtuska i stamtąd przez Nur, Brańsk, Wołkowysk do Mińska, by iść dalej na wschód. Oczywiście jadąc z Poznania na Litwę czy do Moskwy można było ominąć północne Mazowsze i pojechać przez Kutno, Sochaczew, Warszawę, Liw, Węgrów, Drohiczyn, Kamieniec, Słonim¹³.

Starsze od opisanych szlaków równoleżnikowych były drogi idące w kierunku południkowym. Tak więc szlak prowadzący na północ poprzez Warszawę, Serock, Pułtusk, Maków, Szczytno do Królewca, zwany był już w 1353 r. „starą drogą wojenną”¹⁴. Trakt ten miał oczywiście nie tylko wojenne znaczenie, zwłaszcza w okresie ożywienia stosunków handlowych między Mazowszem a państwem krzyżackim. Odgałęzieniem od tego szlaku był gościniec wiodący z Przasnysza poprzez Ciechanów, Sochocin, Płońsk do Wyszogrodu¹⁵ oraz inny, prowadzący z Przasnysza poprzez Grudusk do Janowa lub poprzez Grudusk na Mławę i dalej do Nidzicy¹⁶.

Inny jeszcze gościniec w kierunku północnym prowadził z Zakrocymia przez Nasielsk, Nowe Miasto, Ciechanów, Grudusk, Dzierzgowo, Janowo do Nidzicy, która na początku XV w. wyrasta na ważny punkt wymiany towarowej między państwem krzyżackim a Mazowszem¹⁷. Wymiana ta była szczególnie intensywna na dorocznych sierpniowych jarmarkach nidzickich, na których bywali notowani przybysze z Łomży, Przasnysza, Ciechanowa, Makowa, Rożana i Ostrołęki¹⁸.

Tymi drogami prowadzącymi z Mazowsza północnego w kierunku Prus wiodli Mazowszanie liczne transporty bydła, nierogacizny i koni oraz

¹³ W końcu XVI w. największe znaczenie wśród dróg prowadzących na wschód zyskuje szlak idący z Łomży poprzez Wąsosz, Rajgród, Augustów, Grodno, Nowogródek, Mińsk do Smoleńska, tamże, s. 40 oraz mapa dróg handlowych w XVI w.

¹⁴ K. Buczek, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936, s. 18. Autor wymienił tylko pięć punktów tego traktu: Warszawa—Szczytno—Biskupiec—Bartoszyce—Królewiec. W wieku XV droga ta przechodziła także przez Przasnysz oraz przez Chorzele, ówczesną wieś, powstała w 1444 r.: „via in Sczytno per Chorzele in robore reservatur inter ducatus Masovie et Ordinem” (MK 5, 63, także Lub., nr 226). Wg mapy Herbsta i Trzebińskiego (*Drogi w Polsce ok. 1500 r.*) była to droga I rzędu.

¹⁵ Zarówno na mapie Perthéesa, jak i Textora-Sotzmanna brak jest odcinka łączy gościńca, łączącego Ciechanów z Sochocinem, ale jak inaczej mógł prowadzić ów „wielki gościniec do Prus”, jak nazywano go w *Lustracji województwa mazowieckiego* (wyd. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, cz. 1, Warszawa 1967, passim). Natomiast o odcinku z Wyszogrodu do Płońska spotykamy wielokrotne wzmianki w źródłach pisanych.

¹⁶ Wg cytowanej mapy Herbsta i Trzebińskiego była to droga II rzędu.

¹⁷ M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 56.

¹⁸ Tamże, s. 57.

dostarczali skóry, wosk, żelazo i inne artykuły. W kierunku zaś Mazowsza transportowano sukno, sól bretońską, śledzie¹⁹. Głównym węzłem komunikacyjnym jest na badanym terenie stolica ziemi — Ciechanów. Tu krzyżują się drogi będące odcinkami ważnych szlaków handlowych, a także gościńce łączące ośrodki administracyjne, stolice ziem czy powiatów. Drugim większym węzłem był Przasnysz, położony na styku puszczy w dorzeczu Orzyca i krainy rolniczej w dorzeczu Sony i Pełty. Gościńce, które rozchodzą się stąd we wszystkich kierunkach, były więc wytyczone przede wszystkim żywymi stosunkami handlowymi, przy czym — choć główną rolę odgrywał tutaj zapewne rynek regionalny — pamiętamy o powiązaniach handlowych z państwem zakonnym, w których niemałą wagę miał eksport pochodnych drewna z tutejszych okolic²⁰. Samego drewna natomiast w postaci pni — trawek, nie eksportowano z terenu ziemi ciechanowskiej z braku odpowiednich dróg wodnych.

Z osiedli nie będących miastami, a stanowiących mimo tego punkty krzyżowania się ważniejszych dróg, wypada wymienić Karniewo, Gołmin Stary, Grudusk, Dzierzgowo — wsie parafialne, gdzie istniejące zapewne targi przyczyniły się najistotniej do zakładania tam właśnie kościołów parafialnych. Płońsk, leżący tuż poza granicą ziemi, o tyle wpływał na jej sieć drożną, że wszystkie drogi, prowadzące do niego ze wschodu, południa i północy (a stanowił ważny węzeł komunikacyjny), przechodziły przez teren ziemi ciechanowskiej (ryc. 8).

Na zakończenie wypada przypomnieć, iż książęta mazowieccy doceniali znaczenie handlu dla rozwoju gospodarczego swoich ziem, co wyrażało się zarówno w zapewnianiu kupcom bezpieczeństwa na drogach²¹, jak i w stosowaniu umiarkowanych stawek celnych. Wyrazem tego rodzaju polityki był statut z 1426 r., wydany przez księcia Janusza Starszego i jego bratanków dla całego Mazowsza, gdzie jeden z artykułów stanowił, że wszyscy przybywający na targi do miast książęcych mają być wolni od opłat tzw. „targowego”, z wyjątkiem przywożących na sprzedaż mięso lub ryby²².

Ten sam statut zawierał inne, ważne postanowienie. Mianowicie stwierdzał że, „vector, si theloneum pertransierit aut alipud scelus perpetraverit, bona propria amittet et non mercancias”²³. Poprzez ten statut książęta

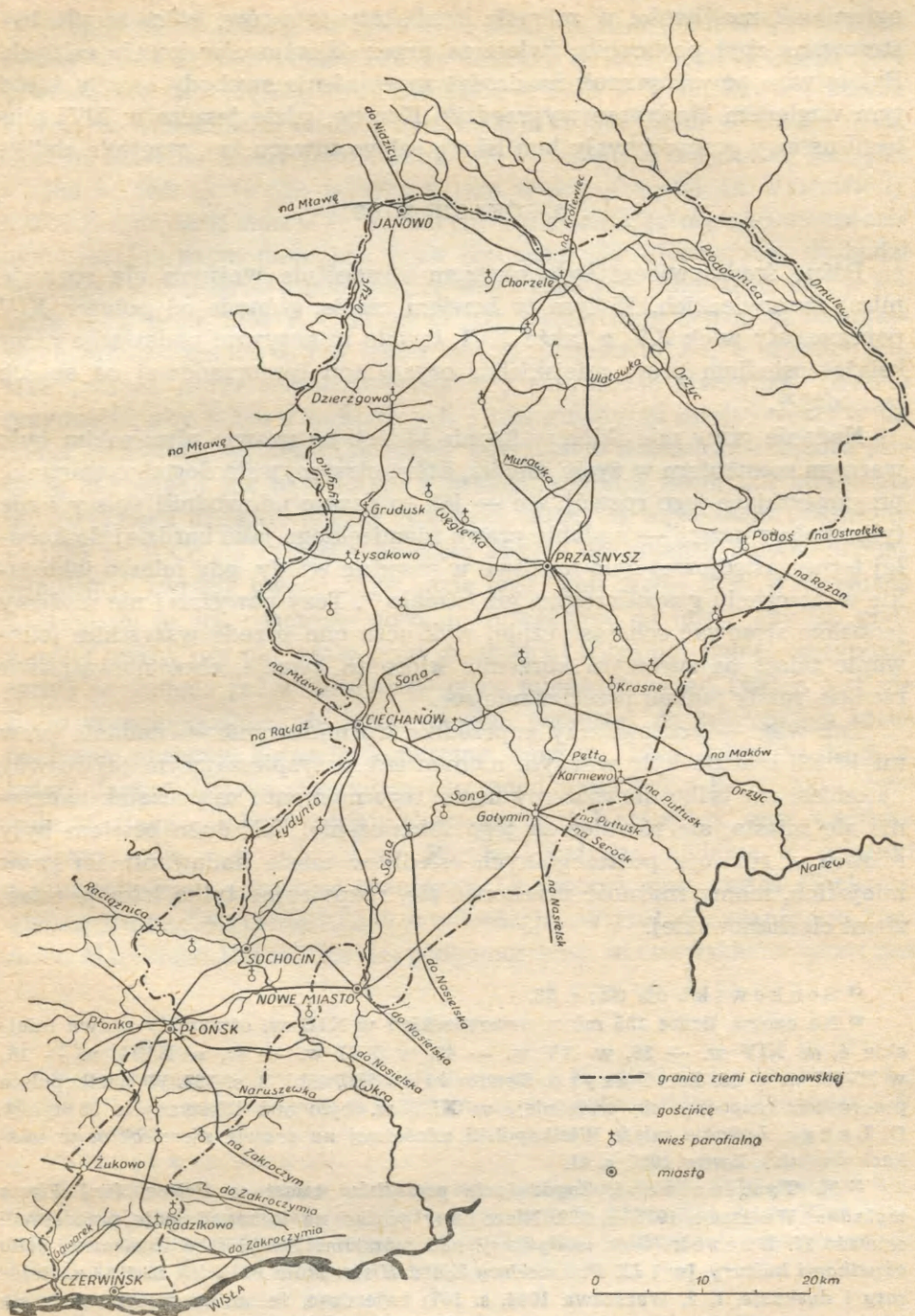
¹⁹ Senkowski, *op. cit.*, s. 61.

²⁰ M. Małowist, *Polityka gospodarcza Zakonu*, [w:] *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, Warszawa 1948, s. 54.

²¹ Senkowski, *op. cit.*, s. 62.

²² S. Russocki, *Uwagi o polityce targowej książąt mazowieckich w XIV i XV w.*, PH, t. 51: 1960, z. 2, s. 278.

²³ J. W. Bandtkie, *Ius Polonicum*, Warszawa 1831, s. 434.

Ryc. 8. Drogi ziemi ciechanowskiej w XV w.

ograniczali możliwości w zakresie konfiskaty towarów, która mogła być stosowana zbyt pochopnie, zwłaszcza przez dzierżawców komór celnych. Był to więc poważny krok na drodze zapewnienia swobody handlu i pod tym względem Mazowsze wyprzedziło Koronę, gdzie jeszcze w XVI stuleciu ustawy przewidywały konfiskatę całego towaru za „przejście cła”²⁴.

2. LOKACJE MIAST

Późne średniowiecze było okresem szczególnie ważnym dla rozwoju miast mazowieckich. W tym to bowiem czasie, głównie od połowy XIV poprzez cały wiek XV, a także XVI, trwało intensywne nadawanie przez książąt osiedlom praw miejskich i organizacji samorządowej na sposób zachodni²⁵.

Nadanie praw miejskich w formie lokacji na prawie niemieckim było ważnym momentem w życiu osiedla, które otrzymywało dogodne warunki, przyspieszające jego rozwój, ale — jak to dawno udowodnili polscy i nie tylko polscy uczeni — nadanie prawa niemieckiego jako bardziej doskonałej formy ustrojowej było możliwe w zasadzie wtedy, gdy miasto jako takie w znaczeniu gospodarczym już istniało²⁶. Tezy powyższej nie możemy jednakże stosować schematycznie, wyklucza ona przede wszystkim lokowanie miast na surowym korzeniu, które to lokacje, choć niewątpliwie rzadkie, miały jednak przecież miejsce.

Tak więc — podkreślamy poprzednie sformułowanie — nadanie praw miejskich osadzie było ważnym momentem, przyspieszającym jej rozwój, natomiast nie tylko nie możemy uznać tego momentu za początek tworzenia się miasta, ale również za jego zakończenie. Jak duże bowiem były różnice w rozwoju poszczególnych osiedli w czasie nadawania im praw miejskich, mamy możność przekonać się, rozpatrując tylko lokacje miast ziemi ciechanowskiej.

²⁴ Senkowski, *op. cit.*, s. 63.

²⁵ Na ogólną liczbę 155 miast mazowieckich w XIII w. otrzymały prawa miejskie 4, w XIV w. — 36, w XV w. — 43, w XVI w. — 40, w XVII w. — 16, w XVIII w. — 16. Zob. Pazyrza, *Geneza i rozwój...*, tabl. 2, s. 132. W Wielkopolsce proces ten rozpoczął się wcześniej, w XIII w. było już lokowanych 38 miast, O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, Lwów 1925, s. 41.

²⁶ K. Tymieniecki, *Zagadnienie początków miast w Polsce*, [w:] *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 222. Nieco inny pogląd na to zagadnienie przedstawił ostatnio K. Buczek (*Głos w dyskusji nad miastami Polski średniowiecznej jako ośrodkami kultury*, [w:] *IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w 1963 r. Referaty i dyskusje*, t. 2, Warszawa 1964, s. 167) twierdząc, że „nasze miasta stały się w większym stopniu ośrodkami tych gałęzi gospodarki [tzn. rzemiosła i handlu] dopiero [...] dzięki lokacjom na prawie niemieckim”.

Szeregując te lokacje na podstawie znanych nam dokumentów moglibyśmy uznać za najwcześniejszą na naszym terenie lokację Czerwińska (a właściwie jego części), która nastąpiła w 1373 r.²⁷ Wydaje się jednak pewne, że wcześniejsza od niej była lokacja stolicy ziemi — Ciechanowa. Chociaż bowiem, znany nam dokument lokacyjny Ciechanowa pochodzi z 1400 r., jednak — jak wynika z jego treści — został on wystawiony z okazji translacji miasta²⁸. S. Pazyra zastanawiając się nad ewentualnym wcześniejszym nadaniem praw miejskich dla Ciechanowa, dochodzi do wniosku, iż takowe miało miejsce około 1350 r.²⁹ Jako argument przytacza fakt, że w 1355 r. Ciechanów był wymieniony wśród najważniejszych grodów stanowiących lenno księcia Siemowita III, a określonych, jako „omnes terras seu municiones”³⁰ i ostatecznie stwierdza: „trudno przypuścić, aby jedna z najstarszych i znaczniejszych miejscowości w tej części Mazowsza, występująca już w falsyfikacie mogińskim i będąca siedzibą kasztelanii już w XIII w., a następnie stolicą ziemi [...] otrzymała później prawa miejskie niż np. Sochocin, leżący w tejże ziemi, lokowany w 1385 r.”³¹ Co do cytowanego przez Pazyrę dokumentu hołdowniczego, winniśmy zwrócić uwagę, iż w akcie tego typu grody były wymieniane ze względu na ich znaczenie obronne, niezależnie od faktu, czy ich podgrodzia miały, czy nie miały praw miejskich. Niemniej jednak przypuszczenie posiadania przez Ciechanów praw miejskich przed 1400 r. jest nie tylko prawdopodobne, ale wręcz pewne, ponieważ do powyższego rozumowania możemy dorzucić konkretne dowody. Mianowicie w 1375 r. książę Janusz Starszy darując rycerzowi Paszkowi z Radzanowa dwie wsie w ziemi ciechanowskiej: Ciemnowko i Kargoszyn, oraz siedliska w lasach pow. nowomiejskiego, Poryte i Izdebne, nadanie to połączył z immunitetem: „cum iure theutonico Culmensi, quo civitas Ciechanoviensis fruitur”³². Tenże książę zatwierdzając w 1401 r. nadanie wsi Żarnowo Marcinowi Babce z Babic, podkomorzemu warszawskiemu, przeniósł

²⁷ Lub., nr 89.

²⁸ „Cupientes oppidum nostrum Ciechanoviense in alium locum translocare [...] damus [...] iura inferius descripta [...] prout ius theutonicum Culmense postulat [...]”, Lub., s. 342-343.

²⁹ Pazyra, *op. cit.*, s. 108.

³⁰ Dokument ponawiający akt hołdu lennego Siemowita III. *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Arch. Kom. Hist. AU, t. 4, Kraków 1888, nr 38. Odpowiednik tego aktu wystawiony przez kancelarię królewską zob. Lub., nr 72.

³¹ Pazyra, *op. cit.*, s. 108.

³² H. K. Mil., s. 333. Cytuje także W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 18.

tę wieś na prawo chełmińskie, „quo tempore prime donacionis oppidum Cziechonoviense gaudebat”³³. A więc mamy dowodne potwierdzenie pierwotnego nadania prawa chełmińskiego dla Ciechanowa przed 1375 r.; poza tym w obu cytowanych aktach Ciechanów nazwany jest miastem (civitas, oppidum). Do tych argumentów bezpośrednich możemy dorzucić jeszcze pośredni: w 1405 r. biskup płocki Jakub z Korzkwi Syrokomla³⁴ ponawiając nadanie praw miejskich Pułtuskowi (który po raz pierwszy otrzymał je w 1257 r.) zaznaczył, że „[communitas] specialiter stateram habet, potestatem omnimodi disponendi, ordinandi secundum quantitatem et mensuram oppidi Cziechonow”³⁵. Jeśli zatem wagi i miary jednego z najstarszych miast na terenie Mazowsza miały wzorować się na wagach i miarach ciechanowskich, świadczyło to, że wagi te były znane, a więc tym samym używane przed 1400 r. Jeszcze innym pośrednim dowodem owej pierwotnej lokacji jest chyba także plan miasta z XIX w.³⁶, gdzie prócz tzw. rynku publicznego, powstałego zapewne w wyniku lokacji w 1400 r., mamy także tzw. rynek zielony, znajdujący się blisko dawnego kościoła parafialnego (ryc. 9). Rynek ów, dość regularny, z prostopadle biegnącymi doń ulicami, jest trochę mniejszy od wzmiankowanego „rynku publicznego”, co także jest swoistym świadectwem jego starszości. Rynki bowiem miast lokowanych w XIV w. miały powierzchnię z reguły mniejszą, niż miast lokowanych w XV i XVI stuleciach³⁷. Tak więc pierwotne nadanie praw miejskich w formie prawa chełmińskiego dla Ciechanowa nastąpiło z pewnością co najmniej w połowie XIV w., dokument zaś z 1400 r. był tylko ponowieniem i może rozszerzeniem praw już poprzednio wydanych. Okazją do tego była translacja Ciechanowa związana z budową w końcu XIV w. nowego zamku, oddalonego ok. 1 km na północ od dawnego grodu. Translacja ta była w zasadzie tylko przesunięciem miasta, a ściślej mówiąc jego centrum, w nowe, dogodniejsze miejsce. Podgrodzie bowiem, gdzie rozwinęło się pierwotne miasto, nie odłączyło się od Ciechanowa ani nie zniknęło, lecz stworzyło z nowo lokowanym miastem jedną całość. Zjawisko tego typu, tj. przesuwanie się ośrodka miejskiego,

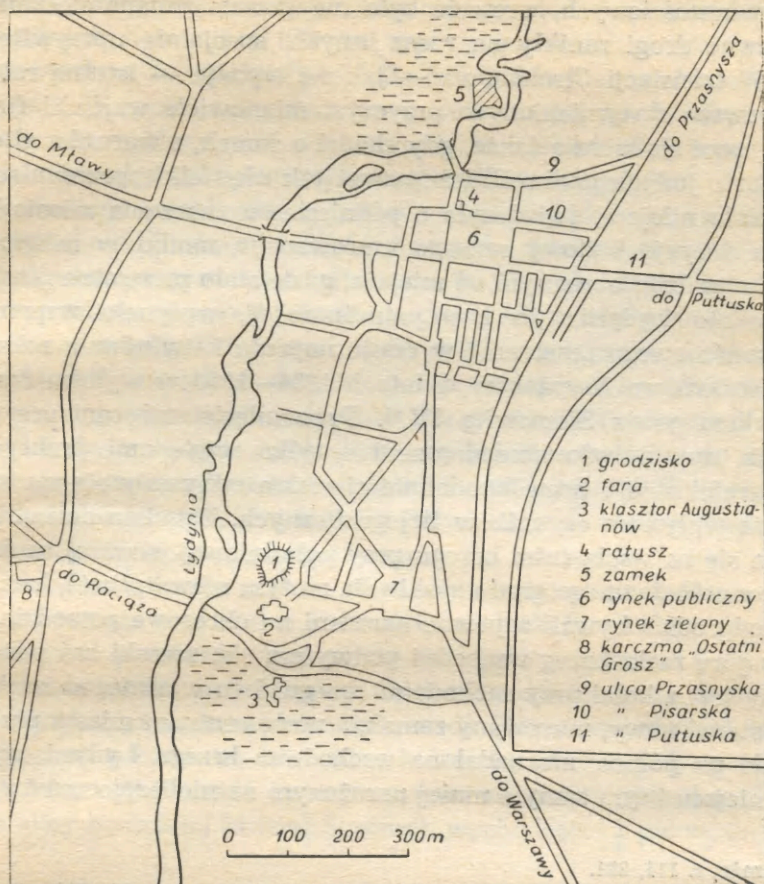
³³ MK 6, 104 v.

³⁴ S. Zachorowski, *Jakób biskup płocki i jego działalność ustawodawcza i organizacyjna 1396-1425*, Kraków 1915, s. 1.

³⁵ *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, wyd. W. H. Gawarecki, Warszawa 1827, s. 198-202.

³⁶ Zob. plan Ciechanowa wg oryg. znajdującego się w aktach Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, nr 4218 i 4318 (AGAD).

³⁷ S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego*, Warszawa 1954, s. 19: „Lokacje XV i XVI w. przynoszą zazwyczaj miasta otwarte [...], obliczone na masowe zjazdy jarmarczne [...] Stąd wielkie rozmiary rynków”.

Ryc. 9. Plan Ciechanowa z 1851 r.

Wg oryginału w aktach Komisji Rządowej spraw wewnętrznych, nr 4218 i 4318, AGAD

w wyniku czego rozszerzało się terytorium miasta, nie było w Polsce średniowiecznej zjawiskiem wyjątkowym³⁸. H. Münch, zajmując się tym zjawiskiem szczegółowo³⁹, zwraca uwagę na przyczyny przenoszenia. Jedną z nich mogły być dogodniejsze warunki fizjograficzne, które by wzmacniały obronność osady, a jednocześnie nie hamowały jej swobodnego roz-

³⁸ Por. A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądecczyzna w XIII i XIV wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 93; T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, Kw. HKM, R. 4: 1956, nr 4, s. 633-634.

³⁹ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Kraków 1946, s. 111.

woju gospodarczego. Innego rodzaju przyczyną mogła być regulacja stosunków własnościowych, wreszcie była nią czasem zmiana sieci drożnej, kiedy pewne drogi zanikły na rzecz innych, specjalnie uprzywilejowanych⁴⁰. W translacji Ciechanowa — jak się wydaje — istotną rolę odegrała pierwsza z wymienionych przyczyn, mianowicie warunki fizjograficzne, łączące się zresztą także, gdy chodzi o zamek, z warunkami obronnymi. Warto jednak podkreślić, że nawet tak niewielkie przesunięcie, jakie tu miało miejsce, świadczyło o podniesieniu znaczenia miasta⁴¹. Być może, na decyzję budowy nowego murowanego zamku w miejscu niewątpliwie bardziej obronnym od miejsca, gdzie stało pierwotne „castrum”, bo w zakolu Łydyni, „in loco paludinoso”⁴², wpłynęło wspomnienie o zniszczeniu owego „castrum” w czasie najazdu Litwinów w roku 1337, a także sąsiedztwo Krzyżaków w latach 1384—1399 w wyniku zastawienia Zawkrza przez Siemowita IV⁴³. Przesunięcie zaś centrum miasta w pobliże zamku było uzasadnione nie tylko względami praktycznymi (sądy starościńskie i prawdopodobnie ziemskie odbywały się na zamku), lecz także wpływem czynników fizjograficznych. Bagnista dolina Łydyni rozszerza się na wschodnim brzegu przy południowej, starszej części miasta i obronność dawnego grodu zyskiwała na tym niewątpliwie, lecz mieszkańcy podgrodzia bywali zapewne narażeni na okresowe powodzie. Natomiast w górę rzeki brzeg wschodni podwyższa się, szeroki zaś pas bagien widoczny jest z kolei przy zachodnim brzegu. I tu właśnie, na zachodnim brzegu, stanął nowy, murowany zamek, a nowe centrum miasta przesunięte zostało na północ, ale nadal na wschodnim brzegu Łydyni, wyższym w tym miejscu i tym samym mniej narażonym na niebezpieczeństwo okre-

⁴⁰ Tamże, s. 111, 221.

⁴¹ Por. A. Rutkowska-Płachcińska, rec. pracy: H. Fischer, *Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung*, [w:] Kw. HKM, R. 5: 1957, nr 1, s. 112.

⁴² Opis zamku ciechanowskiego z 1526 r. w ASK I 40, f. 2: „Arx Ciechonovien-sis. In loco paludinoso, in proximo sub oppido. Lacu seu fossa lutosa, vallo demum ligneo alias parkanem circumducta, ad quam per spaciosum itur pontes”. Cytuję także fragmenty z ostatnich wyników badań, przeprowadzonych na zamku: „Odsłonięto [...] zamurowaną średniowieczną bramę wjazdową, znajdującą się w południowym murze obronnym, między dwiema wieżami [...] Wykopy [...] wykazały, że budując zamek usypano nasyp wzmocniony kamieniami, faszyną, belkami i słupami drewnianymi. Na zewnątrz zamku teren umocniono belkami i słupami mającymi [...] za zadanie zapobieganie rozsunięcia się nasypu. Poziom dziedzińca średniowiecznego wyznaczała warstwa wykazująca ślady intensywnego pożaru, datowana roboczo materiałem ceramicznym na XV wiek”; J. Piniński, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na zamku w Ciechanowie*, Sprawozdania z badań Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej w r. 1966 (egz. powielany), s. 26.

⁴³ CDP, nr 26.

sowego zalewu wód. Różnica między południową a północną częścią miasta jest dość widoczna, gdy spojrzymy na jego plan: część północna, zwarta, o regularnej konstrukcji ulic jest typowym miastem „środkwoeuropejskim, powstałym kolonialnie” — o ile przyjmujemy nomenklaturę Tymienieckiego⁴⁴. W części zaś południowej, rozrzuconej na dużej przestrzeni, widoczna jest ewolucyjność powstawania w wyniku długotrwałego funkcjonowania podgródzia jako zaplecza gospodarczego grodu.

Wspomniany „rynek zielony” stanowi pewne jądro owej nieregularnie rozwleczonej osady i znajduje się blisko traktu, który w tym miejscu przecinając Ciechanów prowadził z Pułtuska do Raciąża. Trakt ten, przechodząc przez miasto w pobliżu dawnego grodu i kościoła parafialnego, ściślej mówiąc pomiędzy kościołem a klasztorem augustianów sprowadzonych tu w 1353 r.⁴⁵, rozszerzał się przy przeprawie przez Łydynię w typowe wrzeciono targowe, co widoczne jest jeszcze na XIX-wiecznych planach miasta⁴⁶. I chyba właśnie istnienie owego gościńca sprawiło, że nie uległa zanikowi ta starsza, powstała z podgródzia, część miasta. Korzyści płynące z bliskości drogi raciąskiej okazały się większe niż niedogodności wynikające z częściowego podmokłego terenu.

Nie wiadomo, kiedy została ukończona ostatecznie budowa nowego zamku, rozpoczęta zapewne w końcu XIV stulecia⁴⁷; z 1429 r. mamy jeszcze wiadomość potwierdzającą roboty murarskie na zamku⁴⁸. Natomiast, gdy chodzi o rozwój przestrzenny Ciechanowa, wiemy, że około połowy XV w. została przyłączona do miasta osada Pisarzewo, znajdująca się na jego północno-wschodnim krańcu, o której to csadzie jedyną wzmiankę mamy z 1436 r.⁴⁹ Z osadą tą kojarzy nam się nazwa jednej z ulic, mianowicie ulicy Pisarskiej (dzisiaj Śląskiej), wychodzącej z północno-wschod-

⁴⁴ Tymieniecki, *Zagadnienie początków miast...*, s. 208.

⁴⁵ B. Czart., *Teka Naruszewicza* 7, 117.

⁴⁶ Por. J. Kazimierski, D. Warecka-Kosacka, *Studium historyczne miasta Ciechanowa*, „Notatki Płockie”, 1957, nr 5, s. 5.

⁴⁷ S. Pażyra, *IX wieków Ciechanowa*, referat wygłoszony 11 XII 1965 na sesji z okazji 900-lecia Ciechanowa (maszynopis). Natomiast Kazimierski i Warecka-Kosacka uważają, że zamek został zbudowany w końcu XV w., co jest oczywistym nieporozumieniem. Do jeszcze innego wniosku doszła I. Galićka, *Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego* (maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Sztuki PAN), twierdząc, że budowa zamku murowanego rozpoczęta została w latach dwudziestych XV w., ukończona do 1437 r.

⁴⁸ „Racio cum Niklos muratore super laboribus Czechonow et Liw castrorum” (P. Pr. V, nr 8). Zamek liwski został zbudowany na początku XV w., natomiast w zamku ciechanowskim były to, być może, jakieś roboty końcowe (przed podwyższeniem zamku, które — jak twierdzi I. Galićka, *op. cit.* — ukończone zostały dopiero na przełomie XV i XVI w.).

⁴⁹ MK 3, 185.

niego naroża nowo lokowanego rynku. Nazwę swą ulica ta zawdzięczała być może temu, że była niegdyś drogą prowadzącą do Pisarzewa.

Równie starą osadą jak Ciechanów jest na naszym terenie Czerwińsk⁵⁰. Samo już położenie nad Wisłą, której znaczenia komunikacyjno-tranzytowego nie ma chyba potrzeby wyjaśniać, przesądziło o jego rozwoju i znaczeniu, a doszedł do tego jeszcze fakt bardzo dużej wagi: ufundowanie w Czerwińsku w XII w. klasztoru kanoników regularnych reguły św. Augustyna⁵¹. Już pierwotne uposażenie klasztoru nie było małe⁵², z czasem zaś wskutek darowizn, przede wszystkim ze strony panujących, zakupów, zamian itd. dobra jego rzeczywiście przedstawiały się imponująco⁵³. Klasztor czerwiński stał się więc jednym z najpotężniejszych feudałów na terenie Mazowsza i wpływ jego zarówno polityczny, jak i kulturalny był niemały.

Do klasztoru należała tylko część osiedla, druga część była własnością biskupa płockiego i, formalnie biorąc, tylko część biskupia otrzymała prawa miejskie w interesującym nas okresie. Mianowicie w 1373 r. biskup płocki Stanisław nadał prawo miejskie w formie prawa chełmińskiego swojej części Czerwińska⁵⁴, sprzedając jednocześnie wójtostwo niejakiemu Wańczosowi, tutejszemu mieszkańcowi, za 80 grzywien. Mieszkańcy otrzymali tylko dwa lata wolnizny, co było zupełnie zrozumiałe: csada już istniała, i to bez mała trzy wieki⁵⁵.

Nadanie praw miejskich dla biskupiej części Czerwińska wydaje się być m. in. przejawem rywalizacji między biskupem płockim a opatem czerwińskim. Wiemy, że Siemowit III już w 1365 r. nadał prawo chełmińskie wszystkim osadom, będącym w posiadaniu klasztoru czerwińskiego⁵⁶. Wobec tego możemy sobie wyobrazić, że i część Czerwińska na-

⁵⁰ Wymieniony po raz pierwszy w falsyfikacie mogileńskim, Koch., nr 22.

⁵¹ Najwcześniejszym autentycznym dokumentem wystawionym dla klasztoru w Czerwińsku była bulla papieża Adriana z 1155 r. (Koch., nr 78). Wg A. Bachulskiego (*Założenie klasztoru w Czerwińsku*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 25-letniej działalności prof. M. Handelsmana*, Warszawa 1929, s. 59) „możemy przyjąć jako terminus a quo fundacji czerwińskiej r. 1129, tj. rok objęcia stolicy biskupiej przez Aleksandra”, założywszy, że biskup płocki Aleksander był pierwszym i głównym fundatorem klasztoru.

⁵² Bachulski, *op. cit.*, s. 70-75.

⁵³ Wg obliczeń Pawińskiego (*ŻD*, s. 57) opactwo czerwińskie posiadało w drugiej połowie XVI w. 58 wsi. Wg zaś M. Gębarowicza (*Mogilno — Płock — Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, Lwów 1934, s. 151) do opactwa należało 63 1/4 wsi. Należy podkreślić, że prócz wsi do klasztoru należała znaczna liczba młynów, karczem, przewozów, a nawet cła, jak np. w Pomnichowie i Kosowie.

⁵⁴ Lub., nr 89.

⁵⁵ Por. Pazyra, *op. cit.*, s. 322.

⁵⁶ Zob. rozdział III 3: Dobra duchowne.

leżąca do klasztoru była chyba zorganizowana na zasadzie tegoż prawa, oczywiście nie w sensie prawa miejskiego. Niezależnie zresztą od formalnego otrzymania tychże praw, na terenie Czerwińska nastąpił jakiś proces, który w warunkach rywalizacji własności biskupiej i klasztornej doprowadził do swoistej unifikacji prawnej i ustrojowej miasta. Istniała część osiedla biskupia z prawem miejskim oraz część należąca do opata, która prawo to otrzymała dopiero w 1582 r.⁵⁷, na długo jednak przedtem mieszkańcy części klasztornej zwani byli mieszczanami⁵⁸, natrafiłam nawet na wzmiankę o burmistrzu opata czerwińskiego⁵⁹. Nadanie zatem praw miejskich dla części klasztornej Czerwińska w 1582 r. było tylko formalnością, potwierdzającą istniejący tu stan faktyczny⁶⁰.

Nadanie jednak prawa miejskiego nie zawsze bywało zakończeniem procesu tworzenia się miasta. Czasem bowiem trudno w tym widzieć nawet tego procesu początek. Przykładem takiego typu jest nadanie praw miejskich dla Sochocina w 1385 r., wsi prywatnej, należącej wówczas do Dobiesława kasztelana kruszwickiego i syna jego Krzeclawa podkomorzego kujawskiego⁶¹. Niewątpliwie w tym wypadku o nadaniu osadzie będącej wsią praw miejskich zdecydowała osoba właściciela⁶², a może także polityka książąt mazowieckich, starających się o pozyskanie sobie względów wielmożów kujawskich w swych staraniach o tron polski. W każdym bądź razie nie były to potrzeby gospodarcze osady. W przekonaniu takim utwierdza mnie fakt, iż Sochocin, mimo nadania praw miejskich, w ciągu następnych kilkunastu lat wielokrotnie nazywany był wsią⁶³, a przede wszystkim, że brak niemal w ciągu całego XV w.

⁵⁷ *Przywileje, nadania i swobody*, s. 65-71.

⁵⁸ Np. w akcie ugody między biskupem plockim a opatem czerwińskim z 1518 r. czytamy: „Oppidani vero abbatis in Czerwyenszko a solucione foralium sunt liberi totaliter [...]”, BOZ Cim. 71, 191-200.

⁵⁹ Rok 1522: „Providus Petrus dictus Pnyewski preconsul et oppidanus Jacobi abbatis Zirvenensis”, Wysz. t. omn. trans. 6, 211.

⁶⁰ Świadczy o tym ostatecznie sformułowanie przywileju z 1582 r., gdzie o prawa miejskie upominają się rajcy (consules) części klasztornej Czerwińska.

⁶¹ P. Pr. VI, nr 526.

⁶² Zob. rozdział III 3: Własność szlachecka. Por. także T. Lalik, *Regale targowe książąt wschodniopomorskich w XII-XIII w.*, PH t. 56: 1965, z. 2, s. 175-176.

⁶³ Nawet jeszcze w 1448 r. Sochocin bywał określany jako „villa” (MK 4, 66). Oczywiście nie zawsze określenie takie należy rozumieć dosłownie. Udowodniła to A. Rutkowska-Płachcińska w polemice z A. Żakim (*Sąddeczyzna*, s. 94). Zgadzać się jak najbardziej z argumentami autorki *Sąddeczyzny* dodam, że terminy: „villa”, „civitas”, „oppidum”, nie mogą być interpretowane jednakowo dla różnego typu źródeł i dla różnych okresów. Na pewno np. w bulli papieskiej nie możemy z tego typu określeń wysnuwać zbyt daleko idących wniosków. Natomiast źródła miejscowe, zwłaszcza późniejszego średniowiecza (w naszym wypadku Metryka, księgi sądowe) stosowały powyższe określenia znacznie bardziej precyzyjnie.

jakichkolwiek wzmianek dotyczących życia gospodarczego, na podstawie których można by Sochocin w tym czasie uznać za prawdziwe osiedle typu miejskiego.

Jako ośrodek dużego kompleksu dóbr ⁶⁴ — położony w dogodnym miejscu nad Wkrą, gdzie przecinały się drogi idące z południa na północ z drogami, prowadzącymi z zachodu na wschód — miał Sochocin skądinąd warunki do przekształcenia się w osiedle miejskie. Proces ten postępował jednakże niezwykle powoli i można go uważać za zakończony dopiero pod koniec XV w. Wtedy właśnie zbiegły się w czasie trzy ważne fakty, które wpłynęły na przyspieszenie tegoż procesu. Pierwszym z tych faktów była zmiana właściciela: w 1480 r. Sochocin wraz z całym kompleksem należących doń wsi przeszedł z rąk prywatnych w ręce książęce ⁶⁵. Następnie w 1492 r., jako miasto książęce, otrzymał ponowienie praw miejskich ⁶⁶, w ramach których miasteczko dostało m. in. 2 jarmarki rocznie i targi w sobotę każdego tygodnia. W niedługim potem czasie, w 1495 r., nastąpił trzeci z zapowiedzianych faktów: miasto stało się miejscem odprawiania roków, siedzibą powiatu ⁶⁷. I na tle tych faktów staje się zrozumiałe, że mieszkańcy Sohocina dopiero w tym mniej więcej okresie poczęli występować w źródłach jako „oppidani” ⁶⁸. Sądząc jednak po niezwykle ubogich wzmiankach o tychże mieszczanach i braku wiadomości o rzemieślnikach ⁶⁹, daleko było miasteczku do jakiegoś bardziej żywego rozwoju gospodarczego. Potwierdzenie tego stanu rzeczy znajdujemy w *Lustracji województwa mazowieckiego 1565 r.*, w której o rzemieślnikach sąchockich powiedziano: „rzemieślnicy, ile ich jest, żadny z nich nic nie płaci”, a o jarmarkach i targach: „ale, iż tam nędzne jarmarki bywają i targi, nie może się wiele dostać, ledwo się czasem dostanie przez rok [...] florenów 0/20/0”. Dowiadujemy się także, że „nie masz w tym miasteczku jatek miejskich, tylko pod sieniami mięso szynkują” oraz, że „łaźnia, waga, postrzygalnia, z tych mieszczanie bierzą dochody wedle przywileju, ale tego wszystkiego nie masz” ⁷⁰.

⁶⁴ Zob. rozdział III 3: Własność szlachecka.

⁶⁵ MK 6, 125-125v.

⁶⁶ MK 6, 279. Pazyra (op. cit.) nie zna tego przywileju. W pierwotnym przywileju miasto nie otrzymało jarmarków, tylko targi, i to w niedzielę. P. Pr. VI, nr 526.

⁶⁷ Zob. rozdział I, przypis 35.

⁶⁸ Np. w 1485 r.: „providus Mathias oppidanus in Sanhocyn” (Ep. 11, 233). Pierwszą wzmiankę, gdzie Sochocin nazwany jest miastem, znalazłam z 1471 r. (ADP, perg. 341).

⁶⁹ Znalazłam zaledwie 2 wzmianki o tym samym zresztą szewcu (Ep. 15, 275, Ep. 16, 15v.), jedną o krawcu (Pułt. test. 1, 75v.) oraz jedną o młynarzu (Ep. 204, 304v.); ten ostateczni zawód oczywiście w równej mierze wiejski.

⁷⁰ *Lustracja województwa mazowieckiego...*, cz. 1, s. 167.

Zupełnie inaczej niż Sochocina przedstawiała się lokacja pogranicznego miasteczka Janowa. Przypatrując się jego regularnemu planowi z dużym rynkiem (120 × 180 m), a zbadawszy, że pierwszą wzmiankę o mieście dostarcza nam dopiero akt lokacyjny z roku 1421, w którym osada od razu nazwana jest miastem, a jej mieszkańcy mieszczanami ⁷¹, mielibyśmy ochotę zaliczyć Janowo do miast kolonialnych, założonych na surowym korzeniu. A jeśli nawet osada istniała tu przed 1421 r., musiała być w tym czasie jeszcze całkiem młoda. Jednym z dowodów tego jest sama jej nazwa, pochodząca od imienia założyciela, księcia Janusza Starszego ⁷², a niezwykle szybki rozwój miasteczka tłumaczyć sobie należy jego położeniem oraz sytuacją polityczno-gospodarczą Mazowsza w pierwszym ćwierćwieczu XV w. Jak wiemy, w okresie pogrunwaldzkim państwo krzyżackie przeżywało dość znaczny kryzys gospodarki rolnej. Kryzys ten spowodował zwiększenie importu artykułów żywnościowych, a terenem, skąd artykuły te sprowadzano, było przede wszystkim środkowe i północne Mazowsze. Eksport z Mazowsza drewna i jego pochodnych (popiołu, potażu, smół, dziegiu) oraz w skromniejszej mierze zboża odbywał się przede wszystkim drogą wodną (od której ziemia ciechanowska była oddalona), drogami zaś lądowymi szedł transport koni i bydła ⁷³. W związku z tymże handlem lądowym w trzecim dziesięcioleciu XV w. nastąpił rozwój pruskiego miasta Niborku (Nidzicy) ⁷⁴, które wyrosło wówczas na ważny punkt wymiany towarowej między państwem zakonnym a Mazowszem. Konie i bydło pędzone na jarmarki nidzickie przechodziły przez komorę celną w Janowie ⁷⁵. I właśnie owa komora przyczyniła się do szybkiego wzrostu miasteczka, które w połowie XVI w. było przeszło trzykrotnie większe od starszego odeń Sochocina ⁷⁶.

Faktem świadczącym o rozwoju przestrzennym Janowa było przyłączenie do niego w 1437 r. sąsiedniej osady Mączki ⁷⁷, dowodem zaś jego

⁷¹ „Damus [...] civibus de Janowomyastho [...] in omnibus causis [...] plenam et omnimodam potestatem, prout ipsorum ius originale et theutonicum Culmense [...] postulat”, *Przywileje, nadania i swobody*, s. 93-98.

⁷² M. G u m o w s k i, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 16: 1937, nr 4, s. 55.

⁷³ B i s k u p, *op. cit.*, s. 17, 53.

⁷⁴ Założonej w 1381 r., tamże, s. 56.

⁷⁵ Wiadomość o cle w Janowie mamy dopiero z roku 1527, w związku z oddaniem go w dzierżawę Janowi Dąbrowskiemu plebanowi w Lekowie i pisarzowi ciechanowskiemu (MK 42, 242). W *Lustracji województwa mazowieckiego...*, cz. 2, s. 37, czytamy: „jest też tam cło ziemne, które biorą od bydła i koni, kiedy pędzą do Prus; pospołu i mostowe na Orzyczy biorą...”

⁷⁶ Wg teje *Lustracji...* (cz. 2, s. 36, cz. 1, s. 167). w r. 1565 w Janowie były 252 domy, w Sochocinie zaś 80.

⁷⁷ MK 3, 320. Także brak późniejszych wiadomości o sąsiedniej osadzie Kurzatki tłumaczyć sobie należy połączeniem się tej osady z miasteczkiem.

wzrastającego znaczenia był wybór tego miasta w 1472 r. na miejsce zjazdów dla załatwienia spraw spornych między książętami a wielkim mistrzem⁷⁸. Innego typu świadectwem jest fakt istnienia tu w drugiej połowie XVI w. kompletnego samorządu miejskiego (burmistrz, rada)⁷⁹, podczas gdy jeszcze na początku tegoż wieku mamy tam do czynienia raczej tylko z urzędem wójtowsko-ławniczym⁸⁰.

Za osiedle miejskie nie tylko w sensie gospodarczym, ale także i prawnym możemy uznać jeszcze przed lokacją Przasnysz, który prawa miejskie otrzymał dopiero w 1427 r.⁸¹ Wprawdzie pierwsza wzmianka o Przasnyszu jest późna, pochodzi dopiero z 1416 r., jednak już w niej osada jest określona jako „oppidum”, a jej mieszkańcy: „cives”⁸².

Niezwykle dynamiczny swój rozwój zawdzięczał Przasnysz przede wszystkim położeniu. Znajdując się na granicy dwóch przeciwstawnych pod względem gospodarczym obszarów: dorzeczy Sony i Pełty, będących krainą rolniczą, oraz dorzecza Orzyca, będącego domeną puszczy, stał się ośrodkiem żywego handlu wewnętrznego⁸³. Położony ponadto na szlaku handlu dalekosiężnego tranzytowego, łączącego Wielkopolskę z Litwą, oraz handlu wymiennego, łączącego Mazowsze z państwem krzyżackim, musiał czerpać z handlu poważne korzyści. Na przykładzie Przasnysza możemy obserwować trafność dawnych, a jakże aktualnych ciągle sformułowań Grodeckiego, że w urządzeniach targowych należy szukać początków miast zarówno w znaczeniu gospodarczym, jak i prawnym; przeniesienie takich osiedli targowych na prawo niemieckie było już tylko niewiele znaczącą formalnością⁸⁴. I rzeczywiście przywilej lokacyjny Przasnysza można uznać za jak najbardziej stereotypowy, a warto podkreślić, iż osiedle zawsze jest określone w tymże przywileju jako „civitas”⁸⁵. Innego typu dowodem, że Przasnysz już przed otrzymaniem praw miejskich był miastem także w sensie prawnym, jest fakt, że jeszcze przed

⁷⁸ Lub. nr 226; MK 5, 63v.-64.

⁷⁹ *Lustracja województwa mazowieckiego...*, cz. 2, s. 36.

⁸⁰ A może była i rada, tylko brak o niej wzmianek. W tym miejscu podają nazwiska ławników z 1508 r.: Johannes Thwleya, Albertus Poszepta, Johannes Szayda, Pułt. test. 1, 387v.

⁸¹ *Przywileje, nadania i swobody*, s. 188-195.

⁸² Np. [1414-1425] r.: „a graniciebus oppidi Przaschnysch” (MK 3, 87). Rok 1416: „Vanco civis de Przaschnis” (MK 3, 110v.). Jest prawdopodobne, że Przasnysz, podobnie jak Ciechanów, miał jakieś pierwotne nadanie praw miejskich w końcu XIV w., nie mamy tylko żadnych dowodów na potwierdzenie tego przypuszczenia.

⁸³ Por. P a z y r a, *op. cit.*, s. 74.

⁸⁴ R. G r o d e c k i, *Targi w Polsce w okresie przed kolonizacją na prawie niemieckim*, „Sprawozdania PAU”, t. 24: 1922, nr 4, s. 13-14.

⁸⁵ „Cupientes bona ducatus nostri incessanter ampliari et specialiter civitatem nostram Przaschnysch et inhabitatores ipsius civitatis locatos et locandos [...] ut ipsa civitas [...]”, *Przywileje, nadania i swobody*, s. 188 i n.

1427 r. występuje w źródłach jako stolica powiatu⁸⁶. Osiedle, które było stolicą powiatu, raczej zbliżało się do typu miasta także w sensie ustroju, choćby formalnie nim jeszcze nie było⁸⁷.

Na zakończenie kilka uwag natury ogólnej. A więc jest rzeczą pewną to, co podkreśliliśmy na wstępie, że nadanie praw miejskich w formie lokacji na prawie niemieckim, ważne ogniwo w rozwoju osiedla, następowało w różnych etapach rozwoju tychże osiedli. Na naszym terenie mamy Sochocin — wieś, która nawet otrzymawszy te prawa nieprędko stała się miastem, i mamy Przasnysz, który nie mając tych praw pełnił rolę osiedla typu miejskiego. Innym spostrzeżeniem byłoby stwierdzenie, że proces lokacji miejskich rozpadał się na terenie Mazowsza w stosunku do niejednego zapewne miasta na dwa etapy: pierwszym z nich było nadanie prawa chełmińskiego, różniącego się od podobnego prawa nadanego osadzie wiejskiej tylko jednym szczegółem, mianowicie instytucją targu, który otrzymywało miasto. Takie prawo otrzymały na naszym terenie w XIV w. miasta: Ciechanów, Czerwińsk i Sochocin. Dopiero powtórne przywileje, wydawane dla tych miast w XV i XVI w., bywały bardziej szczegółowe, prócz uzyskiwania całkowitego samorządu w postaci rady miejskiej mieszkańcy otrzymywali łąnię, postrzygalnię, wagę, zwolnienie od ceł, prócz dni targów wyznaczane bywały dni jarmarków itp.⁸⁸ Jest oczywiste, że nawet nadanie praw miejskich szczegółowo sprecyzowanych nie oznaczało wcale otrzymania przez osiedle wszystkich urządzeń związanych z tymi prawami. Urządzenia te wytwarzały się stopniowo, ewolucyjnie, czasem w ciągu kilku dziesiątków lat, i najbardziej widowym ich świadectwem było istnienie i działalność rady miejskiej⁸⁹.

3. RÓŻNICE W ROZWOJU I CHARAKTER MIAST

Aby ocenić różnice w rozwoju omówionych miasteczek, winni byśmy porównać je ze sobą pod względem wielkości w początkowym i w końcowym stadium badanego okresu. Niestety, nie mając danych dla wieku

⁸⁶ Pośrednim dowodem jest używanie zwrotu „prope Przaschnisch” dla określenia miejscowości, znajdujących się na terenie pow. przasnyskiego. Por. A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, s. 14. Najwcześniejszy zapis z takim określeniem mamy z [1414-1425] r. (MK 3, 31), w latach zaś trzydziestych XV w. określenia takie są już bardzo częste.

⁸⁷ Por. K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Warszawa 1921, s. 37. Były wszakże na Mazowszu wsie pełniące przez długi czas funkcję stolic powiatowych, jak np. Sulerzyż.

⁸⁸ Por. S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV—XV w.*, PH, t. 55: 1964, z. 2, s. 195.

⁸⁹ Por. Tymieniecki, *op. cit.*, s. 72. Także T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, Kw. HKM, R. 4: 1956, nr 4, s. 678: „Musimy [...] mówić o procesie, a nie o fakcie lokacji”.

XIV i XV, a tylko fragmentaryczne dla 1526 r.⁹⁰, możemy to uczynić dopiero na podstawie *Lustracji woj. mazowieckiego z 1565 r.*

Największym miastem według tejże lustracji był w 1565 r. Przasnysz (487 domów w mieście i 202 domy na przedmieściach), następnym dopiero stolica ziemi — Ciechanów (404 domy), trzecim wreszcie było Janowo (252 domy)⁹¹. Co do dwóch pozostałych miasteczek, były one prawdopodobnie prawie równej wielkości: Sochocin według tejże lustracji miał 80 domów, a Czerwińsk w 1578 r., według obliczenia S. Pazyry, 500 mieszkańców⁹². Tak więc w końcu XVI w. najmniejsze były miasta znajdujące się na terenie starszego osadnictwa, miasta zaś leżące na szlaku ekspansji osadniczej (Przasnysz, Janowo) rozwijały się niezmiernie żywo. Należy zauważyć, że różnice w położeniu Sohocina i Czerwińska w porównaniu z Przasnyszem i Janowem były jeszcze innego rodzaju. Mianowicie Czerwińsk był otoczony wsiami należącymi przeważnie do kanoników regularnych, Sochocin wsiami będącymi w XV w. własnością najbogatszej na naszym terenie szlachty, Janowo zaś i Przasnysz otaczały wsie drobnoszlacheckie. Wydaje się zatem, że swój żywy rozwój te dwa miasta zawdzięczały między innymi także i dopływowi ludności drobnoszlacheckiej i w pewnej mierze chłopskiej, która powiększała stan mieszczański. Bujny rozrost Przasnysza i Janowa, a także Ciechanowa, tłumaczymy sobie jednak przede wszystkim dogodnym położeniem w stosunku do szlaków handlowych. Pamiętamy, że w każdym z tych miast znajdowała się komora celna. Wiemy także, że kupcy tych miast, podobnie jak wielu innych miast mazowieckich, byli zwolnieni od ceł już w przywilejach lokacyjnych, wyjąwszy wywóz towarów poza granice Mazowsza⁹³, i że szczególnie Ciechanów i Przasnysz ciągnęły z tego duże korzyści. Przez te miasta bowiem przechodziły zarówno szlaki o charakterze tranzytowym, łączące Wielkopolskę i Śląsk z Wielkim Księstwem Litewskim i dalej z Moskwą, jak też i drogi prowadzące do Prus Zakonnych, łączące bezpośrednio rynki mazowieckie z rynkami państwa krzyżackiego. Janowo, korzystające tylko z handlu mazowiecko-pruskiego, wyrosło szybko na niemałą osadę, jakżeż duże więc musiały być możliwości rozwoju takiego Ciechanowa czy Przasnysza, zwłaszcza że oba te miasta były także ośrodkami jednostek administracyjnych: Ciechanów — stolicą ziemi i powiatu, Przasnysz — stolicą powiatu. Obserwując rozwój miast ziemi ciechanowskiej

⁹⁰ W ASK I 40 mamy podaną ilość domów tylko w Ciechanowie i w Sohocinie.

⁹¹ *Lustracja województwa mazowieckiego...*, cz. 2, s. 1, 12, 36.

⁹² *Lustracja...*, cz. 1, s. 167; Pazyra, *op. cit.*, s. 393.

⁹³ Por. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza...*, s. 63.

w XV w., miast, z których dwa nie tylko rozwój, ale i powstanie zawdzięczają handlowi (Przasnysz, Janowo), możemy stwierdzić, iż handel odegrał tu znacznie większą rolę niż produkcja rzemieślnicza ich mieszkańców⁹⁴.

Zastanawiając się natomiast nad słabym rozwojem Czerwińska i Sochocina, potwierdzenie tezy o ważności handlu znajdujemy w odniesieniu do Sochocina, gdy chodzi zaś o Czerwińsk, musimy mieć na uwadze inne przyczyny. Jedną z nich była podkreślana już poprzednio okoliczność, że miasteczko, stanowiąc w całości własność duchowną, otoczone było wokół terenem, należącym także do opata lub biskupa. Nieliczne wsie należące tutaj do szlachty (Wilkowuje i Wilkowuje Małe) zostały również z czasem wykupione przez klasztor. A więc ofensywa własności duchownej spowodowała tutaj widoczne zahamowanie rozwoju miasta. Klasztor, mając własnych rzemieślników, nie troszczył się ani o rozwój tutejszego rzemiosła, ani miejscowego handlu⁹⁵. Być może także długotrwały spór, jaki toczył się między opatem a biskupem na tle praw własności do okolicznych wsi i o dziesięcinę⁹⁶, stał się jakąś przeszkodą w normalnym funkcjonowaniu miasta. Wyrazem tej nienormalności był chyba fakt, że miasteczko, będące stolicą powiatu, od końca XIV w. było nią tylko formalnie, ponieważ rok czerwińskie odbywały się w Zakrocymiu, a potem w Płońsku.

Rozpatrując z kolei niezwykle powolny rozwój Sochocina, nie można tego inaczej wytłumaczyć, jak tylko zbytnią bliskością dwóch innych ośrodków miejskich: Płońska (znanego już znacznie dawniej, choć lokowanego dopiero w 1400 r.) odległego w linii prostej o 10 km oraz Nowego Miasta (lokowanego w 1420 r.) odległego o 11 km. Oba te miasta, jako centra powiatowe nieźle prosperujące, położone poza tym przy szlakach handlowych (w obu znajdowały się komory celne), stanowiły jako rynki lokalne niewątpliwą konkurencję. Jest to zwłaszcza widoczne, gdy spojrzymy na mapę. Jeśli za okrąg handlu lokalnego weźmiemy wsie położone najdalej w promieniu do 15 km od centrum miasta⁹⁷, to zakreśliwszy takie kręgi wokół Sochocina i Czerwińska widzimy, że na granicy tych dwóch okręgów jest całkiem duże zagęszczenie wsi, i to wsi lokowanych na prawie chełmińskim. Zagęszczenie to możemy wytłumaczyć sobie tylko tym, że rynkiem zbytu dla tych wsi był Płońsk, w stosunku do którego w odległości 7-8 km wsie te leżą. Potwierdzeniem konkurencyjności Płoń-

⁹⁴ Por. K. Buczek, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, KH, R. 65: 1958, nr 1, s. 80.

⁹⁵ O wpływie kolegiaty łęczyckiej i opactwa trzemeszeńskiego na rozwój Łęczycy, por. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, s. 652.

⁹⁶ Na tle sporów doszło do najazdu przez opata dworu biskupiego w 1515 r. Zajście to, opisane barwnie w księgach sądów biskupich (Ep. 2, 77-78; wspomina o nim także Gębárovicz, *op. cit.*, s. 119) znalazło swój finał w ugodzie w 1518 r.

⁹⁷ Por. Rosin, *Ziemia wieluńska...*, s. 247, 250.

ska w stosunku do Sochocina jest dokument z 1677 r., gdzie mamy wiadomość o zmianie czasu jarmarków w Sochocinie, „ponieważ w obchodzeniu jarmarków [...] pozwolonych przeszkodę z przyczyny wspólnego przypadania tychże jarmarków w przyległych miastach cierpią”⁹⁸.

Wszystkie miasta ziemi ciechanowskiej, i te żywo rczwijające się, i te słabiej prosperujące, łączy w badanym okresie jedna wspólna cecha — są to miasta o charakterze rolniczym. Uprawianiu roli przez mieszczan sprzyjał przede wszystkim rozległy obszar włók miejskich nadany poszczególnym miastom⁹⁹. Najmniejszą liczbę włók miał Czerwińsk, największą Przasnysz, w którym skądinąd znajdujemy także największą liczbę rzemieślników. W 1480 r. otrzymują tam prawo założenia bractw kowale, ślusarze, kotlarze, kusznicy, złotnicy, mieczownicy, nożownicy, rymarze, siodlarze, kołodzieje, stelmachowie i czapnicy¹⁰⁰. W 1565 r. było w mieście 525 rzemieślników, łącznie z piwowarami¹⁰¹. Oprócz dużej liczby włók także 202 domy, znajdujące się na przedmieściach Przasnysza w XVI w., świadczą o znacznej liczbie mieszczan-rolników¹⁰². Rolniczy charakter Janowa wyraźnie jest zaznaczony w cytowanej *Lustracji województwa mazowieckiego z 1565 r.*, gdzie o mieszkańcach tego miasteczka jest powiedziane: „inszej roboty nie mają, jedno piwo warzą, a rolę orzą”¹⁰³. Także istnienie cechów oraczy w największych miastach na naszym terenie, mianowicie w Przasnyszu i Ciechanowie¹⁰⁴, potwierdza istnienie znacznego odsetka ludności miejskiej, trudniącej się rolnictwem. Charakter rolniczy miast i miasteczek nie jest wyłączną cechą mazowiecką, ani nawet polską. W XIV i XV stuleciu charakter taki miała większość miasteczek także w zachodniej Europie. Mieszkańcy ich bowiem, zajmując się nawet rzemiosłem czy handlem, nie rezygnowali z głównej podstawy swego utrzymania, jaką było rolnictwo¹⁰⁵. To samo możemy powiedzieć o sąsied-

⁹⁸ *Przywileje, nadania i swobody...*, s. 243-244.

⁹⁹ Wg ASK I, 40, Ciechanów miał 50 włók, Przasnysz — 103, Janowo — 26, Sochocin — 20, Czerwińsk — 10½. S. Pazyra (*op. cit.*, s. 358) twierdząc, że Czerwińsk posiadał 3¼ włók gruntów miejskich nie uwzględnił, że były to tylko grunty należące do części klasztornej, część zaś należąca do biskupa miała 7 włók.

¹⁰⁰ MK 6, 136.

¹⁰¹ *Lustracja...*, cz. 2, s. 12.

¹⁰² Por. S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego*, Warszawa 1954, s. 8: „Odmienny charakter mają miasta zakładane tam, gdzie poprzednio istniały grody ruskie na Podlasiu [...], niezwykłe wyposażone w ziemię [...], kolonizowaną w formie wsi — przedmieść [...]”.

¹⁰³ *Lustracja...*, cz. 2, s. 36.

¹⁰⁴ Pazyra, *op. cit.*, s. 357.

¹⁰⁵ D. Poppe, *Struktura gospodarcza burgum prowansalskiego w XIV w. Reilanne — Basses Alpes*, maszynopis pracy doktorskiej w IHKM, passim.

nim państwie krzyżackim, gdzie nie było wielkich różnic między wsią a miastem, gdy chodzi o strukturę zawodową ludności¹⁰⁶.

Zastanawiając się na koniec nad pochodzeniem ludności miejskiej, potwierdzić możemy w całej pełni wyniki dawniejszych badań, które podkreślają decydujący udział w tworzeniu miast mazowieckich ludności rodzimej¹⁰⁷. Zgromadziwszy dość dużą liczbę nazwisk mieszczańskich nie tylko możemy stwierdzić, że są to nazwiska polskie (nielicznymi nazwiskami pochodzenia niemieckiego, które zdołałam uchwycić, są nazwiska mieszczan ciechanowskich), lecz bardzo często są to nazwy okolicznej szlachty¹⁰⁸. Zwłaszcza w Przasnyszu było chyba stosunkowo wielu mieszczan pochodzenia szlacheckiego. Przechodzenie drobnej szlachty oraz w rzadszych wypadkach chłopów do miast nie tylko jest tu zjawiskiem potwierdzającym ewolucyjność powstawania tychże miast, lecz także świadczy o tym, że miasta, nawet te małe, przechodziły w XV wieku okres mniej lub bardziej intensywnego wzrostu.

¹⁰⁶ K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Gdańsk-Bydgoszcz 1946, s. 126.

¹⁰⁷ K. Tymieniecki, *Polska w średniowieczu*, wyd. 2, Warszawa 1962, s. 209; tenże, *Procesy twórcze...*, s. 40-41; Pazyr a, *op. cit.*, s. 45.

¹⁰⁸ Nobilis Johannes Syrakowsky opidanus de Przaschnysch (r. 1482, Ep. 11, 267v.); nobilis Paulus Pokoyewsky opidanus de Przasnysch (r. 1487, Ep. 10, 507); nobilis Jacobus Szmoleński civis de Janowomyastho (r. 1508, Pułt. test. 1, 402); nobilis Thomas Obidzinsky civis de Czechonowo (r. 1476, MK 6, 85); nobilis Paulus Bacz opidanus Czechonoviensis (r. 1512, Ciech. wiecz. 5, 10v.); nobilis Andreas de Dranyno burgrabia de Czechonow (r. 1514, Pułt. test. 1, 84); nobilis ac honesta Dorothea Pagewska de Czechonow (r. 1570, Ciech. gr. dis. 53, 419).

ZAKOŃCZENIE

Na terenie ziemi ciechanowskiej, wyodrębnionej jako jednostka podziału administracyjnego już w końcu XIV stulecia, obserwujemy w ciągu całego badanego okresu stały rozwój osadnictwa: przybywają wsie nowe, powiększają się dawniejsze, powstają nowe parafie, lokowane są (pierwotnie lub wtórnie) wszystkie miasta oprócz Chorzel. Włóki lasu dowodnie nadane przez panujących w okresie badanym wynoszą ponad 200 km kwadr.¹, co w zestawieniu z powierzchnią ziemi (2970 km²) samo przez się już mówi o rozmiarach akcji kolonizacyjnej. Ta intensywna kolonizacja spowodowała, że sieć osadnicza ziemi ciechanowskiej z początku XVI w. prawie nie różni się od dzisiejszego stanu zasiedlenia (mapa). Z terenów położonych przeważnie na południu i zachodzie — zaludnionych w wiekach poprzednich, gdzie jednocześnie znajdowały się najwartościowsze tutaj grunty, gleby pyłowe — osadnictwo postępuje ku północnemu wschodowi, wchodząc w głąb terenów puszczańskich, częściowo podmokłych.

Nie będziemy w tym miejscu powtarzać raz jeszcze wyników szczegółowych badań. Pragnąc natomiast nawiązać do problemów poruszonych we wstępie pracy, chcielibyśmy ocenić, jak dalece stan osadnictwa był tu podobny, lub też odbiegał od stosunków panujących w innych dzielnicach, choćby w niedalekiej Wielkopolsce.

A więc zagadnienie etniczne. W ziemi ciechanowskiej, podobnie jak w innych ziemiach Polski środkowej, osadnictwo rozwija się prawie wyłącznie przy udziale ludności rodzimej. Jedynym nielicznym elementem obcym, którego przenikanie możemy stwierdzić, są Prusowie, którzy zbiegając z państwa krzyżackiego przynosili się na Mazowsze, lecz przeważnie w bardziej południowe regiony tej dzielnicy. Dlatego na naszym terenie nazw pruskich spotykamy bardzo niewiele. Te, których pruskość nie ulega wątpliwości, to Opinogóra, Rapaty, Szwejki; natomiast nazwy, których

¹ 1237 włók chełmińskich w przeliczeniu na km wynosi 207,8 km² (1 włóka równa się 16,8 ha, czyli 0,168 km²).

pruskie pochodzenie jest tylko prawdopodobne, to Niestum, Pogąsty, Ropiele, Szpondowo². O wszystkich tych miejscowościach, z wyjątkiem wsi Szwejkki, mamy pierwsze wzmianki pochodzące z pierwszej ćwierci wieku XV, a zatem nieliczni Prusowie, którzy tu przybyli, osiedlili się na terenie ziemi ciechanowskiej najpóźniej w ciągu XIV stulecia.

Następne zagadnienie to gęstość osadnictwa. Ziemia ciechanowska, zajmująca obszar 2970 km², liczyła w końcu pierwszej ćwierci XV w. 377 osad wiejskich i 5 miast, a więc jedna osada przypadała na 7,7 km². Sto lat później, ok. 1526 r., mamy na tym samym obszarze 621 wsi i 5 miast, czyli jedna osada przypadała na 4,7 km². Jest to w stosunku do innych dzielnic bardzo duże zagęszczenie osadnictwa, skoro np. w Krajnie w początku XVI w. jedna osada przypada na 15 km kwadr.³, w ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVI w. mamy jedną wieś na 14,5 km kwadr.⁴, dla całej zaś Wielkopolski w tym czasie jedna wieś przypada na 8,9 km kwadr.⁵ A więc przeciętna gęstość osadnictwa w ziemi ciechanowskiej na początku XVI w. jest więcej niż dwukrotnie większa niż o pół wieku później w Wielkopolsce, przy czym największe zagęszczenie obserwujemy w pow. ciechanowskim⁶.

Porównując wszakże liczbę wsi ziemi ciechanowskiej z liczbą wsi jakiegokolwiek ziemi niemazowieckiej, trzeba pamiętać, że wsie mazowieckie były liczne, lecz niewielkie, z małymi nadziałami ziemi. Przeważała wieś o obszarze poniżej 10 włók; 30-włókowa wieś należała tu do rzadkości, podczas gdy w Wieluńskim była to przeciętna wielkość obszaru wsi.

Sieć parafialna kształtowała się w każdym z powiatów odmiennie: na terenie pow. sąchockiego jeden ośrodek parafialny przypadał na 38 km², w pow. ciechanowskim — na 72,5 km², w przasnyskim — na 110 km kwadr.⁷ Przeciętnie dla całości ziemi ciechanowskiej jedna parafia przypadała na 73,5 km², a zatem sieć parafialna przedstawiała się tutaj prawie

² K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 82-83.

³ F. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w w. XVI-XVIII*, Gdańsk 1961, s. 120.

⁴ R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII-XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961, s. 270.

⁵ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wyd. A. Pawiński, Wielkopolska, t. 1. Źródła Dziejowe, t. 12, Warszawa 1883, s. 50, 63.

⁶ W pow. ciechanowskim 1 wieś przypadała na 3,3 km², w sąchockim na 3,7 km², w przasnyskim na 6,2 km². Wg danych Pawińskiego (ŻD, s. 20) w Wielkopolsce na milę² przypadało 6,1 wsi, w Małopolsce 5,3, na Mazowszu 10,3.

⁷ Tutaj należy zakwestionować dane ŻD (s. 11), wg których we wszystkich wymienionych powiatach gęstość parafii miała być identyczna: 1 parafia na 1,0 milę².

identycznie jak w wielkopolskiej Krajnie, gdzie na początku XVI w. jedna parafia przypadała na 72,9 km. kwadr.⁸

Najbardziej niekorzystnie w stosunku do innych dzielnic przedstawiała się gęstość osadnictwa miejskiego, jedno bowiem miasto przypadała w ziemi ciechanowskiej na 594 km², podczas gdy przeciętna dla całej Wielkopolski w połowie XVI w. wynosiła jedno miasto na 230,4 km kwadr.⁹ A więc, gdy chodzi o sieć miejską, jedynie pow. sąchocki był podobny do Wielkopolski (2 miasta na terenie 419,5 km²), natomiast urbanizacja pozostałych dwóch powiatów odbiegała znacznie, na ich niekorzyść, od stosunków w Wielkopolsce. Tak rzadka sieć miast (i to przeważnie miast małych) przy jednoczesnej gęstej sieci osadnictwa wiejskiego sprawiła, że na Mazowszu w końcu XVI w. stosunek liczby mieszkańców wsi do mieszkańców miast miał się jak 8,2 : 1, podczas gdy wskaźnik ten dla Wielkopolski wynosił 3,9 : 1, a dla Małopolski 2,9 : 1¹⁰. Słaba urbanizacja oraz duża gęstość osadnictwa wiejskiego, w którym występuje przewaga osad małych nad większymi, oto główna różnica między osadnictwem ziemi ciechanowskiej a osadnictwem Wielkopolski.

R. Rosin w swych studiach nad ziemią wieluńską stwierdził, że od XIII do XVI w. liczba nazw wsi nie powiększyła się, mimo przybytku nowych osiedli, ponieważ jednocześnie następowało łączenie się paru osiedli mniejszych w jedno większe¹¹. Rozwój osadnictwa wyrażał się tam głównie przez powiększanie się osiedli i ich gruntów uprawnych. W ziemi ciechanowskiej zarówno przybyły osiedla nowe, jak i powiększyły się dawniejsze w wyniku zagospodarowywania pustek czy lasów. Proces ten zresztą, jak wiemy, trwał nieprzerwanie także przez cały XVI w.¹² Jednocześnie przybywały w większej liczbie niż nowo powstałe osiedla nowe nazwy miejscowości. Wprawdzie i na naszym terenie następowało czasem łączenie się mniejszych miejscowości w jedną większą, zwłaszcza tam, gdzie silniej rozwinęła się wielka własność, i tym tłumaczymy sobie po-

⁸ Co wynika z obliczenia: 43 parafie, które wymienia Szafran (*op. cit.*, s. 35) na przestrzeni 3137 km².

⁹ *Polska XVI wieku...*, s. 50, 63. W ziemi wieluńskiej 1 miasto przypadało na 209,1 km² (Rosin, *op. cit.*, s. 271), w Krajnie 1 miasto na 285 km² (Szafran, *op. cit.*, s. 120, wylicza 11 miast na przestrzeni 3137 km²).

¹⁰ S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962, s. 182, tab. 31.

¹¹ Rosin, *op. cit.*, s. 277.

¹² I. Gieysztorowa (*Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych*, PH, t. 49: 1958, z. 2, s. 240-241) stwierdziła, że w okresie dziesięciolecia 1553-1563 nastąpiło niemal dwukrotne w skali całego Mazowsza poszerzenie arealu, gdy chodzi o dane z rejestrów poborowych. Zmiany te były w dużej mierze wykładnikiem zwiększonej dyscypliny podatkowej, ale nie wyłącznie, o czym świadczyło choćby to, że były one niejednakowe w różnych ziemiach.

zorne zanikanie pewnych miejscowości, było to jednak zjawisko raczej nietypowe. Natomiast typowe było powstawanie na terenie dawnej, większej osady na skutek podziału własności paru nowych, w wyniku czego w tak szybkim tempie źródła zanotowały nowe nazwy miejscowe.

Proces ten nie osiągnął jeszcze swego natężenia w wieku XV, w którym obserwujemy przede wszystkim zagospodarowywanie na dużą skalę terenów leśnych; wyraziło się to niemałą przecież liczbą około 1300 włók nadanych i sprzedanych w obrębie jednej tylko ziemi. Dopiero w końcu tego wieku widzimy szerszą tendencję do dzielenia wsi; największe nasilenie osiągnęła ona wszakże dopiero w wieku XVI, już po inkorporacji Mazowsza do Korony.

Porównując to zjawisko z tendencją odwrotną, jaką była komasacja w Wieluńskim, nie można źródeł tych różnic poszukiwać gdzie indziej, jak chyba tylko w słabości gospodarczej szlachty mazowieckiej, na którą to słabość złożyło się wiele różnych czynników. Nie bez znaczenia było tu zapewne i mniej korzystne położenie w stosunku do ważnych szlaków handlowych, i gorsza ogólnie jakość gleb, być może wpłynęły na to również rozmiary nadań na terenach nowo zasiedlanych, rzadko przekraczające 10 włók, które jak gdyby z góry przesądzały o charakterze tutejszej własności szlacheckiej¹³. A słaba urbanizacja także była w jakimś stopniu związana z procesem rozdrabniania własności. Niezbyt liczne bowiem i małe miasta nie mogły wchłonąć większości uboższych synów szlacheckich.

Wynikający ze skupywania ziemi rozwój wielkiej własności, który daje się zauważyć w okresie badanym, można wytłumaczyć okolicznością, że ceny ziemi w pierwszej połowie XV w. były znacznie niższe niż pod koniec tego samego stulecia¹⁴. Dlatego też komasacja, która mogła tu mieć miejsce w XV w., przeprowadzana przez ludzi posiadających środki finansowe (możnowładztwo urzędnicze), była już znacznie trudniejsza w stuleciu następnym. Rozpadaniu się większych kompleksów dóbr towarzyszyło bardziej jeszcze częste rozdzielanie się pojedynczych wiosek, spowodowane większą słabością ekonomiczną mniejszych właścicieli.

Według Tymienieckiego proces koncentracji dóbr łączył się z postęпами feudalizmu, dlatego też rozdrobnienie własności szlacheckiej na Mazowszu uznał on za symptom przedfeudalnego archaizmu¹⁵. Jak już starałam się

¹³ Zob. zestawienia w rozdz. II. Por. A. Żaboklicka, *Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV-XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej*, PH, t. 59: 1958, z. 2, s. 256.

¹⁴ A. Żaboklicka (op. cit., s. 258) stwierdziła, że na początku XVI w. cena ziemi wzrosła trzykrotnie w stosunku do końca XV w.

¹⁵ K. Tymieniecki, *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 354. Zdanie autora: „Jeżeli w czasach późniejszych mówi się niekiedy o wielkim rozrodzeniu miejscowej szlachty, w żadnym razie nie można tego uważać za zjawisko dopiero później

udowodnić, rozdrobnienie własności było zjawiskiem wtórnym, a nie pierwotnym, jak to przedstawia Tymieniecki, zjawiskiem spowodowanym głównie względami gospodarczymi. Miernikiem słabości ekonomicznej Mazowsza w stosunku do innych dzielnic jest przede wszystkim najniższa gęstość zaludnienia, wynosząca w drugiej połowie XVI w. 20,1 mieszkańc^ow na km², podczas gdy dla Wielkopolski wskaźnik ten wynosił 21,2, a 22 dla Małopolski¹⁶.

Oprócz specyfiki osadniczej polegającej na istnieniu gęstej sieci osadnictwa wiejskiego z przewagą wsi cząstkowych oraz słabej urbanizacji Mazowsze pod innymi względami nie różniło się wiele od ziem koronnych, czego wyrazem był chociażby fakt intensywnego rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej w XV wieku. Z rozwojem tym łączyły się poza innymi dwa związane z sobą zjawiska: przenoszenie wsi na prawo niemieckie (chełmińskie) oraz nadawanie osadom praw miejskich.

Nie przedstawiłam w pracy tej w osobnym rozdziale rozwoju prawa chełmińskiego, a przecież teza Tymienieckiego o słabym rozpowszechnieniu tego prawa na Mazowszu była bodajże główną podporą jego tezy o archaiczności Mazowsza. Tezę tę Tymieniecki wyprowadził wyłącznie na podstawie teoretycznej przyjmując, że tzw. prawo niemieckie miało zastosowanie tam, gdzie była wielka własność, a ta — jak wiadomo — przedstawiała się na Mazowszu skromnie¹⁷. Stosując się do tego rozumowania można by przypuścić, iż skoro w ziemi ciechanowskiej mieliśmy sporą liczbę większych właścicieli, rozpowszechnienie się tutaj prawa niemieckiego było tylko pochodną tego zjawiska i na skutek tego stosunki tu istniejące nie były typowe dla całości Mazowsza. Zastrzeżenie takie nie jest jednakże słuszne, mamy bowiem wiele przywilejów wydanych dla właścicieli jednowioskowych, a nawet cząstkowych¹⁸. W związku ze zmianami właścicieli jedna osada otrzymywała czasem kilkakrotne ponownienie tego samego przywileju¹⁹.

powstałe, lecz przeciwnie, należy odnieść je do czasów wcześniejszych i uznać za charakterystyczny dla danej okolicy archaizm” — w świetle tego, co zdołaliśmy ustalić, odtwarzając akcję kolonizacyjną w ziemi ciechanowskiej w XV w., wydaje się już nieaktualne.

¹⁶ I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, Kw. HKM, R. 11: 1963, nr 3/4, s. 543, tab. 6.

¹⁷ K. Tymieniecki, *Polska w średniowieczu*, Warszawa 1962, s. 201: „prawo niemieckie nie występuje nigdzie poza wielką własnością, a tam gdzie, jak w niektórych częściach na Mazowszu [...] własność dominialna [...] w ogóle się nie rozwinęła, nie było również i prawa niemieckiego”. Także *Historia Polski*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1958, s. 617.

¹⁸ Np. w Modzelach-Bartłomiejach w 1436 r. „super porcionem”, w Przedwojewie w 1431 r. także na część, w Ropelach w 1434 r. także na część itp.

¹⁹ Np. w Drażdżewie w 1470 r. mamy wójta, a w 1477 r. osada otrzymała prawo chełmińskie.

W poszczególnych powiatach ziemi ciechanowskiej rozpowszechnienie się prawa chełmińskiego przedstawiało się następująco:

- w pow. sąchockim na 113 wsi 67 miało prawo chełmińskie (59%)
- w pow. ciechanowskim na 217 wsi 91 miało prawo chełmińskie (41,9%)
- w pow. przasnyskim na 291 wsi 126 miało prawo chełmińskie (43%)

Jeśli więc te minimalne, bo przecież przypadkowe dane, określają nam przeciętnie ponad 46% wsi na prawie chełmińskim w ziemi ciechanowskiej, faktyczne rozprzestrzenienie się tego prawa było tutaj z pewnością znacznie większe.

Sumując możemy więc stwierdzić rozwój prawa niemieckiego na Mazowszu. Jedyną różnicę w stosunku do przebiegu procesu na ziemiach koronnych stanowiło pewne opóźnienie w jego rozpowszechnieniu, zrozumiałe ze względu na późniejsze zasiedlenie znacznej części obszaru północnego Mazowsza. Opóźnienie jest jednak zupełnie czym innym niż niewystępowanie pewnego zjawiska, stąd tezę polskiej literatury historycznej o słabym rozpowszechnieniu prawa niemieckiego na Mazowszu należy w świetle danych odnśających się do ziemi ciechanowskiej uznać za przeżytek²⁰. Rozwój prawa niemieckiego świadczył między innymi o tym, że w ciągu XIV—XV stulecia Mazowsze osiągnęło podobny szczebel rozwoju gospodarczego co inne dzielnice Polski.

²⁰ Do podobnych wyników na temat rozpowszechnienia się prawa niemieckiego na Mazowszu doszedł także J. S e n k o w s k i, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 112 i n. Autor przytaczając liczbę 542 dokumentów wydanych w XV wieku dla szlachty, głównie w księstwie czersko-warszawskim, podkreślił, iż rozwój immunitetu pod postacią prawa niemieckiego na Mazowszu, aczkolwiek spóźniony, był bardziej powszechny niż w innych dzielnicach Polski.

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

- ADP — Archiwum Diecezjalne w Płocku.
 AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
 AKH — Archiwum Komisji Historycznej (seria Akademii Umiejętności).
 AKP — Archiwum Kapituły Płockiej (mikrofilm w BN).
 ASK — Archiwum Skarbu Koronnego (dział rkpsów w AGAD).
 AU — Akademia Umiejętności.
 BN — Biblioteka Narodowa w Warszawie.
 BOKr. — A. Wolff, *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3, Warszawa 1955, s. 177-318.
 BOZ — Biblioteka Ordynacji Zamoyskich.
 BOZ Cim. — Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, Cimelia (rkps w BN).
 B. Czart. — Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie.
 CDP — *Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. J. Voigt, t. 1-6, Königsberg 1831-1861.
 Ciech. gr. diss. — Ciechanowska grodzka dissoluta (księga, rkps w AGAD).
 Ciech. wiecz. — Ciechanowska wieczysta (księga, rkps w AGAD).
 Ep. — Episcopalia (dział rkpsów w ADP).
 H.K.Mil. — *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego*, wyd. Z. Gloger, Kraków 1870.
 KH — „Kwartalnik Historyczny”, Warszawa.
 KDP — *Kodeks dyplomatyczny Polski, obejmujący przywileje królów polskich, wielkich książąt litewskich, bulle papieskie, jako też wszelkie nadania prywatne..* wyd. staraniem i pracą L. Ryszczewskiego i A. Muczковского, t. 1, Warszawa 1847.
 Koch. — *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919.
 Kw. HKM — „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa.
 Lub. — *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863.
 MK — *Metryka Koronna* (dział Inscriptionum, rkps w AGAD).
 MPH — *Monumenta Poloniae Historica*, t. 1-6, Lwów-Kraków 1864-1893.
 MRPS — *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. 1-4, Warszawa 1905-1917.

- MZH — *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, wyd. A. Wolff, Kraków 1937.
- PH — „Przegląd Historyczny”, Warszawa.
- Płoc. z. gran. desol. — Płocka ziemska, graniczne desolata (księga, rkps w AGAD).
- Płoc. z. wiecz. rel. — Płocka ziemska wieczysta, relacje (księga, rkps w AGAD).
- P. Pr. — Pomniki Prawa, wydawane przez Warszawskie Archiwum Głównie, t. V, Warszawa 1918, t. VI, Warszawa 1930.
- Płoń. — *Księga ziemska płońska 1400-1417*, wyd. M. Handelsman, [w:] *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 1, Warszawa 1920.
- Pułt. test. — Pułtuskie testamenty (rkps w AGAD).
- RDSG — „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”.
- Registrum — *Registrum seu inventarium omnium proventuum Regie Maiestatis censuum, theloneorum, sepy, sepalum, mellis atque mardurum ac prediorum et aliorum omnium proventuum terre ac notariatus Czychonoviensis...* (ASK I 40, i n.; spis dochodów panującego na Mazowszu, sporządzony w 1526 r.).
- Róż. gr. wiecz. — Różańska grodzka wieczysta (księga, rkps w AGAD).
- Vis. — Visitaciones (dział rkpsów w ADP).
- WAP — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie.
- Warsz. t. omn. trans. — *Warszawska terrestris omnium transactionum* (rkps w AGAD).
- Wysz. t. omn. trans. — *Wyszogrodzka terrestris omnium transactionum* (rkps w AGAD).
- Zakr. I — *Księga ziemska zakroczymska pierwsza, 1423-1427*, wyd. A. Rybarski, [w:] *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 2, Warszawa 1920.
- Zakr. II — *Księga ziemska zakroczymska druga, 1434-1437*, wyd. K. Tymieniecki, [w:] *Najdawniejsze księgi sądowe mazowieckie*, t. 3, Warszawa 1920.
- Zakr. gr. wiecz. — *Zakroczymska grodzka wieczysta* (księga, rkps w AGAD).
- Zakr. z. wiecz. rel. — *Zakroczymska ziemska wieczysta, relacje* (księga, rkps w AGAD).
- ŹD — *Źródła Dziejowe*, t. 16: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1875.

L'HABITAT DANS LA TERRE DE CIECHANÓW AU XVe SIÈCLE
(1370-1526)

R é s u m é

Jusqu'aujourd'hui le plus souvent rencontrée dans la littérature historique contemporaine est, hormis quelques exceptions, l'opinion que la Masovie, comparée à d'autres provinces polonaises de l'époque du Moyen Age, était une région retardée dans son développement et que le régime féodal y fut établi plus tard qu'ailleurs. Cela se serait exprimé par un faible développement des grands biens fonciers et de l'habitat dit „selon le droit allemand” et aussi par l'organisation retardée et plus faible qu'ailleurs de l'Église catholique.

L'auteur a voulu réviser cette opinion en étudiant le développement de l'habitat à l'époque du bas Moyen Age dans une région choisie de la Masovie. Au point de vue chronologique l'ouvrage englobe la période entre l'unification de la Masovie par Siemovit III et la fin de l'autonomie politique de cette province.

Dans le premier chapitre intitulé „Le territoire examiné” on a établi l'origine de la terre de Ciechanów en tant qu'unité de la division territoriale de la Masovie dans le bas Moyen Age et on en a défini les frontières. La terre de Ciechanów formée de l'ancienne châtellenie de Ciechanów, correspondait à la superficie de l'unité territoriale qui à partir de la fin du XIVe siècle s'appelait en Masovie „districtus”. L'unité du type de „districtus”, formée par une division politique, constituait jadis un duché séparé. On en trouve la trace dans les titres des ducs de Masovie mentionnant la terre de Ciechanów: „dux Masoviae... dominus et haeres Czechonoviensis”.

Dans le deuxième chapitre intitulé „Le développement chronologique et territorial de l'habitat rural” on a défini les régions de l'habitat plus ancien et les directions de son expansion. Ces dernières furent établies après une analyse détaillée des octrois de la terre par les souverains. Les octrois, qui se rapportaient à des terrains forestiers, étaient le résultat de l'action colonisatrice des ducs de Masovie. Poursuivie depuis longtemps, elle devint particulièrement forte sous le règne du duc Janus I (1381-1429). L'activité économique de ce dernier en Masovie peut être comparée à l'activité de Casimir le Grand dans la Couronne.

Comme le prouvent les documents, les terrains forestiers octroyés par les souverains dans la période examinée couvraient dans la terre de Ciechanów plus de 200 km² ce qui, comparé à la superficie de la région (2970 km²), montre combien l'action colonisatrice y était développée. Son intensivité au XVe siècle a fait que le réseau d'habitat dans la terre de Ciechanów ne différait presque pas au début du XVIe siècle de l'état actuel du peuplement dans cette région. Partant des terrains

au sud et à l'ouest, où le sol était le meilleur (sols poudreux) et qui avaient été le plus tôt peuplés, l'habitat se déplaçait vers l'intérieur des grandes forêts du nord-est à sol partiellement marécageux. L'action colonisatrice des ducs de Masovie n'était aucunement une colonisation spéciale de caractère militaire, comme certains historiens le supposent jusqu'aujourd'hui. C'était une activité économique des souverains dont nous trouvons la preuve dans le fait qu'ils octroyaient des terrains forestiers tout aussi bien dans les parties centrales de la Masovie que dans ses zones frontalières et surtout que ce processus avait lieu dans la période d'une stabilisation politique de la Masovie.

Le peuplement des terrains forestiers était suivi de fondations dites „selon le droit allemand”. D'après les calculs de l'auteur plus de 46% des villages sur le territoire examiné étaient organisés selon le droit allemand (de Chełmno), donc le développement du droit allemand en Masovie quoique retardé était cependant plus général que dans d'autres provinces polonaises.

Le développement de l'habitat selon le droit allemand n'était pas en rapport dans cette région avec l'afflux de la population allemande et témoignait seulement de la diffusion de l'économie d'échange marchandise-monnaie. Etranger au point de vue ethnique était le groupe peu nombreux de Prussiens qui, fuyant l'état de l'Ordre Teutonique venaient s'établir en Masovie, mais surtout dans ses parties méridionales. Dans la terre de Ciechanów rien que quelques localités portent des noms d'origine prussienne.

Le développement intensif de l'habitat au XVe siècle eut pour suite la formation d'un réseau assez dense de paroisses. Formé pour la plupart avant la fin du XIVe siècle ce réseau avait une densité pareille qu'en Grande Pologne: une paroisse incombait à 73,5 km². On voit donc qu'il n'est pas juste de prétendre que l'organisation de l'Église en Masovie était faible et qu'il n'y avait pas d'habitat selon le droit allemand.

Dans le troisième chapitre intitulé „La division des biens fonciers” l'auteur présente séparément les biens ecclésiastiques, ducaux et nobiliers et constate que cette division était fort variable. Le plus stable s'avère l'état de possession du clergé. Les grands biens laïques et ecclésiastiques n'avaient qu'une influence minime sur le processus de colonisation en tant qu'il s'agissait de l'établissement de nouveaux villages. La raison en était que les grands biens fonciers occupaient des territoires à habitat plus ancien où au XVe siècle il n'y avait plus de possibilités de colonisation. Les grandes propriétés nobiliaires (de quelques ou de plus d'une dizaine de villages), dont le développement se laisse remarquer à cette époque, n'étaient pas durables. Vers la fin du XVe siècle on observe un déclin des plus grands complexes fonciers et aussi, encore plus fréquemment, un déclin des villages séparés qui appartenaient à des petits propriétaires plus faibles au point de vue économique. C'est pour cette raison que la Masovie se caractérise par un réseau très dense d'habitat rural dans lequel prédominent les villages par parcelles. Mais cela n'avait rien de commun avec le retard du régime féodal et résultait de la faiblesse économique, déjà mentionnée, des nobles de la région.

Les villes dont le développement est présenté dans le quatrième chapitre ont connu au XVe siècle une période d'épanouissement qui ne saurait être contesté. Cela concerne surtout les villes qui se trouvaient sur la voie de l'expansion colonisatrice et avaient une situation favorable par rapport aux voies commerciales. Ces villes avaient au XVe siècle un caractère agricole dû au fait que leurs terrains arables cultivés par les citadins étaient assez vastes. L'existence de corporations de laboureurs dans les plus grands centres urbains de la région, soit à Ciechanów et

Przasnysz, prouve que le pourcentage de population urbaine s'occupant d'agriculture était considérable. Le caractère agricole des villes n'est d'ailleurs pas une spécificité masovienne ni même polonaise. Aux XIVe et XVe siècles un tel caractère avaient la plupart des petites villes d'Europe occidentale; de même dans l'État voisin de l'Ordre Teutonique les différences dans la structure professionnelle des villes et des villages n'étaient pas marquantes. Il faut souligner toutefois que le réseau des villes en Masovie était d'une densité relativement faible car deux fois moindre qu'en Grande-Pologne.

On peut constater en résumant que la faible urbanisation et la forte densité de l'habitat rural avec prédominance des petits villages constituent la principale différence entre l'habitat de la terre de Ciechanów et l'habitat des autres territoires polonais. Le fait que l'auteur a dévoilé combien générale était l'application du droit allemand lié organiquement au développement de l'économie d'échange marchandise-monnaie devrait avoir pour suite une révision des thèses du retard supposé économique et social de la Masovie.

Traduit par M. Teresa Chłapowska

SKOROWIDZ MIEJSCOWOŚCI

Przynależność do powiatu i parafii, ustaloną wg Źródeł Dziejowych A. Pawińskiego, podano tylko przy miejscowościach ziemi ciechanowskiej objętych granicami chronologicznymi pracy. Miejscowości te opatrzone także datą pierwszej wzmianki w źródłach oraz rzędnymi z mapy osadnictwa. Wszelkie inne miejscowości (bądź pozaciechanowskie, bądź ciechanowskie późniejsze) określono tylko wg przynależności do właściwej ziemi. W klamrach umieszczono dane domyślne.

* lokalizacja wg map historycznych (Perthéesa, Textora-Sotzmanna i Kwatermistrzostwa) oraz setek międzywojennych; ** — lokalizacja hipotetyczna; z. — ziemia; czers. — czerska; łomż. — łomżyńska; roż. — rożańska; warsz. — warszawska; wysz. — wyszogrodzka; zakr. — zakroczyńska.

- Augustów, miasto 139
- Babice, z. warsz. 144
- Baby, ciech., Ciechanów, 1425 — 5C
- Bacze, ciech., Ciechanów [1414—25] — 4D; 124
- Bagienice Szlacheckie (Bagenicza, Bagenicze), przasn., Krasnosielc, 1386 — 3F; 67, 84, 85
- ** Baranowo, ciech., Zielona, 1487 — 4D
- Bartniki (Barthnyki), przasn., Przasnysz, 1239 — 3E; 61, 66, 103, 104, 106 (ryc.), 108, 109, 117, 138
- Bartoldy (Bartholthowo), ciech., Zielona, 1446 — 4D; 76, 77
- Bartoszyce, miasto 139
- Bądkowo, ciech., Sońsk [1414—25] — 6C; 120, 125
- * Begno, ciech., Szyszki, 1459 — 6D
- * Biele-Brzeźnica, sąch., Wierzbowiec, 1402—7B; 104, 107 (ryc.), 110, 119, 125
- Bielino, ciech., Ciechanów, 1425 — 5C; 125
- Bieńki-Karkuty, z. ciech. 130
- Bieńki-Kęstice, z. ciech. 130
- ** Bieńki-Migdy, ciech., Sońsk 1512 — 5C; 130
- Bieńki-Strzekoty, z. ciech. 130
- Bieńki-Śmietanki, ciech., Sońsk, [1414—25] — 5C/D; 55, 130
- * Bieńki-Żarny, ciech., Sońsk [1414—25] — 5C; 130
- Biernaty, przasn., Podoś Stary, 1386 — 3F; 67, 71
- Biskupice (Biskupicze) zob. Henrykowo
- Biskupiec, miasto 139
- Bitkowice, sąch., Kobylniki, 1435 — 9A; 19 (ryc.), 22, 72, 130
- Bobino Wielkie, przasn., Podoś Stary, 1377 — 3F; 66
- ** Bobowo [przasn., Bogate], 1444 — 4E; 123
- Bobrowniki, miasto 135
- Bobry, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1512 — 1D
- Bogate, przasn., Bogate, [1414] — 4E; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 66, 67, 122, 123, 126
- Bogdany-Chmielewo, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1512 — 1D
- Bogdany Wielkie, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1449 — 1D
- Boglewice, z. czers. 121
- Bogucin, ciech., Pałuki [1414—25] — 5D
- **Bogulewo [sąch., Gromadzyn], 1480 — 7B; 27, 72, 104, 110, 115
- Boguradowa Łąka zob. Grąd Rycicki
- Bogusławice, sąch., Radzymin, 1412 — 7B
- Boguszyn, sąch., Czerwińsk, ante 1155 — 9A; 35, 37, 95 (ryc.), 96, 100
- Bołecin, ciech., Królewko, 1411 — 7C
- Bolino, sąch., Czerwińsk, ante 1155 — 9A; 19 (ryc.), 23, 35, 37 95 (ryc.), 97, 100

- Bońki, sąch., Płońsk, 1412 — 7B
 Borhathy zob. Burkaty
 Borkowo zob. Ryki-Borkowo
 Borkowo-Boksy, przasn., Węgra, 1470 — 3D
 * Borkowo-Falenta, przasn., Węgra, [1414—25] — 3D; 69, 71, 83, 86, 87
 Borowe Chrzany, przasn., Krzynowłoga Mała, 1437 — 2D; 35, 85
 Brańsk, miasto 139
 Brody, sąch., Płońsk, 1410 — 7B
 Brodziecin, ciech., Kraszewo, 1465 — 6C
 Brzeski-Kołaki (Brzesky), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1436 — 1E; 83
 Brzozowo-Dąbrówka, przasn., Dzierzgowo, 1503 — 2C; 86
 Brzozowo-Maje, przasn., Dzierzgowo, 1449 — 1/2C
 Brzozowo Stare, przasn., Dzierzgowo, 1432 — 2C; 84, 85
 Brzozowo Wielkie, ciech., Zielona, 1441 — 4D
 Bugzy-Jarki, przasn., Janowo, 1485 — 1D; 123, 126
 Burkaty (Borhathy), ciech., Ciemnewko [1414—25] — 5D; 55, 86
 Bylice, ciech., Nasielsk [1414—25] — 6D; 78
 Bystre-Kurzymy, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D; 70, 84
 Byszewo, przasn., Karniewo, ok. 1240 — 5E; 61, 71, 95 (ryc.), 96, 100
 Cempkovo Stare, sąch., Radzymin, 1405 — 7B; 38
 Chełchy-Chabdzyno, przasn., Karniewo, 1376 — 5E; 62
 Chełchy Dzierkie, przasn., Karniewo [1414—25] — 5E; 62
 Chełchy Howe (dawniej Gyłowo, Szlachcino), przasn., Karniewo, 1428 — 5E; 62
 Chełchy-Jakusy, przasn., Karniewo, [1414—25] — 5E; 62
 Chełchy-Klimki, przasn., Karniewo, [1414—25] — 5E; 62
 Chełchy Kmiece (Chełchy), przasn., Karniewo, 1376 — 5E; 34, 61, 62, 126, 137
 Chłopia Łąka, przasn., Krasnosielc, 1512 — 3F
 Chmieleń Wielki, przasn., Krzynowłoga Mała, 1416 — 2D; 104, 106 (ryc.), 109
 Chmielewo, sąch., Czerwińsk, 1351 — 9A; 19 (ryc.), 23, 24, 37, 95 (ryc.), 97, 100
 Chmielewo (Chmyelewo), ciech. Pałuki, 1436 — 4D; 137
 Chodkovo Wielkie, przasn., Podoś Stary, 1377 — 3E/F; 66
 Chodkovo-Załogi, przasn., Podoś Stary [1414—25] — 3E
 Chodup, przasn., Węgrzynowo, 1230 — 4E; 61, 71, 126
 ** Chodziszewo, sąch., Wierzbowiec, 1411 — 7B; 104, 110, 119, 125
 Chojnowo (Choynowskye), przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3C; 137
 Cholewy (Cholewskye), sąch., Radzymin, 1404 — 7A; 23
 ** Choromany, ciech., Sońsk, 1420 — 6D
 Chorzele, przasn., Chorzele, 1444 — 1E; 20, 30, 35, 58, 83, 86, 87, 104, 107 (ryc.), 110, 115, 138, 139, 141 (ryc.), 158
 Choszczewka, przasn., Dzierzgowo, 1458 — 2/3C
 Chrostowo Wielkie, przasn., Czernice Borowe [1414—25] — 4D; 104, 106 (ryc.), 109
 Chrostowo-Zalesie, przasn., Czernice Borowe, 1422 — 4D; 64
 Chroście-Lyczki, ciech., Sońsk, 1425 — 6C
 Chroście Wielkie, ciech., Sońsk, 1357 — 6C; 43
 Chrościn, z. wysz. 120
 Chruściele, ciech., Pałuki, 1513 — 5D
 Chrzanówek (Chrzanowo), ciech., Ciechanów, 1438 — 5C; 34, 85, 102, 104, 107 (ryc.), 114, 115
 **Chrzęcino [ciech., Ciemnewko], [1414—25] — 5D
 Chylewo [sąch., Płońsk], 1470 — 7B; 72
 Cichowo, przasn., Dzierzgowo, 1443 — 2D
 Ciechanów (Ciechonow, Czechonow, Czechonowo), miasto [1065—1155] — 5C; 16, 19 (ryc.), 21, 26, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 34, 39 (ryc.), 41, 49, 50, 53, 68, 71, 101—103, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 108, 110, 117, 121, 123, 135—140, 141 (ryc.),

- 143, 144, 145 (ryc.), 146—148, 152—154, 156, 157
- Cieciorki, sąch., Płońsk 1406 — 7B
- Ciemniewko, ciech., Ciemniewko, 1375 —
— 5D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 43—45, 50
55, 74, 124, 143
- Ciemniewo, ciech., Ciemniewko, 1522 —
5D; 43, 74
- Ciemniewo, sąch., Sochocin, 1390 — 6D;
37, 104, 107 (ryc.), 110, 120, 125
- Cierpigórz, przasn., Przasnysz, 1482 — 4E
- ** Cieżkie, przasn., Łysakowo, 1517 — 4C
- Cumin, z. wysz. 120
- Czaplice-Bąki, przasn., Krzynowłoga
Wielka [1414—25] — 2D
- Czaplice-Furmany, przasn., Krzynowłoga
Wielka, 1515 — 2D
- * Czaplice-Golanki, przasn., Krzynowłoga
Wielka, 1479 — 2E
- Czaplice-Piłaty, przasn., Krzynowłoga
Wielka, 1449 — 2D/E
- Czaplice Wielkie (Czaplicze), przasn.,
Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D;
70
- ** Czaplice-Żuczki [przasn., Krzynowłoga
Wielka], 1515 — 2D
- Czarnoty (Czarnothy), ciech., Nowe Mias-
to [1414—25] — 6/7C; 55, 78, 79, 120,
137, 138
- Czarnoty-Kossaki zob. Murawy-Kossaki
- Czarzaste Wielkie, przasn., Krzynowłoga
Wielka, 1426 — 1D; 86
- ** Czatkowo [ciech., Zielona], [1414—
—25] — 4D; 47, 48
- Czbunye zob. Dzbonie
- ** Czerniawy (Czirnawy), [przasn., Boga-
te], [1414—25] — 4E; 63
- Czernice, ciech., Pałuki, 1429 — 5D; 34,
49, 50, 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.),
114, 116
- Czernice Borowe, przasn., Czernice Boro-
we, 1377 — 3C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 60,
61, 66, 67, 86
- Czersk, miasto 135
- Czerwińsk (Czyrwenszk, Czirwenska,
Czerwyenszko), miasto [1065—1155] —
9A; 17, 19 (ryc.), 23, 26, 28 (ryc.), 29
(ryc.), 33, 39 (ryc.), 71, 72, 75, 94, 95
(ryc.), 97, 99, 102, 137, 138, 141 (ryc.),
143, 148, 149, 153—156
- Czerwonka, z. roż. 124
- Ćwiklin, sąch., Sarbiewo, 1399 — 7B; 22,
37, 38, 74
- Ćwiklinek, sąch., Sarbiewo, 1468 — 7B;
72, 74
- Dalanowo, sąch., Płońsk, 1405 — 7B; 120,
125
- Dalanówko, sąch., Płońsk, 1436 — 7B; 72,
120, 125
- Damięty-Grzywacze, z. ciech. 130
- Damięty-Nawroty, ciech., Sońsk [1414—
—25] — 6C; 130
- Damięty-Prosty, ciech., Sońsk, 1512 — 5C;
130
- ** Dąbrówka [przasn., Krzynowłoga Ma-
ła], 1444 — 3D; 48
- Dębe Wielkie (Dambe), przasn., Krzyno-
włoga Wielka, 1502 — 2D; 59, 84,
85, 86
- Dębiny, przasn., Przasnysz, 1466 — 3E; 59
- ** Dębowa Łąka (Dambowalanka), [ciech.,
Zielona], 1433 — 4D; 51
- Długołęka-Osyski (Długolanka), ciech.,
Pałuki [1434] — 4D; 48, 54, 77
- Długołęka Wielka, ciech., Pałuki, 1424 —
4D
- Dłutówka (Dłothowka), [przasn., Krasno-
sielc], 1526 — 3G; 68, 86
- Dobrawola zob. Wólka Drażdzewska
- Dobrzankowo, przasn., Bogate, 1415 —
4E; 50, 64, 122, 123, 126
- ** Dobrzyjałowo [przasn., Krzynowłoga
Mała], 1451 — 3D
- Domiszewo (Domyschow) zob. Gogole
Wielkie
- Drażdzewo, przasn., Krasnosielc, 1383 —
3F; 35, 67, 127, 131, 162
- Drażewo, ciech., Sońsk, 1415 — 5/6C;
120, 125
- Drochowo, sąch., Krysk, 1388 — 8B; 37,
38, 104, 105, 106 (ryc.), 117, 125
- Drohiczyn, miasto 139
- Drożdżyn, sąch., Płońsk, 1377 — 7B; 37,
40
- Droźniewo zob. Ropele-Droźniewo
- Duczymin Kościelny (Ducymyno, Ducze-
myno), przasn., Duczymin Kościelny
[1414—25] — 1D; 28 (ryc.), 29 (ryc.),

- 66, 67, 104, 106 (ryc.), 109, 117, 127, 133, 141 (ryc.)
- Duczymin-Nowa Wieś, przasn., Duczymin Kościelny, 1478 — 1D
- Dzbonie (Czbunye, Dzbiniino, Dzbunye), ciech., Pałuki [1414—25] — 4D; 34, 49, 50, 69, 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 108, 113, 114, 116, 117, 136
- **Dziegietnia [sąch., Sarbiewo], [1414—25] — 6B; 104, 111, 125
- Dzielin, przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3C
- Dzierżania (Dzerzanszna), z. wysz. 22
- Dzierżęga-Nadbory, przasn., Duczymin Kościelny, 1435 — 1D
- Dzierzgowo (Dzierzgowo, Dzyrsgowo), przasn., Dzierzgowo, 1426 — 2C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 66, 67, 71, 123, 126, 136, 137, 139, 140
- Dzierżgówek, przasn., Dzierzgowo, 1495 — 2C; 126
- Dzierżanowo, z. wysz. 108
- Falenty, z. warsz. 103
- Filipy, przasn., Krasne, 1448 — 4E
- Gadomiec-Milocięta, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D
- Gadomiec-Trojany, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1432 — 2D
- ** Galewo [ciech., Ciemnowko], 1385 — 5D; 43
- Gałązki (Galansky) zob. Mężeninno-Węglowice
- Garlino-Komonino, przasn., Grudusk, 1405 — 3C; 21
- Garlino-Racibory, przasn., Grudusk, 1517 — 3C
- Garlino-Zalesie, przasn., Grudusk, 1473 — 3C
- Garnowo Duże, ciech., Gołymin Stary, 1424 — 6D
- * Garnowo Kowalewskie, ciech., Gołymin Stary, 1437 — 6D
- Garnowo-Stara Wieś, ciech., Gołymin Stary, 1424 — 6D
- Garwolewo, sąch., Czerwińsk, 1155 — 9A; 18, 19 (ryc.), 23, 36, 37, 95 (ryc.), 97, 100
- Gawarzec (dziś Górny i Dolny), sąch., Czerwińsk, 1388 — 9A; 18, 19 (ryc.), 22, 37
- Gdańsk, miasto 135
- Gizino (nie zidentyfikowane) 85
- Glinice, sąch., Kobylniki [1414—25] — 9A; 19 (ryc.), 22
- Gniezno, miasto 30, 138
- Godlewo, z. nurska 111
- Gogole-Steczki, ciech., Pałuki, 1468 — 5D
- Gogole Wielkie (dawniej: Domiszewo), ciech., Pałuki [1414—25] — 5D; 55, 79, 137
- Golany, przasn., Przasnysz, 1487 — 4D
- Gołębie, z. zakr. 56
- Gołębiewo (Gołambyewo) zob. Łaguny
- Gołoty, ciech., Ciechanów [1415] — 5C
- Gołymin Stary, ciech., Gołymin Stary, 1239 — 5D/E; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 43—44, 45, 124, 125, 137, 138, 140, 141 (ryc.)
- Goski-Wąsosze, przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 2D
- Gostkowo, ciech., Ciechanów [1414—25] — 5D; 19 (ryc.), 21, 63
- Gostkowo, ciech., Pałuki [1414—25] — 4E; 125
- Gostkowo, przasn.; Krasne [1414—25] — 5C; 62, 123, 126
- Gościmin Wielki, ciech., Nowe Miasto [1414—25] — 6C; 126
- Gościmin-Zawady, ciech., Nowe Miasto [1414—25] — 6C; 126
- Goździe, ciech., Zielona, 1462 — 4D
- Górki, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 1D
- * Górki, przasn., Węgra, 1425 — 3D; 126
- Grabowiec, ciech., Kraszewo, 1452 — 5C
- Grabowo (dawniej: Grabowo-Trylogi), przasn., Krasnosielc, 1418 — 3F; 49, 59, 67, 68, 84
- Grabowo-Rzańce, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1397 — 2D
- Grabowo-Skorupki, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1427 — 2D; 68
- Grabowo-Trojany, ciech., Zielona, 1449 — 4D
- Grabowo Wielkie (lub Gęsie), ciech., Zielona, 1434 — 4D; 76, 77

- Grąbczewo, sąch., Naruszewo, 1406 — 8B; 74, 120
- * Grąbczewo Małe, sąch., Naruszewo, 1462 — 8A/B; 72, 74
- Grąbczewo-Potyry zob. Potyry
- Grąd Rycicki (dawniej: Boguradowa Łąka), [przasn., Krzynowłoga Wielka], 1436 — 2E; 86
- Grądy, przasn., Krasnosielc, 1467 — 3F; 126
- Grędzice, ciech., Ciechanów [1414—25] — 5C; 49, 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 114
- Grodno, miasto 138, 139
- Grodziec, sąch., Grodziec [1414—25] — 8/9B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 36, 37, 40 — 42
- Gromadzyn (Gromadzyno), sąch., Gromadzyn, 1404 — 7B; 27, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 38, 40—42, 104, 107 (ryc.), 110, 120, 125
- ** Gromadzyn Mały, sąch., Gromadzyn, 1464 — 7B; 27, 72, 104, 110
- Grotkowo (niezidentyfikowane) 103
- Grójec, przasn., Węgra, 1426 — 3C
- Grudusk (Grudomzch), przasn., Grudusk [1065—1155] — 3C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 45, 60, 61, 65—67, 71, 86, 136, 137, 139, 140, 141 (ryc.)
- Gutazewo, z. zawkrzeńska 22
- Gutkowo, ciech., Łopacin, 1400 — 6C; 104, 107 (ryc.), 110, 114, 116
- Gyłowo zob. Chełchy Howe
- Gywino (niezidentyfikowane) 70
- Henrykowo (dawniej: Biskupice), ciech., Nowe Miasto, 1500 — 7C; 43, 76, 95 (ryc.), 96, 100
- Humięcino-Andrychy, przasn., Łysakowo [1414—25] — 4C
- Humięcino-Koski, przasn., Łysakowo, 1444 — 3/4C
- Humięcino-Retki, przasn., Łysakowo, 1524 — 4C
- Humięcino-Sepiłaki, przasn., Łysakowo, 1512 — 3/4C
- Hvnyenyce zob. Szlasy-Umieny
- Idzikowice, ciech., Królewo, 1412 — 7C
- Izdebno, z. zakr. 143
- Jabłonowo, przasn., Czernice Borowe, 1478 — 3C
- Jaciążek, przasn., Podoś Stary, 1377 — 4F; 66, 126
- **Jaćwieżyno, przasn., Grudusk [1414—25] — 3C; 65
- ** Jagodna [ciech., Ciechanów], 1454 — 4C; 125
- Janikowo, sąch., Czerwińsk, 1351 — 9A; 19 (ryc.), 23, 37, 95 (ryc.), 97, 100
- Janowiec zob. Milewo-Bolesty
- Janowo (Janowomyastho), miasto, 1421 — 1C; 19 (ryc.), 20, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 35, 39 (ryc.), 71, 85—87, 101, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 136, 137, 139, 141 (ryc.), 151, 154—157
- Jarki zob. Bugzy-Jarki
- Jarluty (Jarluti; dziś: Duże i Małe), przasn., Zeńbok [1414—25] — 4C; 27 122, 125
- Jarocin, sąch., Sarbiewo, 1406 — 6B; 22
- Jaworowo, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1429 — 2D; 86, 87
- Jaźwiny (Jeswyeny), ciech., Zielona, 1437 — 4D; 49, 51, 77
- Jednorozec, z. ciech. 35
- Jeżewo (Jezewo), sąch., Radzymin, 1407 — 7B; 125, 136
- Jurzyn, ciech., Łopacin [1414—25] — 6C; 78
- Jurzyn, z. zakr. 46
- Kaki-Mroccki (Kakowo), przasn., Krzynowłoga Mała, 1421 — 2E; 84, 87
- ** Kaki-Żubki, przasn., Krzynowłoga Mała, 1495 — 2E
- Kalisza zob. Morawy-Kalisze
- Kalisz, ciech., Ciechanów, 1454 — 4C; 125
- Kałki, ciech., Malużyn, 1434 — 6B
- Kamienica (Camienicza), z. zakr. 137
- Kamienice-Slesice, ciech., Pałuki, 1488 — 4D; 47
- Kamieniec, miasto 139
- ** Kamienny Stok [przasn., Węgra], 1437 — 3D
- Kamień, przasn., Dzierzgowo, 1444 — 2C/D; 126
- Karbówko, przasn., Przasnysz, 1502 — 3E
- Kargoszyn (Cargoschino) zob. Mężeninowłoga

- Karniewo (Carnyewo), przasn., Karniewo, ok. 1240 — 5E; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 61, 66, 67, 71, 127, 137, 140, 141 (ryc.)
- Karniewo (Carniewo), przasn., Lekowo, 1401 — 4C; 27, 127
- Karwacz, przasn., Przasnysz, 1377 — 3/4E; 66
- Kawieczyno (dziś: -Saksary, -Serwatki, -Sylamy), przasn., Krzynowłoga Mała, ok. 1420 — 2D; 104, 111, 115
- Kazimierz, miasto 135
- Kąty, ciech., Pałuki, 1401 — 4C; 49, 50, 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 111, 117
- Kębłowice [sąch., Zakroczym], [1414—25] — 8B; 19 (ryc.), 24, 25, 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.)
- Kępa (Campa), z. płocka 22
- Kielpin, z. warsz. 120
- Kijewice, przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3C
- Kikoły, z. zakr. 78
- Kitki, przasn., Dzierzgowo, 1431 — 2C; 61
- ** Kleszcze (Cleszcze), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1502 — 2C; 85
- Klewki (Clewky) przasn., Przasnysz, 1435 — 3C; 83, 104, 105, 106 (ryc.), 108, 123, 126
- Klice (Klicze), przasn., Lekowo, 1422 — 4B/C; 27, 127
- Klonowo, z. ciech. 51, 59
- Klukowo (Clukowo), z. zakr. 138
- Kobylaki-Konopki, przasn., Przasnysz, 1501 — 2E; 86
- Kobylin (dziś: Kmiecy i Nadrzeczny), przasn., Węgrzynowo, 1400 — 4F
- Kobylin-Jedyty (Kobilino), ciech., Pałuki 1409 — 5D; 54
- Kobylin-Paulinowo, ciech., Pałuki, 1428 — 5D
- Kobylinek, ciech., Pałuki, 1448 — 5D
- Kolno, miasto 57
- Kołaczków, ciech., Pałuki, 1421 — 5D; 102, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 114, 116, 117, 137
- Kołaki-Budzyno, ciech., Koziczyn, 1434 — 4D
- Kołaki-Janowięta, ciech., Koziczyn, 1512 — 4D; 53
- Kołaki-Kwasy, ciech., Koziczyn [1414—25] — 4C/D; 34, 53, 54, 77
- Kołaki-Morgi (Colaky, Kolakowo), ciech., Koziczyn [1450] — 4D; 53, 77
- ** Kołaki-Olczuchy, ciech., Koziczyn, 1512 — 4C/D; 53
- Kołaki Wielkie, przasn., Grudusk, [1414—25] — 3C
- Kołożąb, ciech., Gromadzyn, 1400 — 7B; 125
- Komory Błotne, ciech., Sońsk [1414—25] — 6C/D
- Komory Dąbrowne, ciech., Sońsk, 1512—6D
- ** Komory-Kaczory, ciech., Sońsk, [1448] — 6C
- Komsin, sąch., Czerwińsk, 1161 — 9A/B; 19 (ryc.), 23, 36, 37, 95 (ryc.), 97, 100
- Konarzewo-Marcisze, ciech., Gołymin Stary [1430] — 5D
- Konarzewo-Mierniki ciech., Gołymin Stary [1452] — 5D
- Konarzewo-Skórze, ciech., Gołymin Stary [1436] — 5D
- Konarzewo-Sławki, ciech., Gołymin Stary [1435] — 5D
- Konarzewo Wielkie, ciech., Gołymin Stary [1414] — 5D; 52
- Kondrajec, sąch., Sochocin, 1402 — 6C; 104, 110, 119, 125
- ** Kopytowo [sąch., Radzymin], [1414] — 7B
- Korytki (Korithkowo), z. wiska 61
- Korzkiew, z. krakowska 144
- Kosewo, z. zakr. 148
- Kosmowo, przasn., Pawłowo Kościelne, 1376 — 3D; 34, 126
- Kosmy Wielkie, ciech., Sońsk [1414—25] — 6C; 120, 125
- Kotermań (Cothorman), ciech., Ciechanów, 1436 — 4C; 117, 125
- Kownaty, sąch., Płońsk, 1402 — 7B; 22, 40, 64, 109
- Kownaty-Maćkowięta, przasn., Czernice Borowe [1414—25] — 4D; 19 (ryc.), 21, 22, 64
- Kozarzewo, sąch., Naruszewo, 1421 — 8A; 120
- Kozdroje, przasn., Lekowo, 1451 — 4C; 27

- Koziczyn (Coziczino), ciech., Koziczyn, 1396 — 4C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 34, 43—45, 53, 80
- Kozicznynek, z. ciech. 44, 53
- Koziminy Stare, sąch., Płońsk, 1416 — 7B
- Kozłowo (dziś połączone z osadą Pęczki pod nazwą: Pęczki-Kozłowo), ciech., Zielona, 1465 — 4D
- Kozły-Janowo, przasn., Łysakowo [1415] — 3C
- Koźniewo-Łysaki, ciech., Sońsk [1448] — 6D
- Koźniewo Średnie, ciech., Sońsk [1414—25] — 6D
- Koźniewo Wielkie, ciech., Sońsk [1448] — 6D
- * Krajewo-Pajki, przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 2D
- Krajewo-Wierciochy, przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 2D
- Kraków, miasto 135
- Kraski-Ślesice, ciech., Zielona [1414—25] — 4D; 47
- Krasne (Crasnye), przasn., Krasne, 1372 — 4E; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 62, 67, 85, 127, 137, 141 (ryc.)
- Krasnosielc (dawniej Sielc), przasn., Krasnosielc, 1387 — 3F; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 30, 61, 65—68, 136
- Kraszewo, ciech., Kraszewo [1414—25] — 5/6C; 28 (ryc.), 29 (ryc.) 44, 45
- Krery, przasn., Dzierzgowo, 1444 — 2C; 126
- Krępa Stara, przasn., Przasnysz, 1439 — 3E; 85
- Kromnów, z. sochacz. 36
- Królewiec, miasto 87, 137—139, 141 (ryc.)
- Królewo, ciech., Królewo, 1429 — 7C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 45, 95 (ryc.), 96, 100
- Krubin, ciech., Ciechanów, 1431 — 5C
- Krysk, sąch., Krysk, 1388 — 8B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 37, 38, 40—42, 108, 124, 125
- Krzynowłoga Mała, przasn., Krzynowłoga Mała [1415] — 2D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 66, 67, 69, 103—105, 116, 131
- Krzynowłoga Wielka (Crzinowłoga, Crzynowłoga Maior), przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 34, 43—45, 53, 80, 103, 105, 106 (ryc.), 137
- Krzyżewo, z. roż. 123
- * Kuchary, sąch., Sochocin, 1406 — 6C; 103, 104, 107 (ryc.), 110, 116, 117, 125
- Kuchary-Skotniki, z. zakr. 37
- Kuchary Żydowskie (dawniej: Stare), ciech., Gromadzyn, 1230 — 7B/C; 43, 120, 125
- Kurowo, przasn., Krasne, 1425 — 4E
- ** Kurzątki [przasn., Janowo], 1421 — 1C; 151
- * Kurzątki, sąch., Płońsk, 1410 — 7B; 40
- Kuskowo, przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3/4D; 126
- Kutno, miasto 139
- Kwiatkowo, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 1D
- ** Kwiatoniewo, sąch., Płońsk [1414] — 7B
- Lanantha, Lanyantha zob. Łanięta
- Lanzanky zob. Łazęki
- Łatonicze, z. zakr. 19 (ryc.), 25
- Lekowo, z. zawkrzeńska 26, 151
- Leszczyno Księżę, z. płocka 120
- Leszczyno Szlacheckie, z. płocka 120
- Leszno, przasn., Przasnysz [1414—25] — 4E
- Leśniewo, przasn., Karniewo, 1476 — 5E
- Leśniewo Dolne, przasn., Łysakowo, 1404 — 4C
- Lipa, ciech., Koziczyn, 1441 — 4C; 54, 77
- Lipa, przasn., Przasnysz, 1475 — 3E; 59, 102, 104, 107 (ryc.), 110, 117
- Lipowiec, ciech., Kraszewo, 1446 — 5C
- Lipowiec, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1436 — 2E; 59
- Lisewo, sąch., Płońsk, 1402 — 7B; 122, 126
- Lisiogóra, przasn., Krasne, 1425 — 4E; 123, 126
- Liw, miasto 139, 147
- Łaguny (dawniej: Gołębiewo; Sarnowiec), ciech., Zielona, 1436 — 4D; 48, 51, 56, 77

- Łanięta (Lanantha, Lanyantha), przasn., Krzynowłoga Mała, 1381 — 3D; 85, 104, 106 (ryc.), 109, 117
- Łazęki (Lanzanky), sąch., Żukowo, 1384 — 8A; 19 (ryc.), 22, 37, 60, 111, 124, 125
- Łazy, przasn., Podoś Stary, 1377 — 3F; 66, 68, 126
- ** Łączka, ciech., Zielona, 1488 — 4D/E
- Łączyno Stare, przasn., Dzierzgowo, 1432 — 2C
- ** Łebki-Golanki, ciech., Kraszewo, 1512 — 5C
- Łebki-Janusy, ciech., Kraszewo, 1430 — 5C
- Łebki Wielkie, ciech., Kraszewo, 1413 — 6C, 55
- Łęczycza, miasto 155
- Łęki, ciech., Pałuki, 1452 — 5D
- Łoje, przasn., Krzynowłoga Mała, 1423 — 2D; 87
- Łomża, miasto 138, 139
- Łopacin, ciech., Łopacin, 1404 — 6C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 44, 45, 126
- Łozino zob. Szlasy-Łozino
- Łukowo, przasn., Karniewo, 1376 — 5E; 61, 127, 131
- Łuszczewo, ciech., Nowe Miasto, 1361 — 7C; 43, 55
- ** Łysa Góra [przasn., Krzynowłoga Wielka], 1480 — 1E
- Łysakowo, przasn., Łysakowo, 1404 — 3C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 67, 141 (ryc.)
- Maków Mazowiecki, miasto 5F; 137—139, 141 (ryc.)
- Malechy, przasn., Karniewo, 1512 — 5E
- ** Malinowo (Malinowo Łazowe), przasn., Krzynowłoga Mała, 1426 — 3D; 69, 83, 87
- Małowidz, z. ciech., 35
- Marusy, ciech., Sońsk [1414—25] — 6D
- ** Mączki [przasn., Janowo], 1437 — 1C; 151
- Mchowo, przasn., Węgra, 1428 — 3D
- Mchówko, przasn., Węgra, 1442 — 3E
- Mężeninno-Kłoski, ciech., Ciemnowko, 1378 — 5D; 43
- Mężeninno-Węglowice (Vanglewicze; poprzednio: Gałazki, Kargoszyn), ciech., Ciemnowko, 1375 — 5D; 22, 43, 44, 138, 143
- Michowo, sąch., Płońsk, 1424 — 7B
- ** Mieczyki, ciech., Koziczyn, 1454 — 4D
- Mierzanowo, przasn., Łysakowo, 1365 — 3C
- Mieszki-Bardony, ciech., Ciechanów, 1487 — 5C
- Mieszki-Różki, ciech., Ciechanów, 1492 — 5C
- Mieszki Wielkie, ciech., Ciechanów, 1425 — 5C
- Międzyłесь, przasn., Dzierzgowo, 1444 — 2C/D; 126
- Milewo (Mylewo), sąch., Wierzbowiec [1414] — 7B; 52, 119, 125, 136, 137
- ** Milewo-Bagienica, przasn., Krasne, 1424 — 5D/E; 62
- * Milewo-Bolesty (dawniej: Janowiec), ciech., Gołymin Stary, 1418 — 5E; 52, 76
- Milewo-Malonki (dawniej: Zwierzewo), przasn., Karniewo, 1428 — 5E; 61
- Milewo-Nowa Wieś, przasn., Krasne, 1523 — 4E
- Milewo-Rączki, ciech., Zielona, 1454 — 5D/E; 51—53
- Milewo-Ruszczyny, przasn., Krasne, 1461 — 5E
- Milewo-Szwejkki, przasn., Krasne, 1423 — 5E; 62
- Milewo-Wierzchowonie, przasn., Karniewo, 1431 — 5E
- Milewo-Wypychy, przasn., Karniewo, 1512 — 5E
- Miłoszewiec Kmiecy (Miloschewo), przasn., Czernice Borowe, 1398 — 4D; 64
- Miłoszewiec-Toki, przasn., Czernice Borowe, 1500 — 4D
- Mińsk, miasto 139
- ** Miszewo Małe, ciech., Nowe Miasto, 1461 — 7C; 125
- Miawa, miasto 68, 137, 139, 141 (ryc.)
- * Modzele-Bartłomieje (dawniej: -Wik-tory), ciech., Nowe Miasto [1414—25] — 6C; 55, 78
- *Modzele-Białokozy, ciech., Nowe Miasto, 1487 — 6D; 78

- Modzele Bielne (Modzelye), ciec., Nowe Miasto, 1486 — 6D; 78, 137
- Modzele-Kubice, ciec., Nowe Miasto, 1475 — 6C/D; 78
- ** Modzele-Pisarki (Pyssarky), ciec., Nowe Miasto, 1517 — 6C; 78
- Modzele-Raki, ciec., Nowe Miasto, 1454 — 6C; 78
- Modzele-Wiktory zob. Modzele-Bartłomieje
- Modzele-Żelazy, ciec., Nowe Miasto, 1434 — 6D; 78
- Mokrskyegrandi, Mokrzskegrandi, Mokry Grunt zob. Zembrzus-Mokry Grunt
- Morawy-Kalisze (Kaliska), przasn., Krzynowłoga Mała, 1438 — 3D; 83, 85
- Morawy Wielkie (Murawi), przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 3D; 83
- Mosaki-Godacze, przasn., Krasne, 1423 — 4/5E
- Mosaki-Iłówko, przasn., Krasne, 1436 — 5E
- Mosaki-Łyżkowo, przasn., Krasne, 1459 — 5E
- Mosaki-Rukle, przasn., Krasne, 1535 — 5E
- Mosaki-Stara Wieś, przasn., Krasne, 1430 — 5E
- Moskwa, miasto 138, 139, 154
- ** Mościska [przasn., Krzynowłoga Wielka], 1437 — 2D; 85
- * Murawka (Murawa), ciec., Ciemnieuwko, 1385 — 5D; 43
- ** Murawy-Kossaki [ciech., Ciemnieuwko], [1414—25] — 5D; 80
- Murawy-Laski, ciec., Ciemnieuwko [1472] — 5D; 80
- Murawy-Wicherki, ciec., Ciemnieuwko [1472] — 5D; 76, 80, 87
- Nacpolsk, sąch., Żukowo, 1405 — 8A; 57, 120, 137
- **Nadolne [sąch., Płońsk], 1424 — 7B; 136
- Nalęcze (Nalanczye), przasn., Przasnysz [1448] — 4D; 51
- Naruszewo, sąch., Naruszewo, 1347 — 8B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 37, 41, 94, 95 (ryc.), 96, 100
- Nasielsk, miasto 41, 137—139, 141 (ryc.)
- Nasierowo Dolne (Nassyrowo), ciec., Ciemnieuwko, 1385 — 5D; 34, 43, 44, 55, 125
- Nasierowo-Dziurawieniec (dawniej: Zasonie), ciec., Ciemnieuwko, 1449 — 5D
- Nidzica, miasto 71, 87, 137, 139, 141 (ryc.), 151
- Nieborzyn, sąch., Czerwińsk, 1381 — 4C; 37
- Nieborzyn, ciec., Koziczyn, 1442 — 8/9A/B; 126
- ** Nieczyki, ciec., Kraszewo [1414—25] — 5C
- Nieradowo, ciec., Pałuki, 1511 — 5D
- Niesiobędy (Nyessyebanth, Nyeszebanth), ciec., Zielona [1414—25] — 4D; 62, 76
- Niesłuchy, ciec., Sońsk [1414—25] — 6D
- Niestum (Niecostoim, Nyestumye), przasn., Ciechanów, ok. 1240 — 4C; 27, 61, 71, 85, 96, 159
- Niesułowo (Nyesulowalanka), przasn., Krasnosielc, 1474 — 3G; 68, 84, 86
- Niewikła, sąch., Gromadzyn, 1410 — 7B; 40, 119, 125
- Niskie Wielkie, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1424 — 1D
- Nosowo (Nossowo; niezidentyfikowane) 69
- Nowe Miasto (Novemyasto), niegdyś miasto — 7C; 34, 41, 44, 71, 136—139, 141 (ryc.), 155
- Nowogród (Novigrod), miasto 46
- Nowogródek, miasto 138, 139
- Nur, miasto 139
- Nuzewo, ciec., Ciechanów, 1425 — 5C
- Obiezdino Górne, ciec., Pałuki [1414] — 5D; 54, 77
- Obrąb, przasn., Węgra [1414—25] — 3D
- Obrąb, sąch., Sochocin, 1411 — 6B; 119, 125
- Obrębiec, przasn., Węgra, 1452 — 3D
- Oględa, przasn., Przasnysz [1414—25] — 3E; 68, 104, 106 (ryc.), 108
- Ojrzeń, ciec., Kraszewo, 1390 — 6C; 43, 85

- ** Ojrzeń-Łabędy, ciech., Kraszewo, 1512 — 6C
- ** Ojrzeń-Ogorzałka [ciech., Kraszewo], 1512 — 6C
- Oleszki (Oleschky; niezidentyfikowane) 22
- Olszewiec, przasn., Węgry, 1384 — 3C
- Olszewska, ciech., Ciemnowko, 1473 — 5D
- Opinogóra Dolna, ciech., Pałuki, 1413 — 4D; 34, 124
- Opinogóra Górna, ciech., Pałuki, 1401 — 4D; 34, 49, 50, 102, 104, 107 (ryc.), 111, 114, 117, 125, 127, 158
- Orły, ciech., Sońsk, 1426 — 6D
- Osieczek, sąch., Naruszewo, 1450 — 8A; 72
- Osień, sąch., Kobylniki, 1394 — 9A; 19 (ryc.), 22, 36, 37, 124, 125
- Oswiec Kmiecny (Ossowycyz), przasn., Przasnysz, 1438 — 3E; 83, 85
- Oswiec Szlachecki (Ossowycyz), przasn., Przasnysz, 1437 — 3E; 85
- ** Ossowikierz [ciech., Pałuki], 1452 — 5D
- Ostaszewo-Pańki, ciech., Szyszki, 1486 — 6D
- Ostaszewo Wielkie, ciech., Szyszki [1414—25] — 6D
- Ostaszewo-Włuski, ciech., Szyszki, 1484 — 6D
- Ostrołęka (Ostrolanka), miasto 24, 68, 86, 136, 138, 139, 141 (ryc.)
- Ostrowe-Kopce (Ostrowi; -Przedbory lub -Stańczyki), przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 2D; 84
- Ostrowe-Zbrochy (Ostrowi), przasn., Krzynowłoga Mała, 1435 — 2D; 85
- Oszustowo (Oschustowo; niezidentyfikowane) 85
- Ożumiech (Oszimyechi), przasn., Dzierzgowo, 1426 — 2D; 71, 73
- Pajewo-Króle, ciech., Pałuki, 1512 — 5D
- Pajewo-Szwelice, ciech., Pałuki, 1513 — 5D
- Pajewo Wielkie, ciech., Pałuki, 1413 — 5D; 50, 55
- Pałuki, ciech., Pałuki, 1385 — 5D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 43—45, 49, 50, 54
- Parlin, sąch., Czerwińsk, 1155 — 9A; 19 (ryc.), 23, 36, 37, 95 (ryc.), 97, 100
- Pawłowo Kościelne (Pawłowo), przasn., Pawłowo Kościelne [1414—25] — 3D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 67, 69, 71, 85, 87, 123, 126
- Pawłówek, przasn., Pawłowo Kościelne, 1456 — 3D; 126
- ** Pernaki, ciech., Ciechanów, 1512 — 5C
- Perzanki-Borek, przasn., Krasnosielc, 1502 — 3F
- Perzanowo, z. roz. 124
- Petrykozy, z. warsz. 108
- Pęczki (dziś połączone z osadą Kozłowo pod nazwą: Pęczki-Kozłowo), ciech., Zielona, 1437 — 4D; 51
- ** Pęczki-Sarnowo [ciech., Zielona], 1446 — 4D
- Pienice (Pyenycze), przasn., Krasnosielc, 1386 — 3F; 24, 67, 126
- Pierzchały-Stara Wieś, przasn., Węgra, 1440 — 3D
- Pilitowo (Pilchtowo), sąch., Płońsk, 1402 — 7B; 119, 120, 136
- Piotrków Trybunalski, miasto 135
- Piotrków, z. warsz. 77
- Piotrowo (Potrowo), sąch., Naruszewo, 1426 — 8A; 98, 99, 120
- ** Pisarzewo [ciech., Ciechanów], 1436 — 5C; 147, 148
- Płock, miasto 30, 135
- Płodownica (nie zlokalizowana), [przasn., Krasnosielc lub Karniewo], 1400 — 25, 124, 126, 127
- Płoniawy (dziś: -Bramura, -Kolonja, Nowe), przasn., Podoś Stary, 1376 — 4F; 65—67
- Płońsk (Plonsko, Plonsko), miasto 22, 23, 28 (ryc.), 38, 40, 41, 136, 137, 139, 140, 141 (ryc.), 155
- Poczernin, sąch., Krysk, 1402 — 7/8B
- Podoś Stary (Podossye), przasn., Podoś Stary, 1377 — 4F; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 30, 61, 65—68, 126, 141 (ryc.)
- Pogąsty, ciech., Sońsk [1414—25] — 6C; 159
- Pogorzelec zob. Milewo-Bagienica
- Pokojewo, ciech., Pałuki, 1487 — 4D; 47

- Połoń, przasn., Chorzele, 1526 — 2E; 102, 104, 107 (ryc.), 110, 114, 115
- Pomieczowo (dawniej: Pomnichowo), z. zakr. 148
- Pomorze, ciech., Ciechanów, 1435 — 5D; 49, 50, 102, 104, 107 (ryc.), 114, 117
- Poryłe, z zakr. 143
- Postruże Duże, sąch., Krysk, ok. 1240 — 8B; 36, 37, 96, 125
- Postruże Małe, sąch., Krysk, 1481 — 8B; 72
- Potyry (dawniej: Grąbczewo-Potyry), sąch., Naruszewo, 1497 — 8A; 72, 74
- Powige, Powuje zob. Romany-Janowięta
- Poznań, miasto 30, 138, 139
- Pruszkowo, ciech., Królewo, 1398 — 7C; 43
- ** Pruszkowo Nadolne, ciech., Królewo, 1424 — 7B
- Przasnysz (Przaschnis, Przaschnisch, Przaschnysch, Przasnisz, Przasnysch), miasto, 1416 — 3E; 19 (ryc.), 26, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 39 (ryc.), 57, 58, 68, 85, 87, 101, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 115, 117, 136—140, 141 (ryc.), 152—157
- Przążewo, ciech., Ciechanów, 1436 — 4C; 102, 105, 107 (ryc.), 110, 114, 115
- Przedwojowo (Przedwoyewo), ciech., Ciechanów [1414—25] — 4C; 125, 136, 162
- Przybojowo, z. zakr. 124
- Przyrowo, ciech., Małużyn, 1440 — 6B
- Przytuły, przasn., Krasnosielc, 1465 — 3F
- Przywilcz, przasn., Łysakowo, 1387 — 3C; 34, 126
- Pszczółki-Szerszenie, przasn., Grudusk [1414—25] — 3C
- Pułtusk, miasto 28 (ryc.), 29 (ryc.), 137—139, 141 (ryc.), 144, 147
- Purzyce-Pomiany, przasn., Grudusk, 1405 — 3C
- Purzyce-Trojany, przasn., Grudusk, 1448 — 3C
- Pysarky zob. Modzele-Pisarki
- Raciąż, miasto 22, 41, 136—133, 141 (ryc.), 147
- ** Radoszewice [sąch., Czerwińsk], 1161 — 9A/B; 36, 37, 95 (ryc.), 97, 100
- Radzanowo, z. płocka 102, 124, 143
- Radzieje (dziś: -Bedy i -Wity), ciech., Pałuki, 1435 — 4D
- Radzikowo [sąch., Radzikowo], 1221 — 9B; 19 (ryc.), 24, 25, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 36, 37, 40, 41, 102, 105, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 116, 141 (ryc.)
- Radzymin, sąch., Radzymin, 1384 — 8B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 38, 40—42, 74
- * Radzymin [przasn., Lekowo], 1436 — 4C; 27, 125, 127
- Radzyminek, sąch., Radzymin, 1475 — 8B; 72, 74
- Rafały, przasn., Karniewo, 1471 — 5E
- Rajgród, miasto 139
- Raki, przasn., Krasnosielc, 1449 — 3F; 127, 131
- ** Rakowo [ciech., Pałuki], 1424 — 4D
- Rapaty-Sulimy, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1425 — 1D
- Raszewo (Raschewo; dziś: Włociańskie i Dworskie), sąch., Kobylniki, 1402 — 8A; 19 (ryc.), 22, 136
- Rawa, miasto 96
- Rąbierz [przasn., Grudusk], 1444 — 3C
- Regimin, przasn., Lekowo, 1512 — 4C; 27
- Rembielin, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1422 — 1E; 126
- ** Rembiszewo (Rambischewo), przasn., Janowo. 1418 — 1C; 70
- Rębkowo, z. zakr. 78
- * Rębowo (Rambowo), ciech., Pałuki, 1386 — 5D; 43, 76, 77, 127
- ** Rogaczyny [ciech., Pałuki], 1426 — 5D
- * Rogatkowo [sąch., Radzymin], 1467 — 8B; 72, 95 (ryc.), 96, 100
- Rogowo, przasn., Podoś Stary, 1377 — 3E; 66
- Romanowo, przasn., Węgrzynowo [1414—25] — 5E; 126
- Romany-Fuszki (dawniej: Romany-Złotykieryz), przasn., Krzynowłoga Mała, 1451 — 3E; 83, 85
- Romany Górskie, przasn., Krzynowłoga Mała, 1452 — 3D/E
- Romany-Janki, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D
- Romany-Janowięta (dawniej: Romany-Powyje), przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 3D/E; 83, 84, 87

- Romany-Sebory, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 3D
- Romany-Sędzięta, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2D
- Romany-Zalesie, przasn., Krzynowłoga Mała, 1424 — 2D; 70
- Romany-Złotykiierz (Słothikyerz, Złothokiers, Złothy Kyers) zob. Romany-Fuszki
- Ropele (Ropilie), przasn., Ciechanów [1414—25] — 4C; 27, 70, 159, 162
- ** Ropele-Droźniewo, przasn., Ciechanów [1414—25] — 4C; 27
- Rostkowo, przasn., Węgra, 1427 — 4D; 123, 126, 127
- (Roszenicze, Roszennicza — niezidentyfikowane) 68, 117
- Rozan (Rozan), miasto 24, 68, 136, 138, 139, 141 (ryc.)
- Ruda, przasn., Przasnysz, 1512 — 4E; 102, 105, 107 (ryc.), 110, 114, 115, 138
- Ruda, przasn., Dzierzgowo, 1495 — 2C; 126
- Rudno-Jeziorowo, przasn., Krzynowłoga Mała, 1428 — 3D; 69, 131
- Rudno Kmiece, przasn., Krzynowłoga Mała [1414—25] — 3D; 69, 83, 105, 106 (ryc.)
- Rudno-Kosiły, przasn., Krzynowłoga Mała, 1428 — 2D
- Ruszkowo, ciech., Gołymin Stary, 1385 — 5D; 43
- Rutki, przasn., Karniewo [1414—25] — 5E; 87
- Ruzieck, przasn., Krasnosielc, 1450 — 3G; 25, 68, 86, 136
- ** Rybice [przasn., Węgra], 1440 — 3/4D
- Rycice (Ricicze), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1416 — 2E; 86
- Ryki-Borkowo (Borkowo) przasn., Janowo, 1436 — 1D; 86
- Rzeczki-Gąski, ciech., Ciechanów, 1512 — 5C
- Rzeczki-Orszymy (Rzeczkowo), ciech., Ciechanów, 1401 — 5C/D; 137
- Rzeczki-Wólki, ciech., Ciechanów, 1512 — 5C
- Rzęgnowo, przasn., Pawłowo Kościelne, 1444 — 3C/D; 126
- Rzy, sąch., Sochocin, 1402 — 6C; 105, 107 (ryc.), 110, 115, 119, 125
- **Salonki, przasn., Przasnysz, 1452 — 4E
- Sanplino, Schamplino zob. Szemplino Wielkie
- Sarbiewo, sąch., Sarbiewo, 1403 — 6B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 41, 42, 105, 111, 124, 125
- Sarnowa Góra, ciech., Sońsk, 1426 — 6C; 102, 105, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 114
- Sarnowiec zob. Łaguny
- Sąchock zob. Sochocin
- Sątrzaska, przasn., Podoś Stary, 1377 — 3E; 66
- Schdzarka, Sdzarka zob. Zdziarka
- Sdziwyskye zob. Zdziwój Stary
- Sdbiky, Stbikowo, Sthbyky zob. Żbiki
- Serock, miasto 139, 141 (ryc.)
- Sieciachów, niegdyś miasto 135
- Siedlin, sąch., Płońsk, 1398 — 7B; 37, 38, 95 (ryc.), 96, 100
- Sielec, sąch., Czerwińsk, 1435 — 9A; 19 (ryc.), 23, 72, 95 (ryc.), 97, 100
- Sierakowo, przasn., Przasnysz [1414—25] — 4E
- Sierpc, miasto 138
- Skarboszewo, sąch., Naruszewo, 1423 — 8A
- Skarzyn, sąch., Radzymin, 1389 — 7B; 22, 37, 38, 136
- Skarzynek, ciech., Kraszewo [1420] — 5C
- Skierki (Skyerky), przasn., Przasnysz, 1425 — 4D; 105, 111, 115, 136
- Skrobocin, ciech., Sońsk [1414—25] — 6D
- Skrzynki, sąch., Radzymin, 1425 — 7B
- Skwary Dąbrowe, sąch., Naruszewo [1414] — 8B
- * Skwary-Jasionki, sąch., Naruszewo [1445] — 8B; 72, 74
- Skwary-Troski, sąch., Naruszewo [1420] — 8A
- Słothikyerz zob. Romany-Fuszki
- Sławki, przasn., Krasnosielc, 1467 — 3F
- Słonim, miasto 139
- Słonzewo (Słunczewo), z. zakr. 63
- Słoszewo, sąch., Sarbiewo, 1409 — 7B
- Słotwin [sąch., Krysk], [1414—25] — 8B; 19 (ryc.), 23, 95 (ryc.), 97, 100
- Smardzewo, sąch., Sarbiewo, 1405 — 6B

- Smogorzewo, z. zakr. 48
 Smoleń-Brzęczki, przasn., Węgra, 1472 — 3D
 Smoleń-Daćbogi, przasn., Węgra, 1426 — 3D; 69, 87
 Smoleń-Poluby, przasn., Węgra, 1450 — 3D
 Smoleń-Trzcianka, przasn., Węgra [1414 — 25] — 3D; 69
 Smoleńsk, miasto 138, 139
 Smosarz (dziś: -Dobki i -Pieńki), ciech., Pałuki [1414—25] — 5D; 125
 Sobanice (Sobanicze), sąch., Pilichowo, 1391 — 8A; 19 (ryc.), 22, 37, 124, 125, 137
 Sobieski, sąch., Królewo, ok. 1240 — 7C; 19 (ryc.), 25, 36, 37, 96, 104, 106 (ryc.), 107 (ryc.), 111, 114, 116, 117
 Soboklęszcz, ciech., Sońsk, ok. 1240 — 6D; 43, 95 (ryc.), 96, 100
 Sochaczew, miasto 139
 Sochocin (Sanhoczino), miasto, 1385 — 6B; 19 (ryc.), 22—24, 26, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 39 (ryc.), 41, 75, 107 (ryc.), 110, 111, 119—122, 124, 125, 128, 135, 136, 139, 141 (ryc.), 143, 149—151, 153—156
 Sokołowo, przasn., Grudusk, 1425 — 3C
 * Sokołówek, ciech., Ciechanów, 1403 — 5C; 95 (ryc.), 96, 100
 Sońsk, ciech., Sońsk, 1385 — 6D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 43—45, 80, 137
 Sosenkowo, z. wysz. 120
 Sosnowo, ciech., Pałuki [1414—25] — 4D; 46, 47
 ** Sowino [ciech., Zielona], 1472 — 4E
 Spędoszyn, ciech., Łopacin, [1414—25] — 6C; 55
 Srebrna, sąch., Wrona, 1349 — 8A; 19 (ryc.), 24, 37, 38, 75, 103, 105, 106 (ryc.)
 Stara Wieś-Płoskie, przasn., Janowo, 1416 — 1D; 35, 71
 ** Starościce [ciech., Ciemnowko], 1385 — 5D; 43
 Strachowo, sąch., Płońsk, 1400 — 7B
 Strachówko, sąch., Płońsk [1414—25] — 7B
 Strubiny, sąch., Płońsk, 1316 — 7B; 37, 95 (ryc.), 97, 100
 Strusin, ciech., Sońsk [1414—25] — 5/6D
 Stryjewo Małe, z. ciech. 34
 Stryjewo Wielkie, przasn., Łysakowo, 1421 — 4C; 34, 126, 127
 Strzembowo, z. zakr. 57
 Strzelnia, przasn., Łysakowo, 1428 — 3C
 Suche, przasn., Podoś Stary, 1377 — 4F; 66
 Suchcice, z. łomż. 120
 Suchodół (Suchodol, Szvchodol) z. zakr.? 70
 Sulerzyż, z. zawkrzeńska 153
 ** Swaszyce [sach., Kobylniki], [1414—25] — 9A
 Szczepanki-Stara Wieś, ciech., Koziczyn, 1437 — 4D
 * Szczeżewo, sąch., Czerwińsk, ok. 1240 — 9A; 36, 37, 96
 Szczuki, przasn., Krasne [1414—25] — 4E
 Szczurzyn, ciech., Ciechanów, [1414—25] — 5C; 19 (ryc.), 21
 Szczytno, miasto 87, 139
 Szczytno, sąch., Krysk [1414—25] — 8B
 Szemplino Czarne, przasn., Janowo, 1429 — 1C
 Szemplino Wielkie Sanplino Schamplino), przasn., Janowo, 1429 — 1C; 70, 71, 73, 136
 Szeromin, z. płocka 22
 Szła, przasn., Przasnysz, 1475 — 3E; 102, 105, 107 (ryc.), 110
 Szlachcino zob. Chełchy Iłowe
 Szlasy (Slassy, Słaszy), z. łomż. 46
 Szlasy-Gręzko, z. łomż. 46
 ** Szlasy-Kieliszki, ciech., Zielona [1433] — 4D/E; 46, 77
 Szlasy-Lipno, z. łomż. 46
 Szlasy-Leszczce, ciech., Zielona [1414—25] — 4D; 46, 47
 Szlasy-Łopienice, z. łomż. 46
 Szlasy-Łozino (Lozino), przasn., Węgrzynowo [1414—25] — 4E; 46, 47, 126
 Szlasy-Mieszki, z. łomż. 46
 Szlasy-Umieny (Hvnyemycze, Unyemycze, Unyemy), ciech., Zielona [1417] — 4D; 46—48, 76
 Szlasy Żalne, ciech., Zielona [1414—25] — 4D; 46, 47, 51, 77
 Szpaki, przasn., Dzierzgowo, 1474 — 3C
 Szpondowo, sąch., Płońsk, 1416 — 7B; 159

- Szulmierz, ciech., Koziczyn [1414—25] — 4C; 49
- Szumsk, przasn., Dzierzgowo, 1402 — 2C; 126
- Szwejki, ciech., Sońsk, 1434 — 6D; 158, 159
- Szymaki, sąch., Sarbiewo [1414—25] — 7B; 105, 111, 125
- Ślepowrony, sąch., Płońsk, 1398 — 7B; 37, 44
- Ślubowo (Ślubowo), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1451 — 2D; 85
- ** Ślubowo-Kurzyny [ciech., Nowe Miasło], 1477 — 6D
- Śmiecin, ciech., Ciechanów, 1411 — 5C; 19 (ryc.), 21
- Świniary (Swinari, Swinary), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1425 — 2D/E; 73, 83
- Tańsk-Dobrogosty, przasn., Dzierzgowo [1414—25] — 2C
- Tańsk-Grzymki, przasn., Dzierzgowo [1420] — 2C
- Tańsk-Pęcherze, przasn., Dzierzgowo [1511] — 2C
- Tańsk-Przedbory, przasn., Dzierzgowo [1414—25] — 2C
- Tarchomin, z. warsz. 124
- Targonie, przasn., Lekowo, 1413 — 4C; 27, 109, 127
- Tatary, ciech., Ciechanów, 1471 — 5C; 19 (ryc.), 21, 49, 102, 105, 107 (ryc.), 110, 115, 116
- Tłucznice, przasn., Karniewo [1440] — 5E; 127
- Toruń, miasto 135, 138
- Trębki (dawniej: Trąbki), z. zakr. 111
- Trętowo-Mazunięta, ciech., Pałuki, 1494 — 4D
- Trętowo-Pełzy (Trantowo), ciech., Pałuki [1414—25] — 4D; 46, 47, 77
- * Truszki, ciech., Ciechanów [1414—25] — 5D; 55
- Trzcianka (Trczianka), przasn., Ciechanów 1426 — 4C; 27, 35, 125
- Trzpioły, ciech., Kraszewo, 1512 — 6C
- Turowo, ciech., Zielona [1414—25] — 4D; 48, 123, 126
- Ulatowo-Adamy, przasn., Krzynowłoga Wielka, 1407 — 2E
- Ulatowo-Barzuchy, przasn., Krzynowłoga Wielka [1414—25] — 2E; 117
- Ulatowo-Zalesie (Ulatowo, Ulotowo, Vlathowo, Wlathowo), przasn., Krzynowłoga Wielka, 1504 — 2E; 83—86, 105, 111, 122
- Unyemy, Unyemycz zob. Szlasy-Umienny
- Vanglewicze zob. Mężenino-Węglowice
- Vysnyewo zob. Wiśniewo-Dziarnowo
- Wambrzusz zob. Zembrzus-Mokry Grunt
- ** Warchoły [przasn., Przasnysz], 1477 — 3D
- Warszawa, miasto 87, 121, 135, 139
- Wasily-Zygny (Wassilowo), przasn., Duchymin Kościelny [1414—25] — 1D; 70
- Watkowo Stare (Wathkowo), ciech., Gołymin Stary, ok. 1240 — 5D; 43, 95 (ryc.), 96, 100, 137
- Wąsosz, miasto 139
- Węgra (Wangra), przasn., Węgra, 1398 — 3C; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 67, 71, 86, 137
- Węgrów, miasto 139
- Węgrzynowo (Wangrzinowo), przasn., Węgrzynowo [1414—25] — 4E; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 47, 62, 66, 67, 85, 111, 121, 126, 128
- Wężewo, przasn., Bogate [1426] — 4E; 63, 123, 126
- Wichorowo, sąch., Radzymin, 1410 — 8B
- Wielgołęka, ciech., Gołymin Stary, 1466 — 5E; 124, 125
- Wielodróż, przasn., Bogate, 1377 — 4E; 66, 123, 126
- Wierzbowiec (dziś: -Koliszewo, -Łęgi, Nowy), sąch., Wierzbowiec, 1402 — 6B; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 41, 42
- Wierzbowo (Wyrzbowo), ciech., Koziczyn, 1388 — 4D; 43, 54, 64, 76, 77, 126
- Wilkowiec, sąch., Czerwińsk, 1256 — 9B; 17, 19 (ryc.), 23, 24, 36—38, 95 (ryc.), 97, 98, 100
- Wilkowo, ciech., Pałuki, 1472 — 4D; 37
- Wilkowuje (dawniej: W. Duże), sąch., Czerwińsk, 1394 — 9B; 19 (ryc.), 23, 37, 95 (ryc.), 97, 100, 155

- ** Wilkowuje Małe [sąch., Czerwińsk], 1487 — 9B; 19 (ryc.), 23, 72, 95 (ryc.), 97, 100, 155
- *Wilksin, przasn., Grudusk, 1444 — 3C
- Wilno. miasto 138
- Wiśniewo-Dziarnowo (Vysynyewo), przasn., Grudusk, 1395 — 3C; 34, 137
- Wizna, miasto 138
- Wlalhowo zob. Ulatowo-Zalesie
- Włodzimierz Wołyński, miasto 135
- Włosty (Włostki), przasn., Lekowo, 1470 — 4C; 27
- Wola, sąch., Czerwińsk, 1448 — 9A; 72, 95 (ryc.), 96, 100
- ** Wola Garnowska [ciech., Gołomin Stary], 1437 — 6D
- ** Wola Gąsowska [ciech., Sońsk], 1513 — 6D
- Wola Gołyminska, ciech., Gołymin Stary, 1468 — 5E; 124, 125
- ** Wola Krasieńska, przasn., Krasne, 1450 — 4E
- ** Wola Łowczewska [ciech., Nowe Miaso], 1426 — 7C
- Wola Ostaszewska [ciech., Szyszki], 1456 — 6D
- Wola Pienicka, przasn., Krasnosielec [1418] — 4F; 126
- Wola Rańcza, ciech., Szyszki [1484] — 6D
- ** Wola Rembielińska [przasn., Chorzele], 1512 — 1E
- ** Wola Węgrzynowska [przasn., Węgrzynowo], 1452 — 4E
- Wola Wierzbowska (Vola Wirzbowska), ciech., Koziczyn, 1388 — 4D; 34, 43, 54, 60, 76, 77, 105, 108, 111, 124, 126
- Wola Wodzyńska, sąch., Sochocin, 1485 — 6B/C; 72
- ** Wola Wronowska [przasn., Karniewo], 1463 — 5E; 127
- Wola Zaborowska, z. wysz. 120
- ** Wola Żarnowska [przasn., Grudusk], 1450 — 3C
- Wołkowysk, miasto 139
- Woźniki-Zawady, sąch., Radzymin, ok. 1240 — 8B; 36, 37, 96, 125
- * Wólka Brzozowska, przasn., Dzierzgowo, 1502 — 1/2D
- Wólka Drażdżewska (dawniej: Dobrawo-
la), przasn., Karniewo, 1470 — 3F; 131
- Wólka Łanięcka, ciech., Pałuki, 1452 — 4D
- Wronowo, przasn., Karniewo, 1458 — 5E; 127, 131
- Wrońska (Wronska), z. zakr. 136
- Wróblewo, ciech., Pałuki, 1404 — 5D
- Wróblewo, sąch., Radzymin, 1423 — 8A
- ** Wysokie Brzegi [ciech., Koziczyn], 1446 — 4C/D
- Wyszczele, ciech., Sońsk, 1426 — 5D
- Wyszogród (Vischegrad, Wissegrad), miasto 9A; 37, 135, 136, 139
- Zaborowo, z. wysz. 120
- Zagajewo, sąch., Naruszewo, 1517 — 8A; 72
- ** Zagórze, sąch., Czerwińsk, 1424 — 9B
- Zagwizdy, ciech., Nowe Miasto, 1512 — 7C
- Zakroczym (Zacroczim), miasto — 9C; 18, 23—25, 37, 41, 121, 135—137, 139, 141 (ryc.), 155
- Zakrzewo, przasn., Karniewo, 1376 — 5E; 61, 126
- Zakrzewo, przasn., Łysakowo [1414—25] — 4C
- Zalesie, z. ciech., 61
- Zalesie (Zaleska), przasn., Krasne, 1427 — 5E; 126, 136
- Zalesie, przasn., Karniewo, 1431 — 5E; 126
- Załęże, z. warsz. 124
- Załogi-Cibory, przasn., Czernice Borowe, 1426 — 4D; 64, 65
- Załuże-Imbrzyki, ciech., Pałuki [1425] — 4D; 54
- Załuże-Niemierzyce, ciech., Pałuki [1414—25] — 4D
- Zarębin, sąch., Czerwińsk [1414] — 9B; 19 (ryc.), 22
- Zaręby, przasn., Węgrzynowo, 1425 — 5E
- Zasonie zob. Nasierowo-Dziurawieniec
- Zasonie, z. zakr. 19 (ryc.), 25
- Zawadki, przasn., Podoś Stary, 1448 — 3E
- Zawady, ciech., Nowe Miasto, 1452 — 6C
- * Zawady, przasn., Grudusk, 1517 — 3C
- Zawady, sąch., Płońsk, 1421 — 7B

- Zawady Dworskie, ciech., Gołymin Stary, 1466 — 5E; 124, 125
- Zawady Dworskie, przasn., Podoś Stary, 1377 — 4F; 66
- Zberoz (dziś: Dworski i Włociański), przasn., Węgra [1414—25] — 3D
- Zblich (dziś: Nowa i Stara), przasn., Podoś Stary, 1377 — 4E; 66, 123, 126
- Zdunowo (Parva Sdunowo), z. zakr. 137
- Zdziarka (Schdzarka, Sdzarka), sąch., Czerwińsk, 1390 — 9B; 19 (ryc.), 23, 37, 95 (ryc.), 97, 99, 100
- Zdziwój Stary (Sdziwyskye), przasn., Janowo, 1429 — 1D; 71, 86, 122, 123, 126
- Zembrzus-Mokry Grunt (Mokrskyegrandi, Mokrzskęgrandi, Wambrzusz, Zambrzusch et Mocregrandi), przasn., Janowo, 1421 — 1C; 35, 70, 71, 73, 83, 87, 136
- Zembrzus-Rembowo, przasn., Janowo, 1415 — 1C; 70
- Zembrzus Wielki, przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3C
- Zeńbok (Zembok), przasn., Zeńbok [1414—25] — 4C; 26, 27, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 66, 67
- Zgierz, miasto 122
- Zielona, sąch., Sochocin, 1351 — 6C; 37, 105, 110, 115, 119, 125
- Zielona, ciech., Zielona [1414—25] — 4D; 28 (ryc.), 29 (ryc.), 44—49, 51, 52, 64, 77, 80, 133
- Zlothokierz, Zlotho Kyers zob. Romany-Fuszki
- Zwierzewo (Zwyerzewo) zob. Milewo-Malonki
- Żabin Łukowski, przasn., Karniewo, 1474 — 5E; 124, 125
- Żaboklik Wielki (Zabocliky), przasn., Grudusk, 1421 — 3D; 69, 83, 87
- Żarnowo, przasn., Grudusk, 1401 — 3C; 143
- Żbiki-Gawronki (Sbyky), przasn., Krasne, 1425 — 4E; 63, 64
- Żbiki-Starki (Stbikowo), przasn., Krasne [1414—25] — 4E; 63, 64, 87
- Żbiki Wielkie (Sdbiky, Stbbyky), przasn., Krasne, 1426 — 4E; 62—64, 83, 123
- Żebry (dziś: -Idźki, -Kordy, -Marcisze), przasn., Czernice Borowe, 1398 — 3C
- Żelechy (Zelechowo), sąch., Wierzbowiec, 1405 — 7B; 119, 125, 136
- ** Żelechy-Błeszki [sąch., Wierzbowiec], 1450 — 7B; 72, 74
- ** Żelechy-Maczki [sąch., Wierzbowiec], [1414] — 7B
- Żmijewo-Gaje, przasn., Żmijewo Kościelne, 1444 — 4C
- Żmijewo Kościelne, z. zawkrzeńska 27
- Żmijewo-Nikły, przasn., Żmijewo Kościelne 1431 — 4C
- ** Żmijewo-Włosty, przasn., Żmijewo Kościelne, 1441 — 4C
- Żochy, ciech., Kraszewo [1414—25] — 6C
- Żukowo, sąch., Żukowo, 1394 — 8A; 19 (ryc.), 22, 28 (ryc.), 29 (ryc.), 37, 40, 41, 95 (ryc.), 97, 100, 126, 141 (ryc.)

ARCHEOLOGIA POLSKI

Tom XIII, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 264+4 nlb. + 2 wklejki map	55,—
Tom XIII, z. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 520	50,—
Tom XIV, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 274+4 wklejki nlb.	50,—
Tom XIV, z. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 522+1 wklejka	50,—

BIBLIOTHECA ANTIQUA

Vol. VIII Stanisław Jan Gąsiorowski, <i>Pisma wybrane</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 357 + 5 nlb.	72,—
Vol. IX, Maria Nowicka, <i>La maison privée dans l'Égypte ptolomaique</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 180	40,—

PRACE ZAKŁADU ARCHEOLOGII ANTYCZNEJ IHKM PAN (wyd. techniką offsetową)

Zeszyt 23, Kazimierz Majewski, <i>La question du «mode de production asiatique» dans la civilisation égyptenne à la lumière des sources archéologiques</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 68	12,—
Zeszyt 24, Stanisława Kołkówna, <i>Materiały do bibliografii archeologii śródziemnomorskiej w Polsce za lata 1961—1965</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 102	13,—
Zeszyt 25, Stanisława Kołkówna, <i>Materiały do bibliografii archeologii śródziemnomorskiej w Polsce, 1966—1967</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, Ossolineum, ss. 52	10,—

INVENTARIA ARCHAEOLOGICA, POLOGNE

Fasc. XX, Teresa Dąbrowska, et Jerzy Okulicz, <i>La Tène III</i> , Łódź—Warszawa 1968 PWN, Planches 121—125 (11 feuilles)	24,—
Fasc. XXI, Krzysztof Dąbrowski, Eleonora Kaszewska, <i>Période de la Tène (Environs de Kalisz)</i> , Łódź—Warszawa 1968 PWN, Planches 126—129 (11 feuilles)	24,—
Fasc. XXII, Leszek Gajewski, <i>Fin du Néolithique — de la période de Hallsattf</i> , Planches 130—126 (10 feuilles) (w druku)	
Fasc. XXIII, Anna Stankiewicz-Węgrzykowska, <i>Civilisation lusacienne (Groupe de Haute-Silesie — Petite-Pologne)</i> , Planches 137—140 (12 feuilles) (w druku)	

POLSKIE BADANIA ARCHEOLOGICZNE

Tom 16, Eligia i Jerzy Gąsowski, <i>Łysa Góra we wczesnym średniowieczu</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1970 Ossolineum, ss. 131 + 2 nlb. + 2 wklejki	40,—
---	------

SPRAWOZDANIA ARCHEOLOGICZNE

Tom XIX, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 504 + 10 wklejek rycin	100,—
Tom XX, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 500 + 12 wklejek	100,—
Tom XXI, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 444 + 15 wklejek nlb.	100,—

KWARTALNIK HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

Rok XVI, 1—4 (1968), Warszawa 1968 PWN, ss. 776 + 2 wklejki rycin + indeks treści i autorów za 1967 r.	140,—
Rok XVII, 1—4 (1969), (w druku)	

STUDIA I MATERIAŁY Z HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

Tom XXX, <i>Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa</i> , t. 12, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 139 + 5 wklejek — rycin	28,—
Tom XXXII, <i>Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu</i> , t. 7, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 248 + 2 wklejki tabel	48,—
Tom XXXIV, <i>Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa</i> , t. 13, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 147	26,—
Tom XXXV, <i>Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu</i> , t. 8, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 254 + 1 wklejka — mapa	45,—
Tom XXXVI, <i>Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego</i> , t. 10 (w druku)	
Tom XXXVII, <i>Studia z dziejów osadnictwa</i> , t. 6, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, s. 132	25,—
Tom XXXVIII, <i>Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego</i> , t. 11, z. 1 (w druku)	
Tom XXXVIII, <i>Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego</i> , t. 11, z. 2, Warszawa 1969 PWN, ss. 152	36,—
Tom XXXVIII, <i>Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego</i> , t. 11, z. 3 (w druku)	
Tom XXXIX, <i>Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu</i> , t. 9 (w druku)	
Tom XL, <i>Studia z dziejów osadnictwa</i> , t. 7, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 136	24,—

ŹRÓDŁA DO HISTORII KULTURY MATERIALNEJ

Teresa Wąsowicz, <i>Legenda śląska</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 146 + wklejka — rycina kolorowa	60,—
Irena Turnau, <i>Kultura materialna Oświecenia w rycinach Chodowieckiego</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 133 + 193 ryciny na ss. nlb.	40,—
Bohdan Baranowski, Władysław Baranowski, Jerzy Koliński, <i>Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Pow. Opoczno — woj. kieleckie</i> , t. II, z. 4, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970 Ossolineum, ss. 98	18,—
Henryk Jost, <i>Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, Pow. Nowy Targ i m. Zakopane — woj. krakowskie</i> , t. III, z. 3, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 175 + 2 wklejki	34,—
Bohdan Baranowski Władysław Baranowski, Andrzej Lech, <i>Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, Pow. Radomsko — woj. łódzkie</i> , t. IV, z. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 110	20,—
Bohdan Baranowski Władysław Baranowski, Andrzej Lech, <i>Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Pow. Wieluń i Wieruszów — woj. łódzkie</i> , t. IV, z. 3, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, s. 92	20,—

ETNOGRAFIA POLSKA

Tom XII, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 584 + 1 wklejka — tablica	105,—
Tom XIII, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 314	60,—
Tom XIII, z. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 286	50,—

BIBLIOTEKA ETNOGRAFII POLSKIEJ

Nr 15, Witold Dynowski, <i>Współczesna Mongolia</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 204 + 1 wklejka barwna rycina + 4 mapy pod opaską	50,—
Nr 16, Praca zbiorowa pod redakcją Witolda Dynowskiego, <i>Poland at the 8th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 242	55,—
Nr 17, Jadwiga Kucharska, <i>Tradycyjna organizacja rybołówstwa zespołowego na wybrzeżu kaszubskim</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 136	22,—
Nr 18, Maria Trawińska, <i>Zagroda chłopska w Polsce na przelomie XIX i XX w., część I. Budownictwo tradycyjne</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1968 Ossolineum, ss. 204 + 3 wklejki z mapą i rycinami	36,—
Nr 19, Praca zbiorowa pod red. Witolda Dynowskiego, <i>Studia mongolskie</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 132 + 25 wklejek rycin (w tym 6 barwnych)	30,—
Nr 20, Bronisława Kopczyńska-Jaworska, <i>Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich</i> , Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 Ossolineum, ss. 160 + 8 wklejek	35,—

POLSKI ATLAS ETNOGRAFICZNY

Zeszyt III, 61 mp (NN 130—190), Warszawa 1967 PWN i PPWK	150,—
Zeszyt IV, 60 map (NN 191—250) (w druku)	